

KÜLÜGYI SZEMLE

An abstract, low-poly geometric illustration of a globe. The globe is composed of numerous triangular facets in various shades of gray, white, and light blue. It is surrounded by several sharp, triangular shards that appear to be floating or flying away from the central sphere, creating a sense of dynamic movement and fragmentation. The background is a light blue gradient with faint, larger-scale geometric shapes.

Csicsmann László Normalizáció és regionális rend a Közel-Keleten

Szalai Máté Konnektivitás, apolaritás és egyensúlyozás

N. Rózsa Erzsébet Változó regionális rend a Perzsa-öbölben?

Paragi Beáta Hamász és iszlám ellenállás a Gázai övezetben

Janik Henrietta, Erdeiné Késmárki Gally Szilvia,

Naárné Tóth Zsuzsanna és Erdőháti-Kiss Attila A határokon átívelő tudás katalizálása

Dudlák Tamás Új szereplő a „nagy játszmában”

A Magyar Külügyi Intézet folyóirata

Kiadó: Schőberl Márton vezérigazgató

Szerkesztőség

1016 Budapest,
Bérc utca 13-15.
Telefon: 279-5700
E-mail: kulugyiszemle@hiia.hu
Internet: <https://kki.hu>

Főszerkesztő:
Klinghammer István

Felelős szerkesztő:
Vasa László

Szerkesztés és tördelés:
Tevelyné Kulcsár Andrea

Szerkesztőségi titkár:
Horváth Ildikó

Előfizethető és megvásárolható
a szerkesztőségnél.
Előfizetési díj egy évre 12.000 Ft.

ISSN 1587-9089 (Nyomtatott)
ISSN 2060-4904 (Online)
https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2024.1

A szerkesztőbizottság tagjai:

Martonyi János elnök

Baranyi Tamás Péter
Csaba László
Gottfried Péter
Halmai Péter
Komlósi László Imre
Rostoványi Zsolt
Salát Gergely
Tarrósy István

Tartalom

Fókuszban: Közel-Kelet	3	<i>Csicsmann László</i> : Gondolatok a Perzsa-öbölről szóló tematikus blokk elé. A közel-keleti normalizáció és annak korlátai
	12	<i>Csicsmann László</i> : Normalizáció és regionális rend a tágabb Közel-Keleten. A deeszkaláció hatása a gyenge államokra és a proxykonfliktusokra
	33	<i>Szalai Máté</i> : Konnektivitás, apolaritás és egyensúlyozás. Az öbölmonarchiák globális nagyhatalmakkal kapcsolatos politikájának átalakulása
	54	<i>N. Rózsa Erzsébet</i> : Változó regionális rend a Perzsa-öbölben?
	72	<i>Paragi Beáta</i> : Hamász és iszlám ellenállás a Gázai övezetben
A globális hallgatói mobilitás	94	<i>Janik Henrietta, Erdeiné Késmárki Gally Szilvia, Naárné Tóth Zsuzsanna és Erdőháti-Kiss Attila</i> : A határokon átívelő tudás katalizálása: a globális hallgatói mobilitás dinamikus vázának feltárása hálózatelemzéssel
Külgazdaság	122	<i>Dudlák Tamás</i> : Új szereplő a „nagy játszmában”. Kína földgázpolitikája Közép-Ázsiában. 1. rész: A szereplők
Könyvismertetés	146	<i>Márkus László</i> : Nemzet, gyarmat, birodalom, avagy a magyar elit Balkán-percepcióinak metamorfózisa a dualizmus évtizedeiben

E számunk szerzői:

Csicsmann László: egyetemi tanár, a Corvinus Center for Contemporary Asia Studies vezetője, Corvinus Institute for Advanced Studies, Budapesti Corvinus Egyetem; külső szakértő, Magyar Külügyi Intézet

Dudlák Tamás: PhD, tudományos munkatárs, Eötvös Loránd Tudományegyetem Kortárs Arab Világ Központja

Erdeiné Késmárki-Gally Szilvia: PhD, tudományos főmunkatárs, Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem Műszaki Intézete

Erdőháti-Kiss Attila: PhD-hallgató, Gazdaság- és Regionális Tudományok Doktori Iskola, Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem

Janik Henrietta: PhD-hallgató, Gazdaság- és Regionális Tudományok Doktori Iskola, Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem

Márkus László: PhD, diplomata, történész

N. Rózsa Erzsébet: tudományos főmunkatárs, egyetemi tanár, Nemzeti Közszerológiai Egyetem; külső szakértő, Magyar Külügyi Intézet

Naárné Tóth Zsuzsanna Éva: oktatási rektorhelyettes, egyetemi docens, Budapesti Metropolitan Egyetem

Paragi Beáta: PhD, egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem

Szalai Máté: Marie Skłodowska-Curie Cofund ösztöndíjas kutató, Ca' Foscari University of Venice

Gondolatok a Perzsa-öbölről szóló tematikus blokk elé

A közel-keleti normalizáció és annak korlátai

Preface to the Thematic Issue on the Persian Gulf

https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2024.1.1

Tavaly szeptemberben egy korábban nehezen elképzelhető eseményre került sor: izraeli delegáció is hivatalosan részt vett az UNESCO Rijádban tartott találkozásán. Informális csatornákon már évek óta folyamatos volt az együttműködés Izrael és Szaúd-Arábia (valamint a Perzsa-öböl más arab államai) között, azonban ezúttal már mindkét ország vezetése felvállalta a látogatást. Az UNESCO-rendezvény helyszínként különösen is érdekes, hiszen a szervezet 2011-ben a tagjai közé fogadta Palesztinát mint tagállamot, aminek következtében az Amerikai Egyesült Államok és Izrael leállította az anyagi támogatását, sőt a Trump-adminisztráció idején, 2017-ben, Washington ki is lépett a szervezetről, annak Izrael-ellenes elfogultságára hivatkozva. 2023-ban viszont – immár a Biden-kormányzat – a visszalépésről döntött. 2023. október 7-én azonban a Hamász által elkövetett, ez idáig mintegy 1200 izraeli halálos áldozattal járó terrormerénylet következtében az izraeli-szaúdi közeledés leállt, és a regionális eskaláció veszélye kelt(ett) félelmet a nemzetközi közösségben, felidézve a Közel-Keletről kialakított – „puskaporos hordóval” kapcsolatos – képeket.

Az említett események jól mutatják a közel-keleti viszonyok alakulását, három szempontból is.

1. A Perzsa-öböl térsége dominánssá vált a közel-keleti regionális gazdasági és politikai erőviszonyok szempontjából (*gulfization*).¹

A Közel-Kelet és Észak-Afrika (*Middle East and North Africa*, MENA) területén – a regionális hatalmiság definíciójától függően² – négy hatalom verseng a domináns szerepért: Irán, Izrael, Szaúd-Arábia és Törökország. Ezek az államok két csoportba sorolhatók aszerint, hogy az Egyesült Államok befolyására épülő regionális és nemzetközi rendszer fennmaradását támogatják-e vagy annak a felbomlasztásában érdekeltek. Így a *status quo* államok közé tartozhat Szaúd-Arábia és Izrael, míg a revizionista államokat Irán és Törökország képviseli.³ Az utóbbi csoport kapcsán érdemes kiemelni, hogy ezen államok nem egymás szövetségeseiként és nem is azonos mértékben és módon teszik ezt. Törökország például NATO-tagállam, így minden vita ellenére szövetségese az Egyesült Államoknak, ugyanakkor Ankara mégsem érdekelt Washington regionális dominanciájának a fenntartásában.

A Perzsa-öböl térségéhez sorolható földrajzi értelemben az 1981-ben, az iráni és iraki fenyegetés ellensúlyozása érdekében létrejött Öböl Menti Együttműködési Tanács (*Gulf Cooperation Council*, GCC) hat tagállama (Bahrein, az Egyesült Arab Emírségek, Katar, Kuvait, Omán és Szaúd-Arábia), valamint Irán és Irak. A 2003-as iraki háború után az iráni-szaúdi rivalizálás vált a térség egyik meghatározó törésvonalává. Irak pedig az akkori amerikai beavatkozást követően, ha változó mértékben is, de Irán folyamatosnak tekinthető befolyása alá került, s jelenleg gyenge államként tartjuk számon.

A MENA térséget a világ külső hatalmak által legbefolyásoltabb régiójának tartjuk („*the most penetrated region*”), ahol az elmúlt két-három évtizedet döntő mértékben az Egyesült Államok politikai és gazdasági érdekei határozták meg.⁴ A mára ún. posztamerikai Közel-Keletként definiált területen néhány MENA-állam maga is képes befolyást gyakorolni, sőt a régió határain kívül is politikai, katonai vagy gazdasági szerepet vállalni.⁵ Ez elsősorban a Perzsa-öböl államairól mondható el, így mindenekelőtt Szaúd-Arábia, az Egyesült Arab Emírségek (EAE), Katar és Irán vonatkozásában. A nem Perzsa-öböl menti államok közül Törökország fejt ki jelentősebb tevékenységet a MENA térségén túl.

A világrend átalakulásának következtében a tágabb Közel-Kelet, így annak részeként a Perzsa-öböl térsége „ázsianizálódik”, vagyis megerősödnek az Egyesült Államokon kívüli külső hatalmakkal – Oroszországgal, Indiával és Kínával – való politikai és gazdasági kapcsolatok, amit egyesek egy új „blokkosodással” hoznak összefüggésbe.⁶ 2023 nyarán Irán csatlakozott a Sanghaji Együttműködési Szervezethez, valamint további közel-keleti államok lettek dialóguspartnerek és jelezték a csatlakozási szándékukat. 2024. január 1-jétől négy közel-keleti állam – az Egyesült Arab Emírségek, Egyiptom, Irán és Szaúd-Arábia – lett a BRICS (Brazília, Oroszország, India, Kína és a Dél-afrikai Köztársaság) nevű szervezet tagja.⁷

Irán szemszögéből különösen fontos a fenti szervezetekhez való csatlakozás, hiszen miután Donald Trump elnök 2018-ban kiléptette az Egyesült Államokat az iráni nukleáris megállapodásból, a Teheránra nehezedő elsődleges és másodlagos szankciók fokozták az ország politikai és gazdasági elszigeteltségét.

A közel-keleti térség említett államai a befolyásért versengenek Afrika szarván, a Vörös-tenger térségében, Afganisztánban és Pakisztánban, valamint Közép-Ázsiában is. A Perzsa-öböl országai ezt a fajta felemelkedésüket részben a stratégiai fekvésüknek, a katonai erejüknek, valamint az olaj- és földgázkészletekből származó bevételeiknek köszönhetik, illetve az abból képzett szuverén vagyonalapok alapozták meg.⁸

1. táblázat
A Perzsa-öböl térsége államainak főbb mutatói 2022-ben⁹

Ország	Lakosság (millió fő)	1 főre jutó bruttó nemzeti jövedelem (USD/fő)	Az üzemanyag exportja az összes árú kivitel százalékában	Katonai kiadások ¹⁰ (a GDP százalékában)
Bahrein	1,47	30.152	nincs rendelkezésre álló adat	3,2
Egyesült Arab Emírségek	9,4	53.758	51	nincs rendelkezésre álló adat
Irak	44,5	4.388	100	1,7
Irán	88,6	5.937	69	2,6
Katar	2,7	88.046	87	7,0
Kuvait	4,3	43.233	95	4,5
Omán	4,6	25.057	65	5,2
Szaúd- Arábia	36,4	27.590	77	7,4

2. A Közel-Keleten 2020 szeptembere és 2023. október 7-e között egy páratlan normalizációs folyamat játszódott le.

Az elmúlt évtizedekben a MENA térségét a fegyverkezés magas szintje és a fegyveres konfliktusok nagy száma, valamint időbeni tartóssága jellemezte. Azonban az orosz-ukrán háború kirobbanása előtt másfél évvel, 2020 szeptemberében egy olyan széles körű normalizációs folyamat vette kezdetét a régióban, amely azt az üzenetet küldte a nemzetközi közösségnek, hogy az ottani fegyveres konfliktusok kezelhetők, megszüntethetők. Mindez különösen fontos volt az eskaláció éveként számon tartott 2019-ben zajlott események után, amikor is különösen az Egyesült Államok és Irán, valamint Szaúd-Arábia és Irán között váltak feszültté a kapcsolatok. Washington 2020 januárjában a bagdadi repülőtér közelében likvidálta az Iráni Forradalmi Gárda Kuds Erőinek vezetőjét, Kászim Szulejmánit, valamint Abú Mahdi al-Muhandiszt, az iraki Népi Mobilizációs Erők helyettes parancsnokát. 2019-ben a Hormuzi-szoros közelében ugyancsak fegyveres eskalációnak lehettünk a szemtanúi: rendszeressé vált egymás hajóinak a lefoglalása, drónok bevetése – az utóbbiak közül a 2019 szeptemberében két szaúdi létesítményt ért támadás emelhető ki.

2020-tól kezdődően egészen 2023 októberéig, a Hamász akciójáig deeszkalációs és normalizációs folyamat zajlott a Közel-Keleten, amelynek a főbb elemei a következők voltak:¹¹

- 2020 szeptemberében Izrael előbb két arab állammal (Bahreinnel és az Egyesült Arab Emírségekkel) írt alá „békemegállapodást”, amelyhez a későbbiekben két másik arab ország (Marokkó és Szudán) is csatlakozott. Így az Arab Államok Ligájának egy része hátat fordított a szervezet által az 1967-es hatnapos háborút követően elfogadott ún. kartúmi határozatának, amely Izraellel kapcsolatban a „három nem” közös politikáját rögzítette. Ennek értelmében Izrael Állammal nem tárgyaltak, azt nem ismerték el, és nem kötöttek vele békét. Az Ábrahám-megállapodásokkal azonban egyre közelebb került az oslói megállapodásokat követően Simon Peresz akkori izraeli külügyminiszter – később államelnök (2007–2014) – által megfogalmazott „Új Közel-Kelet” víziója, amely szerint a térség gazdasági integrációja óriási lehetőségeket tartogat, valamint a gazdasági együttműködés megágyaz a szorosabb politikai kapcsolatoknak is.¹²

Az Ábrahám-megállapodásoknak különösen az Egyesült Arab Emírségek és Bahrein vonatkozásában mutatkozik meg a mérhető pozitív hatása, amely nemcsak a politikai szintre, hanem az emberek közötti kapcsolatokra is kiterjed. 2020 és 2023 között megközelítőleg egymillió izraeli lépett az EAE területére,¹³ továbbá a kétoldalú kereskedelmi forgalom jelentős bővülést mutatott. Mind az Egyesült Arab Emírségek, mind Bahrein és Izrael között politikai szintű csúcstalálkozók is történtek, ami a pragmatikus megközelítést jelzi. Ebben a normalizációban jelentős közös célként fogalmazható meg az Irán vezette ún. ellenállás frontjának az elszigetelése, Teherán szerepének a marginalizálása.

- A 2021. januári Al Ula-i nyilatkozat lezárta a katarsi diplomáciai válságot, amelynek keretében Szaúd-Arábia kezdeményezésére és számos arab ország csatlakozásával 2017-től kísérletet tettek a kis olajmonarchia blokádjára, valamint a teljes politikai és gazdasági elszigetelésére.

- Az EAE és Jordánia javaslatára az Aszad-rezsim fokozatosan reintegrálódott az arab világba, s ennek eredményeként 2023 tavaszán Szíria ismét az Arab Államok Ligájának a teljes jogú tagjává válhatott.

Érdemes továbbá megjegyezni, hogy a Közel-Keleten a 2003-as iraki háború következményeként megerősödött síita-szunnita szektáriánus ellentétek tompultak, amiben az Irán és Szaúd-Arábia közötti közeledés jelentős szerepet játszott. 2023 márciusában – több körös ománi és iraki közvetítés eredményeként – meglepetésre Kína jelentette be, hogy Teherán és Rijád helyreállítja a 2016-ban megszakított diplomáciai kapcsolatait, s ezzel új fejezet kezdődött a MENA térség deeszkalációs és normalizációs folyamatában.¹⁴ Az iráni-szaúdi közeledést azonban fontos a helyén kezelni, és nem túlértékelni annak a hatását. A háttérben ugyanis a jelen sorok írója szerint részben a világrend átalakulásából származó globális bizonytalanság áll, amely egy regionális háború

elkerülése érdekében fokozott együttműködésre készíti az államokat. A diplomáciai kapcsolatok helyreállítása pusztán a kommunikációs csatornák megnyílását jelenti, de a két állam közötti törésvonalak ettől még tovább élnek.

A normalizáció és a deeszkaláció a Kelet-Mediterráneumra is kiterjedt, ahol korábban (2019-ben) Törökország és a térség energia-együttműködésben érintett államai (Izrael, Egyiptom, Görögország és Ciprus) között bontakozott ki területi jellegű vita.¹⁵ Végül Törökország – részben az orosz–ukrán háborúval összefüggésben – normalizálta az Izraelhez fűződő viszonyát, továbbá Szaúd-Arábiával és Egyiptommal is megtörtént a közeledés.

A normalizációt érdemben a 2022 februárjában kirobbant orosz–ukrán háború sem akadályozta meg. A térség meghatározó államai továbbra is többnyire pragmatikus politikát folytatnak Oroszországgal, így például egyetlen közel-keleti állam sem vezette be a nyugati szankciókat Moszkvával szemben.

A 2023. október 7-én kirobbant izraeli–Hamász-konfliktus eszkalációja következtében kérdésként merül fel, hogy mennyiben tartós a 2020 és 2023 közötti normalizációs és deeszkalációs folyamat. A terrorszervezet akciója idején Washington közvetítésével izraeli–szaúdi tárgyalások zajlottak, amelyek érdemben le is álltak a gázai háború kirobbanása után.

3. A normalizáció arra a feltételezésre épült, hogy a palesztinkérdést függetleníteni lehet az arab–izraeli együttműködés ügyétől, azonban ennek a politikának a helyességét a 2023. október 7-ei események megkérdőjelezték.¹⁶

Az Egyesült Államok arra építette a Közel-Keletről való fokozatos visszavonulásának a stratégiáját, hogy biztosította Izrael katonai fölényét, és nincs olyan kihívás a térségben, amely a zsidó állam létét veszélyeztetné. Washington – különösen a Trump-adminisztráció időszakában – a palesztinkérdés vonatkozásában is igyekezett megoldást találni. 2019-ben Bahreinben rendeztek – érdemi palesztin és izraeli részvétel nélkül – Donald John Trump amerikai elnök megbízottja, Jared Corey Kushner szervezésében egy gazdasági konferenciát, amelynek célja a normalizációs folyamat előkészítése, illetve az izraeli–palesztin rendezés anyagi támogatásának a megszervezése volt. Trump egy évvel később jelentette be az „évszázad megállapodásának” (*deal of the century*) nevezett béketervét, amelynek elemei nagymértékben találkoztak a Netanjahu-kormányzat azon elképzeléseivel, amelyekben a Nyugati Part (ittthon ismertebb nevén: Ciszjordánia) bizonyos területeinek az annexióját fogalmazták meg célkitűzésként. Trump az izraeli–palesztin konfliktus terén a korábbi elnökök idején tabunak számító kérdésekben hozott döntést: így 2017-ben formálisan elismerte, hogy Jeruzsálem Izrael Állam fővárosa; 2018-ban leállította a palesztin menekültekkel foglalkozó UNRWA (*United Nations Relief and Works Agency for Palestine Refugees in the Near East*) anyagi támogatását; 2019-ben pedig elismerte a Gólán-fennsík izraeli annexióját.

A regionális aktorok azonban 2020 szeptemberében úgy írták alá az Ábrahám-megállapodásokat, hogy az Izraellel való együttműködést teljes mértékben függetlenítették a palesztinkérdéstől. Az egyezmények aláírásának az egyik előfeltétele az volt az arab államok részéről, hogy a Netanjahu-kormány egy átmeneti – nem meghatározott – időre halassza el a Nyugati Part területeinek a tervezett annexióját.¹⁷ A 2021. májusi gázai konfliktus, amelyben elsősorban Izrael és a Hamász volt érintett, önmagában nem kezdte ki az arab–izraeli együttműködést, ám a 2023. október 7-ei incidens rámutatott annak korlátaira, gyengeségeire is.

A 2023. október óta tartó gázai konfliktus egyik következménye, hogy a palesztinkérdés tulajdonképpen visszakerült a régiót meghatározó politikai témák közé, annak figyelmen kívül hagyása a továbbiakban nem lehetséges. Számos szerző arról ír, hogy a jelenlegi eskaláció következtében az Egyesült Államoknak felül kell vizsgálnia az ún. *exit*stratégiáját.¹⁸ Erre utal, hogy ez idő tájt két amerikai hadihajó is a térségben állomásozik. Kérdéses ugyanakkor, hogy Washington képes-e hatást gyakorolni az érintett államokra vagy sem, és a regionális biztonsági architektúra amerikai víziója fenntartható-e vagy sem. Többek között ezekre a kérdésekre is igyekszik választ adni a *Külügyi Szemle* Perzsa-öböllel foglalkozó tematikus blokkja.

* * *

A blokk első írása, Csicsmann László tanulmánya a normalizációnak a regionális rendre gyakorolt hatását elemzi, és azt vizsgálja, hogy a többirányú közeledés hogyan befolyásolta az ún. államvákuumországokban (Jemen, Irak és Szíria) megfigyelhető fegyveres konfliktusok intenzitását 2020 szeptembere és a Hamász 2023. október 7-ei merényletsorozata között. A szerző arra a megállapításra jut, hogy a harcok mindhárom esetben veszítettek az intenzitásukból, ugyanis a külső szereplők és a regionális aktorok sem érték el az általuk kitűzött célokat. Így például Szaúd-Arábia, a globális imázsa építésével párhuzamosan, 2022-ben tulajdonképpen leállította a húszéves jemeni beavatkozását, és inkább a politikai megoldásra törekszik. Irakban 2022-ben lezárult a több mint egyéves politikai válság, amelyet követően Bagdad az arab országok irányába is nyitott, és regionális közvetítő szerepre törekszik. Szíriában a rezsim érdeke is a konszolidáció, ugyanakkor a szintetikus drogok előállítása és azok csempésze, valamint a menekültek visszatérése korántsem megoldott kihívást okoz számára. A normalizációt az egyes, polgárháborúban érintett szereplők – pl. a húszik Jemenben – a saját pozíciójuk javítására használták fel. A 2023. október 7-ei merényletek annyiban jelentenek fordulópontot, hogy miközben az állami szereplők nem érdekeltek egy teljes regionális eskalációban, addig az említett három országban éppen a konfliktusok kiújulását látjuk. Jemenben a húszik a

Vörös-tenger szabad hajózását veszélyeztetik, Szíria területéről rakétákat lőttek ki Izrael irányába, Irakban pedig a síita fegyveres szervezetek fokozottabb támadást intéztek amerikai célpontok ellen.

Szalai Máté tanulmánya a GCC-államok és a nagyhatalmak közötti viszonyt, vagyis a globális szintet elemzi, és megfogalmazza a közel-keleti „kvantumpolitika” alapvetéseit. A szerző különösen három szempont mentén értelmezi a térség globális kapcsolódását: a konnektivitást, a blokkosodás elutasítását (apolaritás), valamint az utóbbi kapcsán az egyes államok külpolitikai magatartását mutatja be. A mellett érvel, hogy a nemzetközi kapcsolatok hagyományos fogalmai – mint a *bandwagoning*, a semlegesség és az egyensúlyozás (*hedging*) – nem alkalmasak a hat állam nagyhatalmakkal való kapcsolatának a leírására. Azok ugyanis tradicionálisan az Egyesült Államok szövetségeseinek számítottak a hidegháború során, ám a világrend átalakulása és a független külpolitika alakításának igénye következtében fokozatosan eltávolodtak Washingtontól. A hat ország eltérő mértékben, de jelentős szerepet tölt be Oroszország és Kína kapcsolatrendszerében: az előbbihez való közeledésüket érdemben az orosz-ukrán háború kirobbanása sem akadályozta meg. Ezek az államok nem egyforma intenzitással, de a világpolitika színpadán is megjelennek; Szaúd-Arábia és az Egyesült Arab Emírségek például 2024 januárjában a BRICS-csoport tagjaivá váltak. A tanulmány azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy az Egyesült Államoktól való lassú távolodás nem jelenti a szakítást, inkább egy, a nagyhatalmak által sokszor meg nem értett politikát, amely így esetenként konfliktusok forrásává válhat.

N. Rózsa Erzsébet tanulmánya a Perzsa-öböl térségének a politikai és gazdasági dinamikáját mutatja be, különös tekintettel a régiónak a Maghrebtől és a Levantétól való különállására, valamint ennek kapcsán a gulfizáció folyamataira. A szerző azonban arra is utal, hogy a gulfizáció azt sugallja, hogy a térség államai együttesen lépnek fel az egyes külpolitikai kérdésekben, holott a kooperáció mellett a versengésnek is szemtanúi lehetünk. A GCC legjelentősebb válságának Katar 2017 és 2021 közötti diplomáciai elszigetelését tartjuk, de Szaúd-Arábia és az Egyesült Arab Emírségek között is felfedezhetünk rivalizálást (pl. a jemeni polgárháborúban). A tanulmány kitér arra, hogy – részben az Egyesült Államok nyomására – a GCC-államok felvállalták Irán demonizálását, aminek azonban számos korlátja van. A szerző részletesen bemutatja a szaúdi-iráni kapcsolatok alakulását, különös tekintettel a normalizációs folyamatra. Végezetül a Perzsa-öböl szemszögéből elemzi a gázai háború következményeit, és arra a megállapításra jut, hogy a konfliktus csak látszólag teremt egységet a GCC-államok között – amennyiben a palesztinkérdést valamennyi országnak a zászlajára kell tűznie –, ugyanakkor az Izraellel való viszonyuk eltérő.

Paragi Beáta tanulmánya közvetlenül nem kötődik ugyan a Perzsa-öbölhöz, az aktualitását azonban a 2023. október 7-ei események, a Hamász Izrael elleni

támadása, merényletsorozata adja. Az elmúlt évtizedben a közel-keleti politika napirendjéről helytel-közzel marginális pozícióba került palesztinkérdés ismét centrális tényezővé vált, amelynek ismertetéséhez elengedhetetlen a Gázai övezetben működő iszlamista mozgalmak történetének, ideológiájának és dinamikus átalakulásának a bemutatása. Az elemzés mindemellett az utóbbi csoportoknak az erőszakhoz való viszonyulását is górcső alá veszi. Jól szemlélteti továbbá egyrészt az iszlamista mozgalmak diverzitását, a Hamász és a palesztinai Iszlám Dzsihád közötti ideológiai különbségeket, másrészt pedig a Hamászon belüli különféle irányzatokat, a mozgalom átalakulását és az ún. kétállamos megoldáshoz való viszonyulását, amelyet a 2017-ben elfogadott dokumentuma is rögzít. A tágabb Közel-Kelet mozgalmaihoz hasonlóan a Hamász is az ún. posztiszlamista irányba mozdult el, pragmatista és szekuláris jegyeket mutat – ám a folyamatot a 2023. október 7-ei események félbeszakították.

Csicsmann László

Jegyzetek

- 1 Yossef, Amr: „Gulfization of the Middle East Security Complex: The Arab Spring’s Systemic Change” in *The Regional Order in the Gulf Region and the Middle East*, szerk. Amour, Philipp O. (Cham: Palgrave Macmillan, 2020), 61–94. o. Elektronikusan elérhető: https://doi.org/10.1007/978-3-030-45465-4_3.
- 2 Egyes elemzések Egyiptomot és az Egyesült Arab Emírségeket is a regionális hatalmak közé sorolják. Az egyszerűség kedvéért Mehran Kamrava alapvetéseit követi a tanulmány ebben a kérdésben.
- 3 Kamrava, Mehran: „Hierarchy and Instability in the Middle East Regional Order”, *International Studies Journal*, 14., no. 4. (2018): 1–35.
- 4 Brown, L. Carl: *Diplomacy in the Middle East: The International Relations of Regional and Outside Powers* (London: I.B. Tauris, 2004).
- 5 Lynch, Marc: „The End of the Middle East. How an Old Map Distorts New Reality”, *Foreign Affairs*, no. 2. (2022).
- 6 Fulton, Jonathan: „Systemic Change and Regional Orders: Asian Responses to a Gulf in Transition”, *The International Spectator*, 57., no. 4. (2022): 1–19.
- 7 Natz, Mark N.: „BRICS Come to the Middle East and North Africa”, *Atlantic Council*, <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/the-brics-come-to-the-middle-east-and-north-africa/> (a letöltés ideje: 2023. december 12.).
- 8 Todman, Will: „The Gulf Scramble for Africa: GCC States’ Foreign Policy Laboratory”, CSIS, https://csis-website-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/publication/181120_Todman_Africa_layout_v3_0.pdf (a letöltés ideje: 2023. december 12.).
- 9 A Világbank utolsó rendelkezésre álló adatai alapján.
- 10 *The World Bank*, „Fuel Exports (% of Merchandise Exports)”, <https://data.worldbank.org/indicator/TX.VAL.FUEL.ZS.UN?display=default> (a letöltés ideje: 2023. december 12.).
- 11 Bakir, Ali: „The 2021–2022 »De-Escalation« Moment in the Middle East: a Net Assessment”, *Insight Turkey*, 24., no. 2. (2022): 55–66.

- 12 Peresz, Simon: *Az új Közel-Kelet* (Budapest: Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó, 1995).
- 13 Abbas, Waheed: „UAE: Over 1 Million Israeli Tourists Visit Country during Last 3 Years”, *Khaleej Times*, <https://www.khaleejtimes.com/uae/uae-over-1-million-israeli-tourists-visit-country-during-last-3-years> (a letöltés ideje: 2023. december 12.).
- 14 Mubarak, Hussein: „Saudi Arabia and Iran Restore Relations: A Victory of Necessity”, *Wilson Center*, <https://www.wilsoncenter.org/article/saudi-arabia-and-iran-restore-relations-victory-necessity> (a letöltés ideje: 2023. december 12.).
- 15 Pollock, David (2022). Shifting East Mediterranean Tides: From Conflict to Club Med? *The Washington Institute*, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/shifting-east-mediterranean-tides-conflict-club-med> (a letöltés ideje: 2023. december 12.).
- 16 Szalai Máté és Paragi Beáta: „Izrael és/vagy Palesztina II. A kétállamos megoldás ellehetetlenülésének regionális és nemzetközi összefüggései”, *Külügyi Szemle*, 21., no. 2. (2022): 67–91.
- 17 Shikaki, Khalil: „Annexation, the Trump Plan, and the Future of Palestinian–Israeli Relations”, *Brandeis University*, <https://www.brandeis.edu/crown/publications/middle-east-briefs/pdfs/101-200/meb138.pdf> (a letöltés ideje: 2023. december 12.).
- 18 Maloney, Suzanne: „The End of America’s Exit Strategy in the Middle East”, *Foreign Affairs*, <https://www.foreignaffairs.com/middle-east/israel-hamas-end-americas-exit-strategy-suzanne-maloney> (a letöltés ideje: 2023. december 12.).

Normalizáció és regionális rend a tágabb Közel-Keleten A deeszkaláció hatása a gyenge államokra és a proxykonfliktusokra

Normalization and Regional Order in the Broader Middle East

The Impact of De-escalation on Weak States and Proxy Conflicts

Csicsmann László

https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2024.1.2

Összefoglaló: 2020 és 2023 között a tágabb Közel-Keleten a konfliktusosság háttérbe szorulásának és új típusú gazdasági és politikai együttműködések kialakulásának lehettünk szemtanúi. Többek között ennek a normalizációnak a részét alkották a 2020 szeptemberében, illetve később Izrael Állam és négy arab ország között bilaterálisan aláírt Ábrahám-egyezmények, továbbá a diplomáciai kapcsolatok helyreállítása Irán és Szaúd-Arábia között, valamint a török–izraeli, török–szaúdi és a török–egyiptomi kapcsolatok változása. Feltételezhetjük, hogy miután a térség legjelentősebb törésvonala a szaúdi–iráni szembenállás, a kapcsolatuk enyhülése és az új kommunikációs csatornák nyitása hatással lesz a gyenge államokban zajló ún. proxy jellegű konfliktusra.

A jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy az utóbbi esztendőkhogyan hatottak Irakban, Szíriában és Jemenben a belső ellentétekre, mennyiben változott az egyes nem állami szereplők támogatásának, befolyásolásának a politikája. Az elemzés további célja, hogy felvázolja, vajon a normalizációval kialakulhat-e egy új regionális rend. Végezetül szó esik a Hamász 2023. októberi terrorcselekményei következtében kialakult helyzetről és különösen annak a regionális rendre gyakorolt hatásáról.

Kulcsszavak: normalizáció, deeszkaláció, Közel-Kelet, államvákuum, Irak, Szíria, Jemen

Abstract: Between 2020 and 2023, the broader Middle East witnessed a shift away from conflict and the emergence of new types of economic and political cooperation. This normalization includes, among other things, the Abraham Accords signed bilaterally between the State of Israel and four Arab countries in September 2020 and afterwards, the restoration of diplomatic relations between Iran and Saudi Arabia, and the change in Turkish–Israeli, Turkish–Saudi, and Turkish–Egyptian relations. It can be assumed that since the Saudi–Iranian confrontation is the most significant fault line in the region, the easing of relations and the opening of new channels of

communication will have an impact on the so-called proxy conflict in the weak states. This paper examines the impact of recent years on internal conflicts in Iraq, Syria, and Yemen, and the extent to which the politics of supporting and influencing certain non-state actors have changed. The analysis also aims to answer the question whether normalization could lead to a new regional order. Finally, the situation following the Hamas terrorist attacks of October 2023 and its implications for the regional order are discussed.

Keywords: *normalization, de-escalation, Middle East, state vacuum, Iraq, Syria, Yemen*

A regionális rend(etlenség): államvákuum és proxyháborúk

Az elmúlt évtizedben a tágabb közel-keleti térségre¹ (*Middle East and North Africa*, MENA) a regionális rend hiánya volt jellemző.² A régióban az utóbbi egy-másfél évtizedben jelentős, három szinten megfigyelhető átalakulás zajlott, amely folyamat csak részben zárult le.

Globális szinten a liberális nemzetközi rendszer válsága és a változó világrend újfajta külső feltételrendszert eredményezett, amelyet az Egyesült Államok „exitstratégiája”, illetve a „posztamerikai Közel-Kelet” fogalma fémjelez. A MENA országaiban a globális hatalmak, így az Amerikai Egyesült Államok, Kína, az Európai Unió, Oroszország és India verseng egymással a befolyásért és a gazdasági erőforrásokért, illetve a meghatározó kereskedelmi utak biztosításáért. „A posztamerikai Közel-Kelet nem egy Amerika nélküli Közel-Kelet” – vélekedik Dalia Dasse Kaye.³ Az Egyesült Államok továbbra is a térségnek a meghatározó biztonságot garantáló (*main security provider*) állama, így ebben az értelemben Washingtonnak a térségtől való távolodása kevésbé szembetűnő.⁴ A Biden-adminisztráció éppen az utóbbi egy-két évben mozdult el a pusztán biztonsági szempontú megközelítéstől a Közel-Kelettel való gazdasági együttműködést hangsúlyozó nézőpont irányába, amit jól fémjelez – többek között – a 2023 szeptemberében, a G20-csúcstalálkozón bejelentett India–Közel-Kelet Gazdasági Folyosó (*India–Middle East Economic Corridor*, IMEC) terve. A jelenlegi folyamatok alapján kijelenthető, hogy a közeljövőben egyetlen külső hatalom sem lesz képes hegemonként alakítani a térségnek a politikai és gazdasági folyamatait.

A két legjelentősebb szereplő – az Egyesült Államok és Kína – a közel-keleti regionális rendről eltérő vízióval rendelkezik. Kína egy inkluzív, minden államot magában foglaló és a gazdasági folyamatok elsődlegességére építő rendben érdekelt, amelynek a szerves részét képezné Irán is. 2023 márciusában, a hosszú ománi és iraki közvetítést követően, Kína diplomáciai sikere lett a 2016-ban megszakadt iráni-szaúdi kapcsolatok helyreállítása.⁵ Ezzel szemben Amerika – annak ellenére, hogy a Biden-adminisztráció korábban ígéretet tett az iráni

nukleáris tárgyalások felújítására – az orosz–ukrán háborúhoz kapcsolódó események (iráni drónok értékesítése, iráni tüntetések) következtében a Trump-adminisztrációéhoz hasonlóan a marginalizálás politikáját folytatta. Az Egyesült Államok a fokozatos visszavonulás (*gradual disengagement*) stratégiája érdekében fogalmazta meg célként a közel-keleti biztonsági architektúra (*Middle East Security Architecture*, MESA) létrehozását, amely főként a Trump-adminisztráció által elért eredményekre, valamint az Izrael és az arab államok közötti normalizációs folyamatra épül, s a meghatározó háttere a közös fenyegetésként számon tartott Irán ellensúlyozása.

A MENA átrendeződésének a második eleme a regionális szint. E tekintetben a 2010-es évek a regionális rend hiányával és a térségbeli fölényért való versengés csapdájával írhatók le.⁶ A MENA-országok körében három szövetségi rendszer alakult ki – amelyek esetében a hagyományos értelemben inkább csak az érdekek egyezőségén alapuló együttműködésekről (*alignments*) beszélhetünk –, amelyek mögött egy-egy, a regionális hegemoniáért versenybe szálló közel-keleti állam állt. Az egyik az Irán által vezetett, „az ellenállás frontjának” nevezett csoport, amely az Egyesült Államok térségbeli szerepét kívánja megtörni, valamint az Izraellel szembeni fellépés, nyomásgyakorlás a célja. A tagjai: Irak, Szíria, a Hezbollah és a szunnita Hamász, valamint további térségbeli csoportok. Az egyes szakértők, politikusok által „síita félholdnak” nevezett együttműködést inkább reálpolitikai célok, semmint a vallás tartja össze, amit jól mutat a Hamásszal való kooperáció. A másik nagy csoportot az ún. mérsékelt arab államok alkotják, Szaúd-Arábia vezetésével, és a tagja – többek között – Izrael is. Az egyik fontos összekötő eleme ennek az együttműködésnek, hogy Iránt a közös ellenségnek, az iráni nukleáris programot pedig regionális fenyegetésnek tartják. Továbbá a másik csoportba sorolható országok az „arab tavasz” során teret nyert mérsékelt iszlamista szervezetekkel szemben is fellépnek. A harmadik blokkot Törökország és Katar alkotja; a két állam támogatja a leginkább a mérsékelt iszlamista szervezeteket politikai és anyagi tekintetben is az „arab tavaszt” követő átmenetben.⁷ Szaúd-Arábia 2017 és 2021 között egy teljes körű blokádot vezetett be Kattarral szemben, aminek a hátterében a regionális renddel kapcsolatos eltérő elképzeléseik álltak.

A harmadik, azaz a lokális szinten a 2010/2011 fordulóján elindult tüntetéssorozat (közkeletű nevén az „arab tavasz”) véget vetett a korábbi évtizedek autoritárius stabilitásának. A 2011 óta is zajló politikai átalakulás az egyes államokban a kiinduló politikai rendszertől függően eltérő kimenetekhez vezetett, ugyanakkor a közös elem benne, hogy új típusú nem demokratikus, neo-autoritárius struktúrák születtek.⁸ Az átalakulás azonban láthatóan még nem ért véget: a tüntetések újabb és újabb hullámokban jelentkeznek, és képesek a politikai stabilitást felborítani.⁹ Például a Líbiában, majd Jemenben 2011 után kialakult polgárháborús helyzethez hasonlóan 2019-ben Szudánban is az követte a

Basír-rezsim áprilisi megdöntését. Az elkövetkező években a romló gazdasági és szociális helyzet miatt egyes államokban felkelés vagy zavargás törhet ki, s azt a fennálló rezsimeknek valamilyen formában kezelniük kell. A korábbi tüntetéseket kiváltó szociális problémákkal, az íratlan társadalmi szerződés felbomlásával kapcsolatos ügyek továbbra is megoldatlanok. A nyugati pénzügyi szervezetekkel való együttműködés (pl. IMF-hitel felvétele) számos esetben neoliberais gazdasági reformokat követel meg, ami további elégedetlenségbe torkolthat. A Kína által dominált Ázsiai Infrastrukturális Beruházási Bank (*Asian Infrastructure Investment Bank*, AIIB) a Nemzetközi Valutaalap (*International Monetary Fund*, IMF) reális alternatívájává vált, ráadásul nem fogalmaz meg hasonló gazdasági recepteket.¹⁰

Az „arab tavaszt” követő politikai átalakulás elsősorban a gyenge államokban (államvákuum-országok) okozott kiemelkedő mértékű instabilitást. A térségben – különösen Irakban, Szíriában, Jemenben és Líbiában – az állami funkciók csak korlátozottan működnek, s nem állami fegyveres és nem fegyveres szereplők, valamint félállami aktorok (pl. a Hezbollah) jelentős befolyást gyakorolnak.¹¹ Ebben a folyamatban nagy szerepet játszik a változó külső feltételrendszer, valamint a regionális rend hiánya. Ugyanis a globális szereplők mellett valamennyi esetben – még ha eltérő módon is – a regionális aktorok szintén igényt formáltak az érdekeik érvényesítésére. Az Öböl Menti Együttműködési Tanács (*Gulf Cooperation Council*, GCC) hat állama közül Szaúd-Arábia, az Egyesült Arab Emírségek (EAE) és Katar avatkozott be közel-keleti regionális konfliktusokba. A Perzsa-öböl térségében Irán a további meghatározó szereplő, valamint Törökország is számos esetben artikulálta az érdekeit. Sőt, e regionális szereplők a hagyományos értelemben vett közel-keleti térségen kívül is megjelentek: többek között Etiópiában, Dzsibutiban, Afganisztánban, Pakisztánban, valamint Közép-Ázsiában vállaltak az egyik vagy másik oldalon politikai szerepet.¹²

A normalizáció: formálódó regionális rend?

A 2020 szeptemberétől a Hamász által 2023. október 7-én végrehajtott merényletsorozattal tartó bő három esztendő a szakértők a normalizáció és a deeszkaláció kifejezésekkel illetik. Az utóbbi kevésbé szorul magyarázatra, ugyanakkor kérdéses, hogy a nemzetközi kapcsolatok szakirodalmában az előbbi hogyan értelmezhető. Egy nemrégiben megjelent könyv az alábbiak szerint definiálja a kifejezést:

„A normalizáció a normalitás megteremtésére, helyreállítására vagy fenntartására alkalmazott technikák, eszközök és mechanizmusok folyamatát és körét jelenti. A normalizálás a beavatkozás kettős módján keresztül működik: az abnormális megkonstruálása egy előre kialakított elképzelésen keresztül arról, hogy minek kellene normálisnak lennie,

és a normalitás új jelentéseinek és gyakorlatainak a bevezetése azáltal, hogy előírja, minek kellene normálisnak lennie.”¹³

A közel-keleti normalizáció valójában az amerikai külpolitika szótárában jelent meg, hiszen ahogy arról korábban szó esett, a Trump-adminisztráció célja volt egy „normális” közel-keleti térség kialakítása a MESA koncepcióján keresztül. Donald Trump az Izrael és az Egyesült Arab Emírségek közötti megállapodás 2020 augusztusában történt bejelentésén is utalt a normalizáció jelentőségére, illetve arra, hogy az Egyesült Államok célja a háború elkerülése és a térségbeli feszültségek oldása. Trump kijelentette, hogy a kritikusai azt várták, hogy a beiktatása után már néhány napon belül háborúba keveredik, pedig neki – mint ahogy az Észak-Korea esetében is látható – nemcsak a fegyveres konfliktust sikerült elkerülnie, de a párbeszéd kezdeményezése is óriási diplomáciai eredmény, és ez igaz a Közel-Keletre is: „...49 év után Izrael és az Egyesült Arab Emírségek teljesen normalizálja a diplomáciai kapcsolatait. Nagykövetségeket nyitnak és nagyköveteket cserélnek, és megkezdik az együttműködést az összes területen, többek között a turizmus, az oktatás, az egészségügy, a kereskedelem és a biztonság terén.”¹⁴

A normalizáció ebben az értelemben a MENA külső szereplőinek a térségről kialakított víziója. A tényleges folyamatok azonban lényegesen túlhaladták az Egyesült Államok elképzeléseit, különösen a kínai közvetítéssel létrejött iráni-szaúdi közeledés. A fenti fogalom értelmében Washington nézőpontjából Irán és az általa támogatott proxyk képviselik a régióban az „abnormalitást”, és felelősek az ott kialakult feszültségekért. Így Trump, aki még az észak-koreai vezetővel is találkozott, sem erre, sem párbeszéd kezdeményezésére nem volt hajlandó Irán esetében. Joe Biden pedig megígérte a nukleáris megállapodás újratárgyalását ugyan, és a titkos egyeztetések el is kezdődtek, ám az iráni belpolitikai fejlemények (a 2022. szeptemberben kezdődött tüntetések) és a nemzetközi események (a 2022 februárjában kirobbant orosz-ukrán háború) nem kedveztek a folyamatnak. A Biden-adminisztráció igen nagy mértékben épített az elődje külpolitikájára, az Ábrahám-egyezmények megőrzésére, annak a Szaúd-Arábiával történő kibővítésére.

A normalizáció egyik látható eleme a szövetségi rendszerek teljes kiüresedése, háttérbe szorulása és, ahogy már említettem, néhány térségbeli ország részéről az önálló, aktív és szuverén külpolitika folytatása.¹⁵ Mindez abból is következik, hogy a meghatározó regionális szereplők az „arab tavasz” eseményeivel párhuzamosan a világrend átalakulását is egyfajta globális bizonytalanságként élik meg. Ez a percepció különösen felerősödött az Egyesült Államoknak az Afganisztánból történt 2021. augusztusi kivonulásával és az azt követő tálib hatalomátvétellel. Ennek következtében jelentősen megnőtt a terrorista/fegyveres iszlamista fenyegetés, ami a térség minden országa számára biztonsági

kihívást okozott. Az átalakuló világrend az együttműködések egyfajta katalizátorává vált, amelynek a legfőbb célja egy regionális konfliktus elkerülése volt. Annak az árát ugyanis valamennyi állami szereplő – még Irán is – olyan magasnak látta, hogy az akár az egyes rezsimeket egzisztenciálisan is képes lenne fenyegetni. Miközben egyik külső szereplő által képviselt regionális rend sem valósult meg maradéktalanul, egy olyan átalakulásnak vagyunk a szemtanúi, amelyben a külső és a regionális aktorok az informális kapcsolati hálókon keresztül alakítják az erőviszonyokat.¹⁶

A jelen tanulmány a továbbiakban azt kívánja elemezni, hogy a regionális átalakulás hogyan hatott három államvákuum-országra: Irakra, Szíriára és Jemenre. Nem került be az elemzésbe Líbia, ahol az iráni-szaúdi szembenállás kevésbé érezteti a hatását, és – elsősorban területi okokból – nem térünk ki Libanonra sem.

A proxykonfliktusok és a normalizáció

Irak

Irak esete annyiban eltér a többi államvákuum-országétól, hogy ott a jelenlegi politikai rendszer a 2003-as – bő 20 évvel ezelőtti – amerikai katonai beavatkozás, a demokráciaépítés és az azt követő megszállás eredményeként alakult ki. Az Obama-adminisztráció miután 2011 decemberében az amerikai csapatok kivonását elrendelte, és az megtörtént, az iraki beavatkozást lezárta. Nem sokkal később Irak káoszba sülyedt, ami 2014 és 2019 között lehetőséget adott a radikális globális dzsihadista-szalafista csoportok felemelkedésének, különösen az Iszlám Állam nevű terrorszervezet területfoglalásának. A mindenkori bagdadi kormány – Hajder al-Abádié (2014–2018), Ádel Abdul Mahdié (2018–2019), majd Musztafa al-Kádimié (2020–2022) – erőteljesen iráni befolyás alá került, ugyanis a teheráni kormány a síita pártokon és az országban jelen lévő iráni milíciákon keresztül fejtette ki a befolyását. 2019 és 2022 között Irakban súlyos politikai és gazdasági válság alakult ki, aminek következtében a 2018-as választások eredményeként hatalomra jutott Ádel Abdul Mahdit a következő évben, az „arab tavasz” újabb tüntetéshulláma során leváltották a miniszterelnöki pozícióból. Az átmeneti kormány legfőbb feladata a választások megszervezése volt, azonban 2022 októberéig a belpolitikai válság fennmaradt, amelynek Mohamed Sijá’ asz-Szudáni kormányfői kinevezése vetett véget, és hozta el a politikai rezsim konszolidációjának a kezdetét. A 2019-es tüntetések alatt ugyanis nyilvánvalóvá vált, hogy a 2003-as háborút követően kialakult, a felekezetek közötti hatalom-megosztásra épült ún. *muhaszasza* rendszer a válságát éli.¹⁷

Irak 2019-ben, az eskaláció évének tartott időszakban, tulajdonképpen az akkori kiélezett amerikai–iráni viszonynak az áldozatául esett. Az Iráni Forradalmi Gárda Kudszi Brigádjainak a parancsnoka, Kászim Szulejmáni az előző években megszervezte a főként síitákból álló ún. népi milíciákat (Népi Mobilizációs Erők, *al-Hasd as-Saabi*, PMF), amelyeknek jelentős szerepük volt az Iszlám Állam elleni harcokban. A PMF legfontosabb csoportja a 2003-as amerikai beavatkozás évében megalakult, és a libanoni hasonló nevű szervezet mintájára építkező *Katáib Hezbollah* „[Allah Pártjának harcosai], amely Abú Mahdi al-Muhandisz irányítása alatt állt, és a legfőbb céljának az amerikai kivonulás elérését tartotta. A szervezet az Egyesült Államok 2011-es iraki távozását követően az Aszad-rezsim oldalán részt vállalt a szíriai harcokban, majd az Iszlám Állam ellen is harcolt. 2019-ben, amikor a kormányzattal szembeni tüntetések elkezdődtek Bagdadban, igen aktív szerepet töltött be. 2019 decemberében például a tagjai Muhandisz irányításával a bagdadi amerikai követség épületéhez vonultak, ahol a két fél között összecsapások is zajlottak. Az előző napokban az Egyesült Államok alakulatai a Katáib Hezbollah főhadiszállása ellen is támadást indítottak, majd a nagykövetségnél történtek után, 2020. január 3-án, a bagdadi repülőtér közelében végeztek Muhandisszal és Kászim Szulejmánival.¹⁸

Mint ismeretes, az Egyesült Államok 2014 és 2021 között egy katonai koalíció keretében részt vett az Iszlám Állam elleni hadműveletekben, amelyek során mintegy 4500–5000 katona rendszeresen a közel-keleti országban állomásozott. De nagyjából 2500 amerikai katona az Iszlám Állam legyőzését követően is rendszeresen Irakban tartózkodott. Az iráni proxyk fő célja az ő teljes kivonulásuk volt. 2020 januárjában az iraki parlament egy nem kötelező érvényű határozatban követelte a külföldi csapatok távozását.

Felmerül a kérdés, hogy a 2020. januári amerikai beavatkozás és a két vezető megölése mennyiben változtatta meg a Katáib Hezbollah és más iráni proxyk tevékenységét Irak területén. A 2019-es tüntetéshullám – a korábbiakkal ellentétben – összirákinak, nemzeti jellegűnek tekinthető, amelyen az állampolgárok szektáriánus különbségek nélkül fejezték ki a kormányzattal szembeni elégedetlenségüket, és valamennyi külső erő – köztük Irán – távozását és Irak szuverenitásának a tiszteletben tartását követelték. A politikai válság a síiták lakta területeken hatványozottan is megjelent.

Ebben a légkörben rendezték meg 2021-ben az iraki parlamenti választásokat, amelyen Muktada asz-Szadr síita csoportja szerezte meg a legtöbb szavazatot (mindössze 10 százalékot), azonban képtelen volt a kormányalakításra. Szadr kifejezetten ellenségesen viszonyult az iráni befolyás jelenlétéhez, a híveivel együtt több alkalommal is szembefordult az Iránnal együttműködő iraki politikai csoportokkal, és 2022 júliusában és augusztusában rendszeres összecsapások történtek Bagdad Zöld zónájában, a parlament épülete előtt. Végül Szadr bejelentette a politikai életből való visszavonulását, ami egyben lehetővé

tette az új kormány megalakulását, ami véget vetett a több mint egyéves politikai válságnak. Mindez azonban – egyes elemzések szerint – nem a véletlen műve, mert Irán mégis jelentős szerepet töltött be az iraki politikai konszolidációban és az Irán-ellenes Muktda asz-Szadr háttérbe szorításában. Ha az ún. szadristák mellett felsorakozó szunnita és kurd csoportok meg tudtak volna alakítani egy többségi kormányt, az Teherán számára kifejezetten hátrányos fordulat lett volna. Így viszont az asz-Szudáni mögött álló síita szervezetek laza együttműködésére épülő, Iránnal szimpatizáló és egyben Szadr-ellenes Koordinációs Koalíció az Iráni Iszlám Forradalmi Gárda Kuds Brigádjaival is szorosan együttműködik.¹⁹

Az iraki kormányzat a magas olajárak következtében rekordbevételekre tett szert az utóbbi két esztendőben, ami elősegítette a politikai konszolidációt. Az olaj értékesítéséből származó bevétel a havi 9–10 milliárd dollárt is elérte 2022-ben és 2023-ban.²⁰ Irak már a Kádimi-kormány alatt egy olyan szuverén és aktív külpolitika kialakításába kezdett, amely az ország regionális szerepének a helyreállítását célozta meg. Kádimi és asz-Szudáni miniszterelnöksége alatt is a politikai közvetítőszerep vált az egyik meghatározó külpolitikai eszközzé, amit jól mutat az iráni-szaúdi közeledés bagdadi támogatása. Emellett az új kormány pragmatikus külpolitikai szereplőnek is bizonyult, amely olyan országok felé nyitott, mint Egyiptom vagy Jordánia.²¹

A felsorolt – pozitívnak mondható – folyamatok azonban elfedik a síita milíciák folyamatos iraki tevékenységét. A fegyveres csoportok egyik elvárása az asz-Szudáni-kormánytól az volt, hogy bírja távozásra az országban maradt mintegy 2500 fős amerikai kontingenst. A pragmatikus külpolitikát folytató és minden oldallal együttműködő kormány azonban nem ellenezte az amerikai katonák jelenlétét, és nem követelte az országból való azonnal kivonásukat. Ez az az alacsony intenzitású konfliktus fennmaradt, a PMF és a Katáib Hezbollah 2022-ben és 2023-ban is rendszeresen támadott amerikai célpontokat. Egyúttal azonban azt is látni kell, hogy sem az iráni vezetés, sem a Forradalmi Gárda nem ellenezte az arab országokkal való normalizációt sem.

Jemen

A 2011-es „arab tavaszt” követően, 2014-ben polgárháború tört ki Jemenben, amely azóta is dúl. Ebben hozott jelentős változást az ENSZ által 2022 áprilisában tető alá hozott féléves tűzszünet, amely októberben lejárt ugyan, de mindkét oldal – a húsz felkelők és Szaúd-Arábia – továbbra is figyelembe vette annak rendelkezéseit.²² Miután 2023 márciusában megtörtént az iráni-szaúdi diplomáciai kapcsolatok helyreállítása, a nemzetközi közösség nagy reményt fűzött ahhoz, hogy végre le lehet zárni a Közel-Kelet egyik legvéresebb polgárháborúját és háborúját, amely eddig mintegy négyszázezer életet követelt.

Jemen az „arab tavasz” eseményei következtében sodródott polgárháborúba, és az utóbbi években a regionális aktorok (Szaúd-Arábia, Egyesült Arab Emírségek és Irán), valamint a helyi szereplők, fegyveres csoportok között megmerevedtek a frontok. Akárcsak a szíriai konfliktus esetén, a regionális szereplők – mindenekelőtt a 2015-ös katonai beavatkozást kezdeményező Szaúd-Arábia – tulajdonképpen belefáradtak a konfliktusba, de a kitűzött céljukat, a húsz felkelés teljes felszámolását és azzal párhuzamosan az átmeneti kormány megerősítését nem sikerült elérniük. Szaúd-Arábia egyfajta *exit*stratégiaként az utóbbi években tudatosan építi mind a régióban, mind a globális szintén azt az imázst, miszerint beleegyezett abba, hogy kölcsönösen leállítják a határon átnyúló támadásokat, amit végső soron a húsz is betartottak. 2022 áprilisában Szaúd-Arábia és az EAE támogatásával létrejött egy nyolcfős Elnöki Vezetői Tanács (*Presidential Leadership Council*, PLC), amely Ádenben működik, a tagjait a két GCC-állam választotta ki, így a szaúdi támogatottságú politikai erők mellett az Abu-Dzabi által támogatott déli felkelők – köztük a *Southern Transitional Council* (STC) tagjai – is bekerültek a testületbe.²³

Szaúd-Arábia számos engedményt tett a többnyire a síita zajdita kisebbséghez tartozó húsz felkelőknek, többek között megengedte nekik az általuk ellenőrzött területen kívül eső hodeidai kikötő használatát. A felkelők azonban úgy értelmezték a fegyveres konfliktus megmerevedését, hogy megnyerték a polgárháborút, és ennek megfelelő politikai és katonai lépéseket tettek a helyzetük további javítása érdekében. Így, miközben a határon átnyúló harcok szünetelnek, az országon belüli frontvonalak mentén továbbra is megfigyelhetők harci cselekmények – igaz, jóval kisebb intenzitással. A húsz felkelők emellett mindent megtesznek a nyolctagú PLC politikai elszigetelése és marginalizálása érdekében. Ennek egyik eleme, hogy megfosztják a kormányt az adó- és vámbevételek jelentős részétől: a főváros mellett a befizetett adók 70 százalékát ők ellenőrzik az országban. A kormányzat elszigeteléséhez nem szándékolta, de mégis hozzájárult Szaúd-Arábia és az Egyesült Arab Emírségek is. A két állam között rivalizálás alakult ki Jemenben, ugyanis Abu-Dzabi az ádeni kormánnyal szemben az ország déli részének autonómiát követelő Déli Átmeneti Tanácsot támogatja.²⁴ Miután az EAE 2019-ben hivatalosan bejelentette, hogy kivonult Jemenből, elsősorban kormányellenes proxycsoportokat kezdett segíteni, mindenekelőtt a korábban említett déli szeparatistákat. Nem egy esetben az STC tagjai fegyveres összejövetelbe kerültek a kormányerőkkel, akiket pedig Szaúd-Arábia támogatott.²⁵

2023-ban Szaúd-Arábia több alkalommal is kísérletet tett, hogy újabb megállapodást kössön a húsz felkelőkkel, ez azonban nem sikerült. Áprilisban az ország jemeni nagykövete tett látogatást a húsz által ellenőrzött Szanaában, majd szeptember közepén egy magas rangú húsz vezetőből álló delegáció utazott Rijádba.²⁶ Miközben mindkét oldal betartja a tűzszünet előírásait, Jemen

törésvonalai annyira komplexek, hogy megfelelő módon békét kötni és azt a belső szereplőkkel is elfogadtatni igen nehéz lesz.

Jelenleg Jemen északi része – a területének az egyharmada, a lakosságának mintegy kétharmada és maga a főváros, Szanaa is – a húsz felkelők és a vezető testületük, a Legfelsőbb Politikai Tanács (*Supreme Political Council*, SPC) kezében van; a nagyobb kiterjedésű, de jóval kisebb lélekszámú déli országrész pedig a nemzetközileg elismert, ám Jemenben csekély legitimitációval rendelkező PLC tartja ellenőrzés alatt. A tartós békéhez nem elegendő, hogy a szaúdi vezetés kizárólag a húszikkal tárgyaljon. Ennek már a pusztta ténye is marginalizálja a nemzetközileg és a szaúdiak által is támogatott kormányt. Egyesek Jemen föderális átalakításában látják a megoldást, ahhoz azonban – a katonai erőviszonyok jelenlegi állását figyelembe véve – nem valószínű, hogy a húszik hozzájárulnának. A felkelőknek fel kellene adniuk a főváros ellenőrzését, és helyreállítaniuk az ország gazdasági és politikai egységét. Továbbá a történelmi Marib városa körüli olajmezők ellenőrzéséért is folyik a harc, s az ottani helyzet kezelésére ugyancsak nagy szükség lenne.

A két regionális külső szereplő számára az elsődleges azonban Jemen tengeri határainak az ellenőrzése. Abu-Dzabi az elmúlt években aktív külpolitikába kezdett, amelynek a lényege, hogy a dubaji kikötő egyfajta kereskedelmi hubbá váljon, és az Egyesült Arab Emírségek Kelet-Afrikát és Indiát is összekösse. Emellett Szaúd-Arábiával együtt a szabad hajózás fenntartásában, valamint Iránnak a Vörös-tenger bejáratát jelentő Báb el-Mándeб szorosától való távol tartásában is érdekelt. Az utóbbi évek csatározásai következtében azonban a húszik egyre közelebb kerültek Iránhoz. A 2023. márciusi szaúdi–iráni közeledés tette lehetővé, hogy Rijád gesztusokat gyakoroljon a húszik irányába – azonban a harcok bármikor kiújulhatnak nemzetközi szinten is, illetve fokozódhatnak az országon belül. Végül, de nem utolsósorban, a húszik biztonsági kihívást jelentenek mindkét állam számára: 2022 januárjában például drónokkal támadták Abu-Dzabit.

Érdemes e helyütt kitérni a legfontosabb külső szereplő, az Egyesült Államok aktív tevékenységére is. A Trump-adminisztráció 2021 januárjában terrorista szervezetté nyilvánította az *Ansár Alláhot*, a húszik fegyveres szervezetét. A következő hónapban a Biden-adminisztráció visszavonta a döntést – elsődlegesen abból a megfontolásból, hogy a humanitárius helyzet ne romoljon tovább –, ugyanakkor felfüggesztette a támadó fegyverek Szaúd-Arábiába történő értékesítését, továbbá jelentős nyomást gyakorolt Mohamed bin Szalmán szaúdi trónörökösre, hogy kezdjen tárgyalásokat a húszikkal, és írják alá a tűzszünetet. Washington úgy vélekedett, hogy Rijád gazdasági ösztönzőkkel és politikai reformokkal hosszabb távon is kész lesz kezelni a jemeni kérdést, illetve a különösen fontos humanitárius helyzetet. Az Egyesült Államoknak a szaúdi vezetésre való nyomásgyakorlását a húszik szintén a saját győzelmükként értékelték. Joe Biden 2022 júliusában, a rijádi látogatásán további katonai

támogatásról és fegyvereladásról biztosította a trónörököszt. Az amerikai diplomácia kimondott célja az volt, hogy megnyerje Rijádot, és az is csatlakozzon az Ábrahám-egyezményekhez – ehhez azonban gesztusokat kellett tennie. Washington 2015 és 2021 között több mint 54 milliárd dollár értékben exportált fegyvereket Szaúd-Arábiába és az Egyesült Arab Emírségekbe együttesen.²⁷ 2021 decemberében viszont Donald Trump leállította az F-35-ös vadászgépek és az MQ-9-es drónok eladásával kapcsolatos egyeztetéseket, amiben szerepet játszott a Kína-faktor mellett a két arab országnak a jemeni polgárháborúban való szerepvállalása is.²⁸

Szíria

Szíria a 2011 óta zajló polgárháború következtében mind az arab világon belül, mind nemzetközileg elszigetelődött, így a normalizáció az Aszad-rezsimnek az éppen kialakuló biztonsági architektúrába való reintegrálódását eredményezte. Mindez annak a folyamatnak a kulminálódása, hogy az Aszad-rezsim megdöntésére irányuló tervek – a nyugati szankciós politika, illetve a regionális szereplők (különösen Szaúd-Arábia, Katar, az Egyesült Arab Emírségek, Törökország) részéről a különféle felkelő csoportok támogatása – nem vezettek sikerre.

Şaban Kardaş és Bülent Aras az alábbi öt szakaszra osztja a szíriai polgárháborút:

1. a békés tüntetések korszaka (2011);
2. a békés tüntetések polgárháborúba torkolltak, jellemző lett a külső szereplők erőteljesebb szerepvállalása, az időszakot a ghútai vegyi támadás zárta le (2012–2013);
3. Szaúd-Arábia, Katar és Törökország az Aszad-ellenes erőket támogatta (2013–2015);
4. Oroszország és Törökország katonailag is beavatkozott (míg Szaúd-Arábiát és az Egyesült Arab Emírségeket a jemeni konfliktus kötötte le), a polgárháború kvázi zsákcúba jutott, a külső állami és nem állami szereplők pedig nem tudták maradéktalanul érvényesíteni az érdekeiket, az arab államok – élükön az EAE-vel – felismerték, hogy a kialakult helyzet inkább Iránnak kedvez (2015 és 2020);
5. a normalizáció időszaka: a külső szereplők az Aszad-rezsim közel-keleti reintegrációjában látják a helyzet megoldását, miközben az országon belül a biztonsági helyzet nem megfelelő a humanitárius problémák megnyugtató rendezéséhez (2020-tól).²⁹

A normalizáció folyamatában az Egyesült Arab Emírségek, Jordánia és Omán járt az élen. 2018-ban az EAE újranyitotta a damaszkuszi nagykövetségét, Jordánia pedig – Oroszország közvetítésével – ugyanazon év októberében stabilizálta

a szíriai határt, amelyet részlegesen megnyitottak. II. Abdalláh jordániai király 2018-tól kezdődően diplomáciai kezdeményező szerepet töltött be, ugyanis a szíriai instabilitás jelentős hátrányokat okozott a monarchia számára. Egyrészt a kereskedelmi forgalom kiesése mérhető veszteséget jelentett Jordánia szempontjából is – 2019-ben azonban már 43 milliárd dollár értékben importált termékeket Szíriából, az oda irányuló export pedig elérte a 95 milliárd dollárt. Másrészt kihívást okozott számára a szintetikus drogok (pl. Captagon) szíriai termelése és az arra épülő csempészet, ugyanis azokat a királyságon keresztül továbbították, főként a Perzsa-öböl térségébe. Jordániában csak 2020-ban 119.000 főt állítottak elő a hatóságok a Captagon terjesztéséért vagy használatáért, amely évről évre egyre jelentősebb méreteket öltött. Harmadrészt a szíriai határ biztonsági kihívást is jelent Jordániának, mivel ott az Iránhoz köthető csoportok, mindenekelőtt a Hezbollah aktív tevékenységet folytat.³⁰

Az Egyesült Arab Emírségek szintén aktív diplomáciai szerepet töltött be Szíria reintegrálásában. Egyes vélemények szerint a diplomáciai kapcsolatok helyreállítása mellett az a megfontolás szólt, hogy az Aszad-rezsim kirekesztése Iránnak és szövetségeseinek, a Hezbollahnak kedvez. Abu-Dzabi jelentős szerepet töltött be a humanitárius segélyek Szíriába juttatásában, illetve általánosságban az újjáépítésben. Az EAE számára fontos volt, hogy Törökországot továbbra is lefoglalja Aszadék Idlibben és környékén folytatott tevékenysége, és így a líbiai eseményekben kevésbé vállaljon aktív szerepet az Abu-Dzabi által támogatott Khalifa Haftar tábornokkal szemben.³¹

Szintén fontos megemlíteni, hogy a Biden-adminisztráció nem ellenezte sem a Jordánia, sem az Egyesült Arab Emírségek részéről történő kapcsolatfelvételt, ugyanis az amerikai döntéshozók abban a Hezbollah és Irán tevékenységének az ellensúlyozását látták, és emiatt engedélyezték, hogy egy világbanki projekt keretében egyiptomi gázt értékesítsenek Jordánia és Szíria területén keresztül Libanonnak.³²

A normalizáció folyamatában jelentős szerepet játszanak az ún. Ábrahám-egyezmények, amelyek Izraelnek az Egyesült Arab Emírségekkel és más arab államokkal (Bahrein, Marokkó, Szudán) való együttműködést jelentik. 2021 novemberében az EAE külügyminisztere Bassár el-Aszad elnökkel találkozott Damaszkuszban, amit az Egyesült Államok negatív kommentekkel illetett. 2022 márciusában került sor Aszad elnök viszontlátogatására, amikor is többek között Mohamed bin Zájed Ál-Nahján trónörökössel is találkozott. 2023 áprilisában a szaúdi külügyminiszter utazott Damaszkuszba, májusban pedig az Arab Liga rijádi csúcstalálkozóján Szíriát visszafogadták a tagok közé. Decemberben Aszad elnök az EAE-től meghívást kapott a COP28-ra, azaz az ENSZ dubaji klímaváltozási csúcstalálkozójára, ahová végül személyesen nem utazott el, így a szíriai delegációt a miniszterelnök vezette.

A szíriai normalizációval kapcsolatban három megoldandó kérdés vethető fel:

- a menekültek visszatérése;
- a szintetikus drogok termelésének és kereskedelmének a leállítására;
- a szíriai lakosság hozzáállása az Aszad-rezsimnek az arab országok részéről történő visszafogadásához, végső soron annak stabilizálásához.³³

A menekültek Szíriába való biztonságos visszatelepítése mind a regionális (Törökország, Jordánia és Libanon), mind a globális hatalmaknak (elsősorban Oroszország), de magának a szíriai rezsimnek is az egyik célkitűzése. A menekültek hazatérése biztonsági, gazdasági és nem utolsósorban belpolitikai szempontból is olyan meghatározó üggyé vált, amely képes akár egy választást (pl. Törökország) is tematizálni. Oroszország és az Aszad-rezsim részéről pedig annak a szimbóluma, hogy Szíriában megfelelően helyreállt a rend, és működnek az állami funkciók.

Egy helyi kutatáson alapuló, nemrégiben megjelent jelentés árnyalt képet fest a menekültek visszatelepítésével kapcsolatban.³⁴ Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága (UNHCR) szerint 2016 és 2023 nyara között nagyjából 374.000 fő tért vissza Szíria területére, ám a számuk valószínűleg ennél nagyobb lehet, hiszen a nem regisztrált menekültek is sokan lehetnek. A jelentés megállapítja, hogy míg a török és a libanoni kormányzati narratíva önkéntes visszatérésről szól, addig civil szervezetek szerint mindkét országban számos menekültet kényszerítettek a Szíriába való visszaköltözésre. A hazatérés szempontjából a rezsim által ellenőrzött területek sem tekinthetők teljesen biztonságosnak, ráadásul az adott helyeken hátrányos gazdasági és szociális körülményekkel párosul. Dél-Szíriában például jelentős területek felett a libanoni Hezbollah vette át az ellenőrzést. A menekültek jelentős része ellenzi az Aszad-rezsim „visszatérését”, stabilizálását. Talán a velük kapcsolatos legfőbb kérdés, hogy a hírhedt 10. számú törvény alapján korábban a tőlük elkobzott ingatlanért és egyéb vagyontárgyakért hogyan és milyen kárpótlást kapnak. Azok ugyanis nem egy esetben a rezsim belső vagy külső szövetségesei (pl. iráni állampolgárok vagy a Hezbollah) használatába kerültek.³⁵ Ráadásul a rossz gazdasági helyzet, az infláció és az egyéb problémák következtében 2023-ban Szíria több pontján sorozatos tüntetések alakultak ki, tehát a hazatéréshez a rezsim stabilitása korántsem tekinthető adottnak, még külső támogatással sem. Továbbá változatlanul előfordulnak fegyveres támadások, mint 2023 októberében, amikor egy katonai akadémiát ért dróntámadás során 80 fő vesztette életét. (Korábban a homszit tartották az egyik legjelentősebb olyan merényletnek, amelyet a rezsim által ellenőrzött területen hajtottak végre.)

Ugyancsak jelentős problémának tekinthető a belső menekülteknek (*internally displaced persons*, IDPs) a lakóhelyükre való visszatérése, amelynek a normalizáció szintén fontos elemét kell képeznie. Az UNHCR legutóbbi adatai

szerint 6,9 millió szíriai költözött el máshova az ország területén belül. Az egyik kutatás megállapítja, hogy a Homsz városát elhagyók nagy része vissza akar térni a lakóhelyére, és elsősorban Szíriában, nem pedig a nyugat-európai migrációban látja a sorsa jobbra fordulását.³⁶ A belső menekültek visszatéréséről nincsenek megbízható adataink, de míg 2020-nak csak az első felében 341.000 fő tért vissza önként, 2021-ben – az egész évre vonatkoztatva – a számuk 169.000 főre csökkent. Ráadásul a belső menekülteknek ugyanazokkal a problémákkal kell szembenézniük, mint a többieknek; így például a hazatért férfiak egy részét már be is sorozták a szíriai hadseregbe.³⁷

A drogtermelés és -kereskedelem felszámolása óriási nehézségeket okoz, hiszen az az Aszad-rezsim és szövetségesei legfőbb bevételi forrásává vált. Egyes hírek szerint 160 „banda” foglalkozik a szintetikus drogok előállításával és termelésével. Kifelé a szíriai vezetés együttműködést mutat, ugyanakkor igen csak kétséges, hogy valóban minden szükséges lépést megtesz-e. 2023 augusztusában és a jelen sorok írásakor (decemberben) Jordánia fegyveres összetűzésbe került egyes szíriai droggartellekkel. Augusztusban egy jordániai légitámadás semmisített meg egy kábítószerüzemet, és a hivatalos szíriai kormánykörök nem elleneztek a szuverenitás nyílt megsértését.³⁸ Decemberben pedig szíriai droggereskedők lépték át illegálisan a két állam határát, s egy jordán katona életét veszítette az incidensben. Mindez azt mutatja, hogy a szíriai gazdaság a hadigazdaság mellett a drogok termelésétől és exportjától is függésbe került, amitől csak abban az esetben lehet megszabadulni, ha jelentősebb mértékű külső segélyek, pénzügyi források érkeznek az országba.

A normalizáció további akadályai, hogy Idlibben és az északi területeken még mindig nem a rezsimhez kötődő csoportok tartják fenn az ellenőrzést. Törökország például 2016-tól kezdődően több hullámban beavatkozott, és jelenleg is megszállás alatt tart észak-szíriai területeket. Emellett a 2019-ben indult szíriai alkotmányozási folyamat egyelőre nem ért el eredményeket, és annak kapcsán a nemzetközi közösség megosztottságot mutat. A 2023. februári, Szíria északi részére is kiterjedt 7,8-as erősségű földrengés következtében több mint hétezer vesztették életüket. A nyugati világ – a humanitárius katasztrófa enyhítése végett – engedélyezte segélyszállítmányok Szíriába küldését, ugyanakkor többen is – köztük az Egyesült Államok – nyilvánvalóvá tették, hogy a szankciók Aszadnak a hatalomból való távozásáig fennmaradnak. Eközben azonban, ahogy a fentiekben már szóba került, a Biden-adminisztráció Irán elszigetelése érdekében és az Ábrahám-egyezmények által szavatolt normalizáció kapcsán hajlandó engedményeket tenni, vagy legalábbis nem ellenez bizonyos infrastrukturális projekteket.

Konklúzió helyett

*A Hamász október 7-ei merénylete és annak következményei a regionális rend(etlenség)re*³⁹

A három gyenge államban – Jemenben, Irakban és Szíriában – a konfliktusosság enyhülésének lehetünk szemtanúi. Jemenben a szaúdi–húsi tűzszünet, Szíriának az Arab Ligába történt visszafogadása, Irakban pedig a politikai válság vége jelzi a normalizációt. Ugyanakkor mindhárom országban mélyebben húzódó törésvonalak találhatók, amelyek megszüntetése jóval komplexebb szerepválalást és áldozatokat igényelne a belső és a regionális szereplők részéről egyaránt. A normalizáció, amelynek a fő célja a regionális háború elkerülése, nem érintette ezeket a problémákat, hanem elfedte a konfliktusok komplexitását.

A Hamász 2023. október 7-én végrehajtott merénylete azonban alapvető hatással volt a fentiekben bemutatott regionális folyamatokra. A terrortámadás első és legfontosabb következménye, hogy a palesztinkérdés visszakerült nemcsak a regionális, de a nemzetközi politika színpadára is. Téves volt az a feltételezés, hogy az Ábrahám-egyezményeket függetleníteni lehet a palesztinkérdés rendezésétől, és ez utóbbit pusztán Izrael „belpolitikai” problémájaként lehet/kell felfogni. A Gázai övezetben a cikk írásakor még „csak” két hónapja tartott az izraeli katonai beavatkozás – amely a kiadvány elkészültekor sem ért még véget *[a szerk.]* –, de már az idő alatt olyan humanitárius válságot teremtett, amelyet egyetlen közel-keleti vezető sem volt képes figyelmen kívül hagyni. Többek között azért sem, mert Casablancától Kairóig az „arab tavaszt” idéző többszázazres tüntető tömegeket lehetett az utcákon látni. Az elmúlt hónapok eseményeiből, diplomáciai egyeztetéseiből az derül ki, hogy sem az arab államokban, sem a tágabb iszlám világban nincs egységes álláspont az Izraellel való normalizációval kapcsolatban, és korai az Ábrahám-egyezmények jövőjéről vagy éppen összeomlásáról beszélni. A közvélemény-kutatási adatok azonban azt mutatják, hogy az érintett arab államok lakosságának döntő hányada ellenzi az Izraellel való normalizációt.⁴⁰

A meghatározó térségbeli állami szereplők – Izrael, Irán, Törökország és Szaúd-Arábia – a közvetlen fegyveres konfrontációval járó regionális eszkalációt el kívánják kerülni. Irán legfőbb vezetője, Ali Khámenei ajatollah nem sokkal az október 7-ei események után a Hamász cselekedetét méltatta, ugyanakkor elutasított minden, Teherán közreműködésével kapcsolatos feltételezést. Iránnak azonban az átalakuló közel-keleti erőviszonyok közepette érdekében áll a normalizáció következtében gyengülő szövetségi rendszerének, az „ellenállás frontjának” a megerősítése. Az iráni nyilatkozatokból egyfajta kettősség olvasható ki: Teheránnak nem érdeke a közvetlen izraeli vagy esetleg amerikai katonai beavatkozás kiprovokálása, ugyanakkor a proxyhálózatán keresztül szeretne nyomást gyakorolni Izraelre és az Egyesült Államokra, és mindenáron meg

akarja akadályozni, hogy a konfliktus a saját területére áttérjedjen.⁴¹ Washington októberben a legújabb technológiát képviselő repülőgép-hordozó anyahajójának, a USS Fordnak, valamint a USS Normandy cirkálónak a Kelet-Mediterráneumba történő telepítéséről döntött. A fokozott amerikai katonai jelenlét viszont kifejezetten ellenkezik a teheráni vezetés érdekével.

Törökország, amely az előző években az Izraellel és a GCC-államokkal való normalizáció útjára lépett, néhány napi kivárást követően élesen elítélte a zsidó államot. Recep Tayyip Erdoğan elnök azonban nyitva hagyta a kaput, ugyanis többször utalt arra, hogy nem általában Izraellel szakítja meg a kapcsolatokat, hanem személyesen Benjamin Netanjahu kormányfőt tartja *persona non grata*-nak, és 2023 decemberében az egyik beszédében annak a véleményének adott hangot, hogy a miniszterelnök érdemben nem különbözik Adolf Hitlerrel.⁴²

Izrael fő célja a Hamász eliminálásán túl az, hogy helyreállítsa a saját elretentő képességét, mégpedig nemcsak a Gázai övezet, hanem a tágabb térség – így mindenekelőtt Irán és annak proxyjai – irányába is, de úgy, hogy elkerülje a regionális háborút. Továbbá feltétlenül fenn kívánja tartani és ki akarja bővíteni az Ábrahám-egyezmények keretében történt normalizációt, mindenekelőtt a Szaúd-Arábiával való megállapodást.⁴³

A GCC-államoknak az Izraellel és a Hamásszal kapcsolatos álláspontja sem egységes. A konfliktust megelőzően a zsidó állammal való kapcsolatok különféle szintjeit láthattuk: az együttműködés teljes hiányától (Kuvait) a pragmatikus együttélésen keresztül (Szaúd-Arábia, Omán stb.) a teljes normalizációig (EAE, Bahrein). A gázai konfliktus kapcsán a GCC tagjai között egyfajta „munkamegosztás” alakult ki a palesztinkérdés képviselete tekintetében, ugyanis míg Szaúd-Arábia az arab és az iszlám világot kísérelte meg egységes álláspontra bírni, addig Katar a túsügyben közvetített, az Egyesült Arab Emírségek pedig a ENSZ Biztonsági Tanácsában 2022 és 2023 vége között viselt nem állandó tagságát vetette latba.⁴⁴

Szaúd-Arábia 2023. november 11-én három csúcstalálkozót is szervezett Rijádban: az Arab Ligáét, az Iszlám Együttműködési Szervezetét, valamint az Afrikai Unióét. Az első kettőt a konszenzus hiányában összevontan tartották meg, ahová az iráni elnök is – történelminek számító – látogatást tett. Szaúd-Arábiának érdeke a Hamász és általában az iszlamista szervezetek háttérbe szorítása, Irán szövetségi rendszerének a meggyengítése, mindenekelőtt kontrollálása, ugyanakkor a 2023. márciusi iráni-szaúdi közeledés eredményeinek és a megnyílt kommunikációs csatornáknak a fenntartása is. Számos vélemény szerint 2023 októberében Izrael Állam és Szaúd-Arábia közel állt ahhoz, hogy hivatalosan megállapodjanak a kapcsolataik normalizálásáról. A jelen sorok írója azonban úgy véli, inkább csak a tárgyalások elindulásáról lehet beszélni, ugyanis Rijád részéről több olyan feltétel fogalmazódott meg – pl. a civil nukleáris program amerikai jóváhagyása –, amely további egyeztetéseket igényelt volna.

A jelenlegi események nem kedveznek a tárgyalások folytatásának, ugyanakkor nem is veszélyeztetik az izraeli-szaúdi viszony részét képező védelmi jellegű kooperációt.⁴⁵

Nem beszélhetünk az Ábrahám-egyezmények összeomlásáról sem, annak ellenére, hogy Bahrein parlamentjének alsóháza bejelentette a gazdasági kapcsolatok felfüggesztését és a tel-avivi nagykövetség hazarendelését. Tegyük hozzá, hogy Jordánia a konfliktus kialakulása után rögtön lezárta az izraeli határát, és ideiglenesen felfüggesztette a zsidó állammal való kooperációt. Az említett novemberi rijádi csúcson felmerült, hogy az 1973-as olajembargóhoz hasonlóan Izrael Állammal szemben ismét gazdasági jellegű büntetőintézkedéseket is bevezetnek. Ezt a javaslatot azonban többek között Bahrein, Egyiptom, Jordánia, Marokkó és az Egyesült Arab Emírségek is megvetozták. Ezen országok valamennyien normalizálták a viszonyukat Izraellel, vagyis ha a jelenlegi folyamatok nem is kedveznek a széles körű kapcsolatoknak, annak eredményeit egyik fél sem szeretné elveszíteni.

Jelenleg ahogy az arab országoknak, úgy Izraelnek is dilemmákkal kell szembenéznie a gázai konfliktus kapcsán. Az előbbiek a közvéleményük és a különböző regionális folyamatok miatt a palesztinkérdést kénytelenek napirenden tartani, ugyanakkor ezt elsősorban a saját térségbeli pozíciójuk megerősítésére használják fel. Izrael Állam pedig miközben az elrettentő képessége helyreállítása végett határozott katonai választ kénytelen adni, nem szeretné a meglévő normalizációs eredményeket feladni, és még kevésbé akarná a regionális eszkalációt. A probléma az, hogy érdemi megoldási javaslattal egyetlen fél sem állt elő, talán Egyiptom kivételével.

Egyiptom hagyományos közvetítőként először Kairóban szervezett egy ún. békekonferenciát 2023 októberében, amelyen európai országok is jelen voltak. A csúcstalálkozó azonban jól mutatta a helyzet értékelése kapcsán meglévő különbségeket: érdemi eredmények nélkül zárult. Később azonban az újrával kapcsolatos kampányával foglalkozó Abdel Fattáh esz-Szisi elnök előterjesztette egy olyan demilitarizált palesztin államra vonatkozó tervét, amely mindkét nép biztonságát szavatolná. A javaslata nem váltott ki jelentősebb reakciókat a térségben.

Az arab államok egyelőre vonakodnak bármilyen jellegű rövid, közép- vagy hosszú távú politikai vagy katonai szerepet vállalni a jelenlegi konfliktusban; arra hivatkoznak, hogy a helyzet alapvetően Izraelnek a palesztinkérdést negligáló politikája miatt állt elő, és nem kívánnak a palesztinok immár harmadszori elűzéséhez segítséget nyújtani.

Az állami szereplők mellett azonban szólnunk kell a félállami (Hezbollah) és a nem állami aktorokról is. 2023 decembere óta az ún. gyenge államok és a nem állami szereplők vonatkozásában jelentős eszkalációs folyamatokat láthatunk. Az egyik ilyen a jemeni húsz lázadók fokozott tevékenysége, amelynek keretében

nemcsak az 1600 kilométer távolságban lévő Izrael Állam irányába lőnek ki rakétákat, hanem a Vörös-tengeren keresztül haladó kereskedelmi hajókra is. A tanulmány Jemenre vonatkozó részében már említés történt arról, hogy az ottani normalizációs folyamatot a húszik a saját győzelmükként értékelték, és ennek megfelelően – azaz meghatározó katonai és politikai erőként – az Izraelre és a kereskedelmi hajókra gyakorolt nyomással követelnek maguknak helyet az esetleges jemeni politikai folyamatokban. Washington bizonyos értelemben nehéz helyzetbe került, hiszen míg éveken keresztül azért gyakorolt nyomást Rijádra, hogy az lezárja az egyre súlyosabb humanitárius következményekkel járó húszillenenes jemeni beavatkozását, most nincs olyan regionális erő, amely érdekelt lenne a fenti folyamatok megakadályozásában. Így Washington 2023 decemberében – miután vezető olajvállalatok (pl. a BP) bejelentették a vörös-tengeri útvonal kikerülését – úgy döntött, hogy maga szervezi meg a katonai ernyőt a kereskedelmi hajók védelme érdekében.

Az Egyesült Államoknak Irakban és Szíriában azonban a korábbiakhoz képest megnövekedett ellenállással, fegyveres támadásokkal kellett szembenéznie. 2023. október 17-től kezdődően – különösen Észak-Irakban és Kelet-Szíriában – amerikai katonai támaszpontokat, érdekeltségeket ért rakéta- vagy drón-támadás, amelyekért az Iráni Iszlám Forradalmi Gárda valamelyik proxyszervezete tehető felelőssé. Megostromolták például az iraki Al-Aszad és az Al-Harír légibázist, Washington pedig a kihívásokra többek között a Katáib Hezbollah egységeinek a megtámadásával reagált. Szíria területéről október folyamán több alkalommal is rakétákat lőttek ki Izrael irányába, amelyekre a zsidó állam légicsapásokkal válaszolt.⁴⁶ Decemberben egy ilyen alkalommal megölte az iráni Forradalmi Gárda egyik helyi tanácsadóját, Szajjid Rázi Muszávit.

Miközben Iránnak, ahogy az az eddigiekből kiderült, az is érdeke, hogy a közvetlen konfliktus elkerülése mellett az Egyesült Államokra és az Izraelre nehezedő katonai nyomás fennmaradjon, a proxyjai viszont részben önálló döntéseket hoznak. Különösen igaz ez a Hezbollahra, amely a második frontot nem volt hajlandó teljes egészében megnyitni Izraellel szemben. Ugyanez igaz a húszikra is, akik a saját pozíciójuk javítására használják ki a helyzetet. Kérdéses azonban, hogy a proxyk nem rángatják-e bele egy regionális eszkalációba az állami szereplőket. A normalizáció tehát nem oldotta meg a proxykonfliktusokat, ezért is beláthatatlan, hogy a gázai háború hosszabb távon átrendezi-e a térséget, vagy hozzájárul-e a regionális rendhez.

Jegyzetek

- 1 A jelen tanulmányban a szerző a Közel-Kelet és Észak-Afrika (*Middle East and North Africa*, MENA) kifejezést tágabban értelmezi, és az Arab Államok Ligájának 22 tagját, valamint három nem arab országot – Iránt, Izraelt és Törökországot – érti alatta.
- 2 A kézirat lezárásának ideje: 2023. december 31.
- 3 Kaye, Dalia Dasse: „America’s Role in a Post-American Middle East”, *The Washington Quarterly*, 45., no. 1. (2022): 7–24.
- 4 Fulton, Jonathan: Systemic Change and Regional Orders: Asian Responses to a Gulf in Transition, *The International Spectator*, 57., no. 4. (2022): 1–19.
- 5 Lásd: N. Rózsa Erzsébet: „Változó regionális rend a Perzsa-öbölben?”, *Külügyi Szemle*, 23., no. 1. (2024): 54–71.
- 6 Shafae, Seyed Masoud Mousavi és Golmohammadi, Vali: „The Regional-Supremacy Trap: Disorder in the Middle East”, *Middle East Policy*, 29., no. 1. (2022): 61–73.
- 7 Amour, Phillip O.: „Regional Rivalries and Security Alliances in the Gulf Region and the Middle East”, in *The Regional Order in the Gulf Region and the Middle East*, szerk. Amour, Phillip O. (Cham: Palgrave Macmillan, 2020).
- 8 Hinnebusch, Raymond: „Introduction: Understanding the Consequences of the Arab Uprisings – Starting Points and Divergent Trajectories”, *Democratization*, 22., no. 2. (2015): 205–217.
- 9 A 2019-es tüntetéshullám négy közel-keleti országban okozott markáns politikai változást. Algériában és Szudánban az elnök távozásához, Irakban és Libanonban a miniszterelnök lemondásához vezettek az események.
- 10 Calabrese, John: “Pakistan and Egypt: China’s Distressed Assets”, *Middle East Institute*, <https://www.mei.edu/publications/pakistan-and-egypt-chinas-distressed-assets> (a letöltés ideje: 2023. február 3.).
- 11 Lásd: Gaub, Florence: „State Vacuums and Non-State Actors in the Middle East and North Africa”, in *The Frailty of Authority. Borders, Non-State Actors, and Power Vacuums in a Changing Middle East*, szerk. Kamel, Lorenzo (Róma: Edizioni Nuova Cultura, 2017), 51–66. o.; Szalai Máté: „Az államvákuum és a hibridizáció megvalósulása Szíriában”, *Külügyi Szemle*, 19., különszám (2020): 66–86.
- 12 Lynch, Marc: „The End of the Middle East. How an Old Map Distorts a New Reality?”, *Foreign Affairs*, 101., no. 2. (2022): 58–66.
- 13 Visoka, Gézim és Lemay-Hébert, Nicolas: *Normalization in World Politics* (Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 2022), 2. o.
- 14 *Trump White House Archives*, „Remarks by President Trump Announcing the Normalization of Relations between Israel and the United Arab Emirates”, <https://trumpwhitehouse.archives.gov/briefings-statements/remarks-president-trump-announcing-normalization-relations-israel-united-arab-emirates/> (a letöltés ideje: 2023. február 3.).
- 15 Lásd: Szalai Máté: „Konnektivitás, apolaritás és egyensúlyozás. Az öbölmonarchiák globális nagyhatalmakkal kapcsolatos politikájának átalakulása”, *Külügyi Szemle*, 23., no. 1. (2024): 33–53.
- 16 Del Sarto, Raffaella A.: „A Region in Transition: The Fluid Nature of Middle Eastern Politics”, in *The Middle East’s Fragile Reset. Actors, Battlegrounds, and (Dis-)order*, szerk. Dalay, Galip és Yousef, Tarik M. (Doha: Middle East Council on Global Affairs, 2023), 8–15. o.
- 17 Csicsmann László és N. Rózsa Erzsébet: „Authoritarian Resilience and Political Transformation in the Arab World: Lessons from the Arab Spring 2.0”, *International Journal of Euro-Mediterranean Studies*, 15., no. 1. (2022): 3–30.

- 18 Knights, Michael: „Back into the Shadows? The Future of Kata’ib Hezbollah and Iran’s Other Proxies in Iraq”, *CTC Sentinel*, 13., no. 10. (2020): 1–22. Elektronikusan elérhető: <https://ctc.westpoint.edu/back-into-the-shadows-the-future-of-kataib-hezbollah-and-irans-other-proxies-in-iraq/>.
- 19 Knights, Michael, Malik, Hamdi és Smith, Crispin: „Iraq’s New Regime Change. How Tehran Backed Terrorist Organizations and Militias Captured the Iraqi State”, *CTC Sentinel*, 16., no. 1. (2023): 1–24. Elektronikusan elérhető: <https://ctc.westpoint.edu/wp-content/uploads/2023/12/CTC-SENTINEL-112023.pdf>.
- 20 Hadad, Hamzeh, Van Veen, Erwin és Woudstra, Folkert: „Al-Sudani’s First 100 Days – Or How to Keep Everyone Happy”, *Clingendael*, https://www.clingendael.org/sites/default/files/2023-02/PB_Sudanis_first_100_days_3eproef_0.pdf (a letöltés ideje: 2023. december 3.).
- 21 Palani, Kamaran: „Iraq Benefitting from Regional Reset”, in *The Middle East’s Fragile Reset*, 102–106. o.
- 22 Vö. Issaev, Leonid és Zakharov, Andrey (szerk.): *Federalism in the Middle East. State Reconstruction Projects and the Arab Spring* (Cham: Springer, 2021).
- 23 Kabbani, Nader: „Pathways to Peace in Yemen”, in *The Middle East’s Fragile Reset*, 115–121. o.
- 24 Al-Dawsari, Nadua: „Yemen’s Truce: The Calm before the Storm”, Hudson Institute, <https://www.hudson.org/yemen-truce-calm-storm> (a letöltés ideje: 2023. december 3.).
- 25 Baabood, Abdullah: „Seas, Check, and Guns: Emirati and Saudi Maritime Interests in the Yemen Conflict”, *Carnegie Middle East Center*, https://carnegieendowment.org/files/Baabood_Yemen.pdf (a letöltés ideje: 2023. december 3.).
- 26 Nagi, Ahmed: „Catching up on the Back-Channel Peace Talks in Yemen”, *International Crisis Group*, <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/gulf-and-arabian-peninsula/yemen/catching-back-channel-peace-talks-yemen> (a letöltés ideje: 2023. október 10.).
- 27 Hartung, William D.: „Promoting Stability or Fueling Conflict? The Impact of U.S. Arms Sales on National and Global Security”, *Quincy Paper*, no. 9. (2022). Elektronikusan elérhető: <https://quincyst.org/report/promoting-stability-or-fueling-conflict-the-impact-of-u-s-arms-sales-on-national-and-global-security/>.
- 28 Rumlay, Grant: „Unpacking the UAE F-35 Negotiations”, *The Washington Institute for Near East Policy*, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/unpacking-uae-f-35-negotiations> (2022. február 15.).
- 29 Kardas, Saban és Aras, Bulent: „What Drove Syria back to the Arab Fold?”, *Middle East Policy*, 30., no. 3. (2023).
- 30 Tokmayjan, Armenak: „Jordan’s Experiences Highlight the Limitations of Renewed Ties with Syria”, *Carnegie Middle East Center*, https://carnegieendowment.org/files/Tokmayjan_Syria_Jordan_V369.pdf (a letöltés ideje: 2023. január 25.).
- 31 Doha Institute, „Emirati Normalization with the Syrian Regime: Motives and Implications”, <https://www.dohainstitute.org/en/Lists/ACRPS-PDFDocumentLibrary/UAE-Normalisation-with-the-Assad-Regime-in-Syria.pdf> (a letöltés ideje: 2021. november 16.).
- 32 Uo., 3. o.
- 33 Al Shami, Ishtar: „The Reality of Normalization with Assad: Syrians’ Perspectives”, *The Washington Institute for Near East Policy*, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/reality-normalization-assad-syrians-perspectives> (a letöltés ideje: 2023. július 25.).
- 34 Sahin-Mencutek, Zeynep és Meininghaus, Esther: „Syrian Refugee Returns, Reintegration Experiences and Risks”, *Georgetown University*, <https://isim.georgetown.edu/research/isim-working-papers/syrian-refugee-returns-reintegration-experiences-and-risks/> (a letöltés ideje: 2023. december 2.).

- 35 Al Shami: „The Reality of Normalization with Assad”.
- 36 Solymári Dániel és Gibárti Sára: „Migration Motivation and Psychosocial Issues of Internally Displaced Persons: A Close-Up from Homs, Syria”, *Journal of Regional Security*, 18., no. 1. (2023): 97–120.
- 37 Sahin-Mencutek és Meininghaus: „Syrian Refugee Returns”, 6. o.
- 38 Heydemann, Steven: „Syria’s Normalization Signs a New Middle Eastern Order”, *Brookings Institute* <https://www.brookings.edu/articles/syrias-normalization-signals-a-new-middle-eastern-order/> (a letöltés ideje: 2023. május 10.).
- 39 A jelen alfejezet lezárásának ideje 2023. december 31. Az azt követően történt eseményeket a tanulmány nem érinti.
- 40 Kassin, Dylan és Pollock, David: „Arab Public Opinion on Arab–Israeli Normalization and Abraham Accords”, *The Washington Institute for Near East Policy*, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/arab-public-opinion-arab-israeli-normalization-and-abraham-accords> (a letöltés ideje: 2022. július 25.).
- 41 Zoran, Assaf: „Iran and Gaza Escalation”, *National Interest*, <https://nationalinterest.org/feature/iran-and-gaza-escalation-207300> (a letöltés ideje: 2023. november 16.).
- 42 Reuters, „Turkey’s Erdogan Says Israeli PM Netanyahu No Different from Hitler”. <https://www.reuters.com/world/middle-east/turkeys-erdogan-says-israeli-pm-netanyahu-no-different-hitler-2023-12-27/> (a letöltés ideje: 2023. december 27.).
- 43 Satloff, Robert: „Restoring Israeli Deterrence Is Critical to Both Security and Peace in the Middle East”, *The Washington Institute for Near East Policy*, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/restoring-israeli-deterrence-critical-both-security-and-peace-middle-east> (a letöltés ideje: 2023. október 23.).
- 44 Ulrichsen, Kristian Coates: „GCC States and the War in Gaza: Positions, Perceptions, and Interests”, *Arab Center Washington DC*, <https://arabcenterdc.org/resource/gcc-states-and-the-war-on-gaza-positions-perceptions-and-interests/> (a letöltés ideje: 2023. november 22.).
- 45 Zalayat, Ilan és Guzansky, Yoel: „The Gulf States and the Israel– Hamas War”, *The Institute of National Security Studies, Tel Aviv University*, <https://www.inss.org.il/wp-content/uploads/2023/11/No.-1787.pdf> (a letöltés ideje: 2023. november 20.).
- 46 Tabler, Andrew J.: „Gaza War Shows Heightened Risk Escalation in the Region”, *The Washington Institute for Near East Policy*, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/gaza-war-shows-heightened-risk-escalation-region> (a letöltés ideje: 2023. november 17.).

Konnektivitás, apolaritás és egyensúlyozás Az öbölmonarchiák globális nagyhatalmakkal kapcsolatos politikájának átalakulása¹

Connectivity, Apolarity, and Hedging

The Transformation of the Policy of the Gulf Monarchies in Relation to Global Powers

Szalai Máté

https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2024.1.3

Összefoglaló: A tanulmány célja, hogy az Öböl Menti Együttműködési Tanács országainak a globális nagyhatalmakkal kapcsolatos politikáját és annak változását a konnektivitás, az apolaritás és az egyensúlyozás fogalmainak tükrében értelmezze. A kutatás fő következtetése, hogy az öbölmonarchiák képesek voltak a nagyhatalmakkal való kapcsolataikat kölcsönösen függővé tenni, így nem elszenvedőivé, hanem aktív alakítóivá váltak azok versengésének és a globális politikai folyamatoknak. A hat állam, főleg Szaúd-Arábia, Katar, az Egyesült Arab Emírségek és Omán megkerülhetetlenek lett a nagyhatalmi érdekek érvényesítése szempontjából, regionális és globális szinten egyaránt.

Kulcsszavak: Perzsa-öböl, globális nagyhatalmak, konnektivitás, GCC

Abstract: *The aim of the study is to interpret the changing relationship-building activities of the members of the Gulf Cooperation Council in the framework of three concepts: connectivity, apolarity, and hedging. The main conclusion of the research is that the Gulf monarchies managed to formulate interdependent relations with great powers, thus acquiring the ability to actively shape great power rivalry and global political developments, instead of being passive by-standers. The six countries, especially Saudi Arabia, Qatar, the UAE, and Oman became indispensable for great powers to realize their interests on both the regional and global levels.*

Keywords: *Persian Gulf, global powers, connectivity, GCC*

Bevezetés

2023. május elsején jelent meg Mohamed Baharoon, a Dubai Public Policy Research Center (B'huth) igazgatójának elemzése, amely az új Közel-Kelet nemzetközi kapcsolatainak a formálódó alapelveit fogalmazta meg. A kutató úgy véli,

a jelenlegi időszakot leginkább a „közel-keleti kvantumpolitika” fázisának lehet nevezni, amelynek két fő jellegzetessége a deeszkaláció és a hagyományos szövetségi rendszerek megkérdőjelezése. Értékelése szerint a regionális politikai viszonyokat ebben az új ciklusban három alapelv fogja meghatározni: a földrajzon és a földrajzi kötöttségeken való túllépés; a konnektivitás prioritizálása és a geopolitikai pólusok elutasítása (apolaritás); valamint az együttműködésnek mint a biztonság fenntartásának egyik alapvető eszközének az előtérbe kerülése.

Baharoon elemzése két szempontból kiemelkedő fontosságú. Egyrészt jól mutatja az Öböl Menti Együttműködési Tanács (*Gulf Cooperation Council, GCC*) tagjaihoz – témánk esetében az Egyesült Arab Emírségekhez (EAE) – kötődő szereplőknek az arra irányuló fokozott igényét, hogy maguk definiálják a saját külpolitikai stratégiájukat és a köztük lévő politikai kapcsolatrendszerét. A Baharoon által kvantumpolitikának nevezett rend nagyon sok szempontból azonos az európai és az amerikai közbeszédben normalizációnak és egyensúlyozásnak hívott jelenséggel és annak következményeivel, de elhagyja az utóbbi fogalmakra jellemző elfogultságot.² Másrészt a regionális politika három alapelveként az egyikeként megjelenő konnektivitás és apolaritás pontosan meghatározza az öbölállamoknak a globális nagyhatalmakhoz és a köztük lévő versengéshez való viszonyát. Ezen értékek hangsúlyozásával a GCC tagjai egyrészt elutasítják a világpolitikában látható blokkosodás folyamatát, és igyekeznek a kapcsolataikat egy időben fenntartani minden nagyhatalommal, másrészt pedig nem rendelik alá a saját nemzeti érdekeiket a nagyhatalmi logikának.

A jelen elemzés célja a GCC-államok nagyhatalmakhoz való viszonyának és globális jelenlétének az elemzése a konnektivitás, az apolaritás és az egyensúlyozás szempontjából. A dolgozat fő állítása, hogy a hat öbölállam a stratégiai autonómiája erősítésével és különböző befolyásépítő tevékenységével képessé vált interdependens kapcsolatokat építeni a nagyhatalmakkal és azoknak a világpolitikában folyó versengését a saját érdekei alapján felhasználni. Ugyanakkor ez a képességük több szempontból is korlátokba ütközik, amelyek lebontása és tágítása a globális politikájuk egyik alapvető célja.

A tanulmány első fele bemutatja a kisállamoknak (*small states*) és a közép-hatalmaknak (*middle powers*) a nagyhatalmakkal való viszonyára és az utóbbiak közötti jelenlegi versengésre vonatkozó szakirodalom fő megállapításait.³ A második rész pedig ennek a keretnek a felhasználásával a GCC-államok helyzetére és stratégiájára fókuszál, a jelenlegi egyensúlyozási politikájuk hátterének, a nagyhatalmakkal való kapcsolatépítési törekvéseiknek, a globális hatalomgyakorlás forrásainak, valamint a hat állam közötti versengés mértékének a bemutatásával.

A másodlagos szakirodalom áttekintése mellett a tanulmány nagyban támaszkodik a 2022 és 2023 során diplomatákkal és szakértőkkel anonim módon végzett online és offline interjúkra, amelyeket a szerző a Perzsa-öbölben, az Amerikai Egyesült Államokban, Kanadában és Európában folytatott.

A kisállamok és a közepes hatalmak mozgástere a jelenlegi nagyhatalmi versengés keretei között

A nemzetközi kapcsolatoknak a fősodorba tartozó iskolái (különösen a realizmus) nagy jelentőséget tulajdonít az államok közötti egyenlőtlenségeknek,⁴ így a kisállamoknak és a középhatalmaknak a nagyhatalmakkal való kapcsolatait alapvetően hierarchikusnak tekinti.⁵ A fő kutatási kérdéssé gyakran nem is az ilyen relációk aszimmetrikus jellege, hanem a dominancia fenntartásával kapcsolatos költségek és a kényszerítés mértéke vált.⁶ Alulnézetből azonban egy gyengébb és egy erősebb állam közötti kapcsolat sosem teljesen egyoldalú, sokkal inkább a két fél közötti stratégiai együttműködésnek tekinthető, amely valamilyen politikai vagy gazdasági jellegű javak vagy szolgáltatások cseréjére irányul.⁷ Ráadásul – a realista elvárástól eltérően – egy nagyhatalommal való kooperáció vagy szövetség kialakításában a biztonság maximalizálására való törekvés⁸ mellett megjelenik a „profitszerzés” motivációja (a hagyományos állami érdekek érvényesítése) is.⁹

A kisállamoknak és a középhatalmaknak a nagyhatalmakkal kapcsolatos politikája emiatt alapvetően a következő három normatív cél közötti egyensúlyozás következménye: a biztonság maximalizációja, az autonómia fenntartása, valamint a nemzetközi befolyás növelése.¹⁰ Ebben a háromszögben a nagyhatalmak közötti vetélkedés kiéleződése esetén a kisállamok és a középhatalmak számára három stratégiai lehetőség áll rendelkezésre:

- A *bandwagoning*, vagyis az erősebbnek tekintett nagyhatalommal való szoros szövetséggkötés, amit alapvetően a külső biztonsági fenyegetések elhárítása motivál,¹¹ éppen ezért különösen az ellenséges környezettel szembenézni kényszerülő gyengébb szereplők számára racionális választás. E döntésnek ugyanakkor komoly negatív következményei vannak: gyakran az autonómia és a befolyásolási képesség nagymértékű feladásával jár(hat),¹² például a rivális nagyhatalmakkal való kapcsolatok minimalizálásával.
- A másik, főleg a kisebb államok körében vizsgált stratégiai álláspont a semlegesség (*neutrality*) fenntartása, vagyis a nagyhatalmi versengésből való ki-maradás politikája,¹³ amely különösen a közvetlen fenyegetés alatt nem álló szereplőknek¹⁴ kedvező. A semlegesség ugyanis lehetővé teszi a különböző felekkel egyszerre történő kapcsolatépítést, a konfliktusokba való belesodródás esélyének a csökkentését, s akár egyes konfliktusok megoldásában való aktív diplomáciai részvételt is.¹⁵ A *bandwagoning* stratégiával szemben a semlegesség önmagában nem teremt fizikai biztonságot, ugyanakkor az autonómia és a kontextustól függő mértékű nemzetközi befolyás fenntartását jelentheti.
- A harmadik – a gyakorlatban is lehetséges – stratégia az egyensúlyozás (*hedging*), amelynek alapja a szoros elköteleződés (a *bandwagoning*) elutasítása. A három fő jellegzetessége¹⁶ közé tartozik a versengő nagyhatalmak

közötti kizárólagos oldalválasztás elkerülése, egymással ellentétes és egymásnak ellentmondó külpolitikai lépések, valamint tartalék lehetőségek (*fallback options*) azonosítása és fenntartása. A gyakorlatban mindez azt jelenti, hogy egy kisállam vagy középhatalom nem csupán egyetlen nagyhatalommal alakít ki kapcsolatot, hanem kifejezetten keresi az együttműködést a rivális szereplőkkel, és sem a biztonságát, sem a prosperitását nem egy partnerrel való kooperációra építi. Az egyensúlyozás stratégiája az ellentmondó üzenetek miatt gyakran értelmezhetetlen a nagyhatalmak (vagy a közvélemény) számára, emiatt könnyen konfliktus forrásává válhat. A fő célja a befolyás és a biztonság egyszerre történő fenntartása, ugyanakkor hibás végrehajtás esetén a kisállammal vagy középhatalommal szembeni bizalom megingásához is vezethet.

A kisállamok és a középhatalmak lehetőségei a nagyhatalmi versengés keretében

Az elmúlt években számos rendszerszintű folyamat változtatta meg a kisállamok és a középhatalmak szövetségekötési politikájának a kontextusát. Ilyen a hatalom diffúziója – államok között és transznacionális szempontból egyaránt¹⁷ –, az Egyesült Államok mint globális hegemon szerepének a megkérdőjeleződése és rivális eurázsiai kihívók felemelkedése,¹⁸ valamint a nemzetközi világrend földrajzi és szektorális fragmentációja.¹⁹ Bár új világrendről még nem beszélhetünk, a jelenlegi állapot egyfajta multilateralizmus nélküli multipolaritásként²⁰ írható le, amely a nagyhatalmi versengés kiéleződése mellett fegyveres konfliktusok elszaporodásával és a nemzetközi jog szerepének egyre látványosabb háttérbe szorulásával jár.²¹

Ez az átalakulás a kisállamok és a középhatalmak szempontjából kettős hatással járt. Egyrészt a nemzetközi instabilitás fokozódása és a kiszámíthatatlanság növekedése aláásta az általános biztonsági helyzetüket. Számos esemény – köztük az azeri–örmény viszony kiéleződése, Oroszország ukrajnai agressziója vagy éppen a gázai háború – felhívta a figyelmet arra, hogy az erőszaknak az érdekérvényesítés eszközeként történő alkalmazása az állami és a nem állami szereplők körében is (ismét) egyre nagyobb hangsúlyt kapott. Másrészt viszont a különböző hatalmi központok felemelkedése potenciálisan új politikai lehetőségeket és a befolyás növekedését is jelentheti számukra, különösen azok esetében, amelyek nem szorulnak rá egy nagyhatalom kizárólagos támogatására. Az ilyen egyensúlyozó országokat hintaállamoknak (*swing states*) vagy többvektorú külpolitikát folytató államoknak is nevezi a szakirodalom.²²

Általánosságban ezek a változások az egyensúlyozó magatartást ösztönzik ugyan,²³ a gyakorlatban azonban számos állami és regionális szintű változótól függ, hogy egy kormány milyen politikát folytat. Ebből a szempontból Steven E. Lobell és szerzőtársai szerint meghatározó kérdés, hogy egy adott állam milyen

viszonyt ápol(t) az Egyesült Államokkal mint visszaszoruló hegemonnal, hogy az USA milyen mértékben volt jelen az adott térségben, vagy milyen hatalmi egyensúly alakult ki az amerikai hegemoniát támogató és azt megkérdőjelező regionális és globális szereplők között.²⁴

Fontos ugyanakkor, hogy a jelenlegi helyzetben a kisállamok és a középhatalmak saját külpolitikáját nem kizárólag a nagyhatalmi versengés határozza meg. Egyrészt az ő szemszögükből az Egyesült Államok, Kína és Oroszország közötti dinamika csak egy részét képezi annak a nemzetközi kontextusnak, amelyen belül érvényesíteni kívánják az érdekeiket. Éppen ezért az egyértelmű szövetségesi magatartás helyett a külpolitikájuk sokkal inkább hasonlít egy többszintű játékra,²⁵ mint egy átfogó stratégiára. Ráadásul a biztonságukat, az autonómiájukat vagy a befolyásukat a nagyhatalmi elköteleződés mellett számos más politikai döntés révén is tudják maximalizálni, például a saját katonai kapacitásaik fejlesztésével vagy kollektív biztonsági együttműködések kiépítésével.²⁶

Másrészt a kisállamok és a középhatalmak nem csak passzív szemlélői a nagyhatalmi versengésnek: arra aktívan befolyással tudnak lenni, illetve azt a saját érdekeik mentén fel tudják használni. A jelenlegi változó világrend kontextusában az utóbbi években több elemzés is foglalkozott a kisállamok és a középhatalmak számára e téren jelentkező potenciális lehetőségekkel, amelyek közül kiemelkedik Tom Long,²⁷ valamint Hoo Tiang Boon és Charles Ardy²⁸ tanulmánya. A két cikket azért is érdemes együtt használni, mert az előbbi az angolszász irodalmat, az utóbbi pedig a kínai nyelvűt foglalja össze a kisállamok és a középhatalmak érdekérvényesítése szempontjából, illetve azonosítja a legfontosabb hatalmi erőforrásokat, amelyek az alábbiak:

- Sajátos-belső vagy tulajdoni hatalom (*particular-intrinsic power/property power*): a Long által sajátos-belső hatalomnak nevezett, Boonnál és Ardynál pedig tulajdoni hatalomként szereplő jelenség alapja az állam által birtokolt – tág értelemben vett – erőforrások felhasználása. Ezek közé tartozhatnak a kőolaj- és földgázkészletek vagy már gazdasági fontossággal bíró jószágok, geopolitikai helyzetek (beleértve a földrajzi csomópontok ellenőrzését) vagy államilag támogatott és fejlesztett iparágak.
- Derivatív hatalom (*derivative power*): a Long által megfogalmazott jelenség egy kisállam vagy középhatalom azon képességére utal, amikor az érdekei érvényesítése céljából felhasználja egy nagyhatalommal való kapcsolatát. Ez magában foglalhatja az utóbbinak a meggyőzését vagy manipulációját, hogy az a gyengébb állam céljainak megfelelően lépjen fel.
- Kollektív hatalom (*collective power*): Long megfogalmazásában egy kisállam és középhatalom nemcsak a nagyhatalmakkal, hanem a más kisállamokkal és középhatalmakkal való együttműködést is fel tudja használni a saját érdekében.

- Rendszerszintű hatalom (*systemic power*): Boon és Ardy szerint számos kisebb ország tett szert globális diplomáciai befolyásra, amellyel túlnőttek a méreteikből adódó kötöttségeken, elsősorban a globalizáció intézményeiben való részvétel révén.
- Sarkalatos hatalom (*pivotal power*): Boon és Ardy arra mutat rá, hogy a kínai irodalomban ezzel a fogalommal írják le a regionális stratégiai helyzetben kiemelkedő befolyással bíró kisállamok érdekérvényesítési képességét.

Az öbölállamok egyensúlyozási politikájának háttere

A Lobell és szerzőtársai által javasolt keret értelmében az Öböl menti hat monarchiát hagyományosan az Egyesült Államok fő regionális szövetségesei közé soroljuk. Habár Washington hozzájuk fűződő kapcsolatai több évtizedes (Szaúd-Arábia és Omán esetén évszázados) múltra tekinthetnek vissza, azok igazán csak az 1990-es években mélyültek el.²⁹ A hidegháborúban mind a hat ország a Szovjetunió természetes ellenfelének volt tekinthető ugyan – elég különösen a szovjet-iraki kapcsolatokra és az Arab-félszigeten, Ománban és Jemenben megjelent marxista hálózatokra gondolni –, mégis távolságtartás jellemezte GCC tagállamait is és az Egyesült Államokat is. Az együttműködés elsősorban az iraki-kuvaiti háborút követően mélyült el a két fél között, legfőképp bilaterális alapon.

Ennek ellenére sem a hidegháborús, sem az unipoláris időszakban nem lehetett az öbölállamok stratégiáját tisztán *bandwagoning*-politikaként leírni. Egyrészt a hat állam sosem rendelte alá a kapcsolatépítési tevékenységét az amerikai érdekeknek, legyen szó akár a Szovjetunióról – amellyel Kuvait már 1964-ben felvette a kapcsolatot,³⁰ az Öböl Menti Együttműködési Tanács a megalapítását követően az el nem köteleződését hangsúlyozta,³¹ Katar pedig 1988 után fegyvert vásárolt Moszkvától, amelyek miatt 1991-ig be is fagytak az amerikai-katari kapcsolatok³² –, akár a kettős feltartóztatás időszakában Irakról és Iránról (Omán mindkét állammal fenntartotta a kapcsolatokat,³³ az EAE pedig az irakiak elleni szankciós politikát kritizálta³⁴). Másrészt a 21. század fő közel-keleti konfliktusai kapcsán egyértelműen meglátszottak az érdeellentétek a GCC-országok és az Egyesült Államok között, gondoljunk csak a 9/11 utáni feszültségekre,³⁵ a 2003-as iraki beavatkozás ellenzésére (azt ugyanis igazán csak Kuvait támogatta, Bahrein és Omán pedig explicit tiltakozott ellene),³⁶ az amerikai demokráciaterjesztésre és az iráni befolyás növekedésével szembeni amerikai fellépés hiányára³⁷ vagy a 2011-ben kezdődött „arab tavasz” során látott stratégiai különbségekre Egyiptom, Szíria vagy éppen Jemen kapcsán.

Ebből következően a kiéleződő nagyhatalmi versengés nem megteremtette, csak fokozta az öbölállamoknak az amerikai külpolitikától való távolodását. A vonatkozó elméleti feltevések szerint a *bandwagoning*-politika fő motivációját

a biztonságmaximalizálás jelentené, ugyanakkor a GCC szempontjából bebizonyosodott, hogy az Egyesült Államokkal való együttműködés azt nem teszi lehetővé. A kétoldalú biztonsági együttműködések és az amerikai katonai jelenlét a mai napig nyújt ugyan valamilyen mértékű fizikai biztonságot és elrettentő képességet, de az önmagában az öbölállamok számára nem volt elegendő az autonómiájuk és a befolyásuk további feladásához.³⁸ Ebből a szempontból a legnagyobb jelentőségű kérdést talán a jemeni polgárháború kirobbanása jelentette: a húsz mozgalom tényreését követően az Irán-barát szervezet több támadást is intézett Szaúd-Arábia és az Egyesült Arab Emírségek ellen, amelyekre – legalábbis a helyi percekciók szerint – az USA túl későn és eléggé korlátozottan reagált. Ebből kifolyólag az is megkérdőjeleződött, hogy egy nagyobb háború esetén (akár Iránnal, akár más állammal szemben) az Egyesült Államok megvédené-e a GCC tagállamait. Ráadásul az amerikai külpolitika – különösen a Közel-Kelet tekintetében – egyre kiszámíthatatlanabbá és az amerikai belpolitikai folyamatoktól függővé vált. Irán ügyében például, amely az öbölállamok számára az amerikai külpolitika egyik legfontosabb ügye, az előző három kormány egymással szinte teljesen ellentétes hozzáállást képviselt. Ez a kiszámíthatatlanság aláasta a hosszú távú stratégiai együttműködés értékét.

Mindezek következtében leginkább az egyensúlyozás (*hedging*) stratégiája illeszkedett az öbölállamok érdekeihez. Az Egyesült Államokkal való látványos szakításra semmiképp sem számíthatunk, hiszen – amint arról már szó volt – az amerikai katonai jelenlét és a Washingtonnal való együttműködés bizonyos mértékű biztonságot és befolyást mindenképp jelent a GCC számára. Ugyanakkor, ahogy a múltban, úgy jelenleg sem tekintenek az öbölmonarchiák vezetői erre az együttműködésre kizárólagosként. Az említett megfontolásaikat pedig csak erősítik a régióban zajló normalizációs folyamatok, amelyek kiegészítik a GCC-országok globális törekvéseit.

Mielőtt azokra rátérnénk, fontos megemlíteni, hogy – a szerző által készített interjúk szerint – az öbölállamok képviselői és elemzői közül sokan elutasítják az egyensúlyozás (*hedging*) kifejezés használatát a saját külpolitikájuk leírására. Ugyanis a kifejezés angolul a szerencsejátékra is utalhat,³⁹ amely az iszlám vallás előírásai szerint tiltott tevékenység. Továbbá, míg a fogalom egy felülnézeti hozzáállást tükröz, és a nagyhatalmak szempontjából vezet le a kisebb hatalmak külpolitikáját, addig az Öböl menti országok nem ez, hanem a saját nemzeti érdekeik alapján definiálják a viselkedésüket. A már idézett Baharoon-cikkben a kvantumpolitika konceptualizálása is egy alternatív keretkezést jelent az egyensúlyozási politikával szemben: a konnektivitás hangsúlyozása a kölcsönös érdekek alapján történő kapcsolatépítés alapvető igényét jeleníti meg, az apolaritás vagy pólusnélküliség hirdetése pedig a geopolitikai tömbök felemelkedésének és a tömbpolitikai logikának az elutasítását jelenti.

Kapcsolatépítés más nagyhatalmakkal a konnektivitás és az apolaritás jegyében

A konnektivitás és az apolaritás fogalma mentén könnyebben megérthető, hogy a hat ország számára az Egyesült Államokkal való politikai, biztonsági, gazdasági és társadalmi együttműködés fenntartása nem kerül ellentmondásba a rivális nagyhatalmakkal, elsősorban Kínával történő kapcsolatkeresés és -építés törekvéseivel.

A GCC-államoknak a Kínához, az Egyesült Államok fő globális kihívójához fűződő kapcsolatai az 1970-es évekig nyúlnak vissza. A britek kivonulása a Perzsa-öbölből, valamint az USA és Kína közeledése lehetőséget teremtett a hat monarchia számára, hogy felvegyék a diplomáciai kapcsolatokat Pekinggel. Azonban akkor még csak Kuvait (1971), a monarchista Irán (1971) és Omán (1978) nyitott a Kínai Népköztársaság felé, amelyek közül az utóbbi kettő jelentett igazi áttörést. A bilaterális reláció rendezéséért (és Tajvan elismerésének a visszavonásáért) cserébe Kína felhagyott az ománi marxista lázadók (a Dzfári Felszabadítási Front) támogatásával.⁴⁰ Ez megteremtette a lehetőségét annak, hogy az Egyesült Arab Emírségek (1984), Katar (1988), Bahrein (1989) és Szaúd-Arábia (1990) is rendezze a kapcsolatait Kínával.⁴¹

Kína és az öbölállamok kapcsolata ezt követően gyors fejlődésnek indult, elsősorban az energiahordozók kereskedelme terén. Az első fordulóponthoz 1993-ban jött el, amikor Kína nettó olajimportőrré vált: attól kezdve a Perzsa-öböl kőolaj- és földgáztartalékai egyre nagyobb szerepet játszottak a távol-keleti ország gazdaságának a növekedésében. 2020-ra az Öböl térsége (beleértve Irakot és Iránt is) a kínai olajimport több mint felét tette ki,⁴² ezen belül is kiemelkedik a Szaúd-Arábiából származó, amely önmagában is 17 százalékos részesedést tesz ki. Katar a cseppfolyós földgáz kínai importjának 9 százalékát adja.⁴³

A kínaiakkal való gazdasági kapcsolatok az energetika mellett más területeken is erősödtek. A Kína–GCC-stratégiai dialógus 2010-es indulását követően⁴⁴ Hszi Csin-ping kínai elnök a 2014-es arab–kínai csúcson hirdette meg az „1+2+3” keretet, amely kijelölte a prioritásként kezelt szektorokat. Így tehát az energia (1.) mellett megjelent a kereskedelem és az infrastruktúra (2.), valamint a nukleáris energia, az ürgazdaság és a megújuló energia (3.) terén történő együttműködés is.⁴⁵ Számos tanulmány született, amely a két fél közötti kooperáció során a fenti szektorokban elért sikereit mutatja be, ezért a jelen elemzés csupán a legfontosabbak felsorolására tér ki:

1. A kereskedelem terén⁴⁶ már sikerült túllépni a földgáz- és a kőolajtermékek teljes dominanciáján, így a GCC országai a 2010-es évek végére Kína térségbeli legfontosabb kereskedelmi partnerévé váltak, a távol-keleti ország pedig a hat államból négy számára (Kuvait, Katar, EAE és Szaúd-Arábia) a

legnagyobb importpartnerre, háromra (Kuvait, Omán és Szaúd-Arábia) a legnagyobb exportpartnerre (is).

2. Az Övezet és Út Kezdeményezés (*Belt and Road Initiative*, BRI) szárazföldi és tengeri projektjei keretében a GCC a kínai infrastrukturális befektetések egyik regionális központjává vált. A térségben 2017-ig bejelentett kilenc megaprojektből hét a vizsgált államokban található.⁴⁷ Közülük is kiemelkedik az Egyesült Arab Emírségek mint a térségbe irányuló befektetések egyik fő célpontja (Izrael és Irán mellett), valamint Szaúd-Arábia, amely a legtöbb (tíz) külföldi kínai építkezési projekt házigazdája.⁴⁸
3. A három további kulcsterületen⁴⁹ is egyre hangsúlyosabb a kooperáció mélyítése a felek között, különös tekintettel a szaúdi-kínai nukleáris kapcsolatokra, a Huawei növekvő regionális jelenlétére, valamint a kínai 5G-hálózat kiépítésére.

A gazdasági dominanciájú együttműködés az utóbbi években egyre inkább kiterjedt a biztonságpolitika területére is.⁵⁰ Peking először a tengeri biztonság, az iraki újjáépítés és az Iránra való potenciális nyomásgyakorlás terén vált meghatározó szereplővé a GCC-országok szempontjából, 2023-ban pedig a szaúdi-iráni kapcsolatok normalizációjában betöltött szerepével lépett szintet.⁵¹ Bár ez utóbbit nem szabad túlértékelnünk – a közvetítői tevékenységet inkább Omán és Irak végezte –, az mindenképp stratégiai fontosságú fejlemény, hogy Kína vált az egyetlen szereplővé, amely nagyhatalmi garanciát tudott nyújtani a folyamatban, és annak segítségével az öbölmonarchiák nyomást tudnak gyakorolni Iránra a geopolitikai kérdésekben (lásd a kínai-GCC-nyilatkozatot az emírségi-iráni szigetvitával kapcsolatban).⁵²

A kínai-GCC-reláció látványos és a közvélemény által is hangsúlyosan követett mélyülése mellett a hat ország más globális nagyhatalmakkal is stratégiai jelentőségű kapcsolatokat tart fenn. Oroszországgal az Olajexportáló Országok Szervezetének (*Organization of Petroleum-Exporting Countries*, OPEC) a más olajtermelőkkel kibővített együttműködési formája, az OPEC+ keretében szinte folyamatos koordináció folytat öt öbölállam. Katar 2019-ben kilépett ugyan az OPEC-ből, de a földgázpiaci érdekeltségei miatt a Gázexportáló Országok Fóruma (*Gas Exporting Countries Forum*, GECF) tagjaként hasonló tanácskozás zajlik Moszkvával. Ezek az energetikai együttműködési formák nem zökkenőmentesek ugyan – emlékezzünk a 2020-as szaúdi-orosz olajárháborúra⁵³ –, de folyamatos szükséglet teremtenek a párbeszédre.

Továbbá Oroszországnak a 2010-es évek közepétől egyre növekvő biztonságpolitikai befolyása következtében a GCC és Moszkva között a különböző közel-keleti válságok esetén történő koordináció is mélyült. A legfontosabb válságterület Szíria, ahol Oroszország 2015 óta megkerülhetetlen szereplővé vált – biztonsági és gazdasági kérdésekben egyaránt. A Perzsa-öbölben talán

az EAE ismerte fel leginkább Moszkva növekvő szerepét, és már 2015-től kezdve támogatta az orosz beavatkozást (különösen azért, mert Abu-Dzabi számára az iszlamizmus elleni küzdelem fontosabb volt, mint az Irán-barát szíriai elnök, Bassár el-Aszad eltávolítása).⁵⁴ Ez közvetlenül elősegítette az emírségi-szíriai kapcsolatok 2018-as újrafelvételét.

Az Oroszországgal való kapcsolatok mélyülését az Ukrajna elleni 2022-es offenzíva sem akadályozta meg.⁵⁵ Habár az öbölállamok semmiképp sem érdekeltek a kisebb országokkal szembeni nagyhatalmi agresszió tilalmának a megkérdőjelezésében (különösen az iraki-kuvaiti háború emlékei következtében), az Egyesült Államok és az Európai Unió részéről az Oroszország elszigetelésére irányuló politikai nyomást is elutasították. A hat állam éppen ezért tipikus egyensúlyozó pozíciót vett fel a háború kapcsán, amely magában foglalta az egymással ellentmondásban lévő döntések meghozatalát is. Az ENSZ Közgyűlésében elítélték az orosz agressziót, valamint az ukrán területek elcsatolásának a kísérletét, Oroszországnak az Emberi Jogi Tanácsban való további részvételével kapcsolatos szavazáson tartózkodtak. Ománon kívül mindegyik monarchia nyújtott humanitárius segítséget Ukrajnának, ugyanakkor egyikük sem vett részt Oroszország izolálásában. A háború ráadásul hozzájárult az emírségi-orosz kapcsolatok mélyüléséhez is, különös tekintettel a 2022. február óta drasztikusan növekvő emírségi orosz diaszpórára, valamint a Moszkvával szembeni szankciók kikerülésére irányuló – feltételezhető – együttműködésre.⁵⁶

A GCC ugyanakkor nemcsak az Egyesült Államok geopolitikai ellenfeleivel, de annak szövetségeseivel is folyamatosan fejlődő kapcsolatokat ápol. A japán gazdasági növekedés már a kínait évtizedekkel megelőzve az Öböl menti energiaforrásokra épült,⁵⁷ de mára India és Dél-Korea is részben a hat államtól vásárolt földgáz- és kőolajkészletektől függ. Az Indiai-óceán térségében a tengeri biztonság fenntartása ezen országok és a GCC közös érdekévé vált, az annak alapján kialakult biztonságpolitikai kooperáció ma még a Kínával folytatott együttműködést is túlszárnyalja. Omán már 1993-ban szervezett egy Indiával közös tengerészeti hadgyakorlatot, majd a 2010-es évek végén, a 2020-as évek elején hasonló kezdeményezéseket láthattunk más öbölállamok részéről is. Japán 2012-ben kezdett el aknamentesítési műveleteket végezni a Perzsa-öbölben, attól kezdve gyakorlatilag folyamatos a koordináció a GCC-vel. Szaúd-Arábia és az EAE is kötött stratégiai együttműködési megállapodást Tokióval.

Az Európai Unióval (EU) és az Egyesült Királysággal sokkal kevésbé dinamikusnak fejlődnek a kapcsolatok: a szabadkereskedelmi megállapodás kérdése újra és újra felmerül mindkét relációban, de érdemi előrelépésre eddig nem került sor. Az orosz-ukrán háború kitörése után az EU tagállamainak megnövekedett az érdeklődése a Perzsa-öböl energiaforrásai iránt, ami a német, a francia és a holland relációban is földgáz-kereskedelmi egyezményekhez vezetett.⁵⁸ Ugyanakkor uniós szinten egyelőre várat magára bármiféle stratégiai áttörés:

az EU által 2022-ben kiadott stratégiai partnerségi dokumentum⁵⁹ nem váltott ki érdemi reakciót a térségben, a megújuló erőforrások és a zöldátmenet terén való, kétségtől potenciállal bíró együttműködés előtt pedig még mindig számos politikai akadály áll.⁶⁰

Az öbölállamok növekvő globális politikai hatalmának forrásai

Az öbölállamok globális pozícióját nagyban erősíti, hogy egyszerre több hatalmi erőforrásra tudnak támaszkodni. A sajátos-belső vagy tulajdoni hatalmuk alapja egyrészt az általuk birtokolt jelentős mértékű kőolaj- és földgázforrás, másrészt pedig a sajátos geopolitikai helyzetük, amely nemcsak a Közel-Keleten, hanem a globális geopolitikai térben is centrális szerepet biztosít számukra.

E hatalmi erőforrások felhasználásával a GCC-államok elérték, hogy a globális nagyhatalmak számára az érdekeik elérésében elengedhetlenné vált a velük való együttműködés. Az Egyesült Államok hegemoniájának és a liberális világrend fennmaradásának a feltételei közé tartozik a tengeri utak szabadsága, valamint a globális energiaszabadság fenntartása, ezek pedig a Perzsa-öbölre meghatározó befolyással bíró öbölállamok nélkül elképzelhetetlen. A GCC mára az indo-csendes-óceáni térségben is komoly befolyásra tett szert, elsősorban az USA által is támogatott minilaterális együttműködésekén keresztül (pl. az I2U2 konstrukció Izrael, India, az EAE és az USA részvételével). Ebből a szempontból Washington számára kifejezetten problematikusnak tekinthető volt, amikor 2023 márciusában Abu-Dzabi bejelentette, hogy kilép az amerikai vezetésű Egyesített Tengeri Erő (*Combined Maritime Force*) együttműködésből.⁶¹ Bár a döntés tényleges körülményei és következményei egyelőre nem világosak, a bejelentést követő feszültségek jól mutatták az EAE stratégiai függetlenségét és az amerikai–emírségi kapcsolatok kölcsönösen függő jellegét.

Kína szempontjából a globális nagyhatalommá váláshoz és az Egyesült Államok befolyásának a megkérdőjelezéséhez szintén szükségszerű a GCC-országokkal való együttműködés. Ahogy az előző részből kiderült, a kínai gazdaság növekedése ugyanis kizárt lenne az öbölmonarchiák kőolaj- és földgáztartalékai nélkül. A hat ország talán nem írható le a BRI legfontosabb résztvevőiként ugyan, viszont nagyban hozzájárulnak a közel-keleti szakaszának a felépítéséhez, valamint a tengeri selyemút működéséhez. Továbbá részt vesznek az amerikai dollárra épülő gazdaság megkerülésére és helyettesítésére vonatkozó kínai erőfeszítésekben és a kínai monetáris rendszer nemzetköziesítésében, többek között az Egyesült Arab Emírségekben létrehozott renminbi-elszámolási központon keresztül.⁶²

A GCC államai részben a sajátos-belső hatalmi erőforrások felhasználásával, részben hagyományos lobbizással és az elitek közötti kapcsolatépítéssel jelentős derivatív hatalmat is ki tudtak építeni. A globális hatalmakkal kiépült

viszonyrendszerük interdependens jellege révén számos tekintetben hatni is tudtak azok viselkedésére annak érdekében, hogy a politikájukat az öbölállamok érdekeik mentén alakítsák át. Az elmúlt időszakból jó példa lehet erre a tevékenységre a nemzeti gazdaságfejlesztési programok pozitív politikai megítélésének az erősítése vagy a regionális konfliktusokhoz való nagyhatalmi politika alakítása.

Az Egyesült Államok kapcsán az utóbbi időben kevés látványos sikert értek el az öbölállamok, leszámítva a Trump-kormány időszakát, amikor nagy hatással tudtak lenni például az amerikai Irán-politikára. Kína esetén sokkal kézzelfoghatóbb eredmények születtek; ilyen volt Pekingnek az emírségi–iráni szigetvitával vagy a jemeni polgárháborúval kapcsolatos álláspontjának a megváltoztatása. Ez utóbbi során a távol-keleti ország, amely 2015 óta az Irán-barát húsz mozgalom támogatója volt, a helyi szaúdi és emírségi szövetségesek patronálója lett.⁶³

A GCC mint kormányközi szervezet kapcsán felmerülhet a kollektív hatalom lehetősége, azonban ritkán válik szereplővé geopolitikai kérdésekben. Amikor egy ügyet hivatalosan az Öböl Menti Együttműködési Tanács keretében intéznek (pl. 2011-ben a bahreini kormányellenes mozgalmak leverése), az is jellemzően a nemzetállami szintű fellépés keretezéséül szolgál. Ennek ellenére a tagok a GCC-keretekben kollektíven is fellépnek. A jelenlegi gázai válság elején Szaúd-Arábia adott otthont az Arab Liga és az Iszlám Együttműködés Szervezete találkozájának, és koordinálta azt az összefogást, amelynek keretében egy, az arab–iszlám országok képviselőiből álló delegáció látogatást tett a nagyhatalmi fővárosokban, hogy további fellépést sürgessen a krízis megoldása érdekében.

A kollektív hatalom további forrása lehet Szaúd-Arábia és az Egyesült Arab Emírségek számára a BRICS-csoportba való belépés. A két Perzsa-öböl menti ország Egyiptommal, Etiópiával, Iránnal és Argentínával egyetemben 2023 augusztusában kapott meghívást, hogy lépjenek be a Brazília, Oroszország, India, Kína és Dél-Afrika által alkotott szervezetbe. A csatlakozás 2024. január 31-én meg is történt. A tagok számos politikai kérdésben (köztük az amerikai vezetésű világrendhez való hozzáállás ügyében) megosztottak, ebből kifolyólag a szervezet jelenleg a középhatalmak globális képviselői, kollektív hatalomgyakorlási formájának tekinthető.

A GCC tagállamai legkésőbb a 2000-es években felismerték a globalizációban való részvétel előnyeit, ezért tudatosan építették fel a nemzetközi intézményekben és a globális kormányzás egyéb formáiban történő szerepvállalásukat.⁶⁴ Az így létrehozott rendszerszintű hatalmuk elsődleges forrása gazdasági jellegű. Egyrészt az OPEC (az EAE, Kuvait, Szaúd-Arábia, valamint 2019-ig Katar), illetve a Bahreinnel és Ománnal kiegészült OPEC+ formában való meghatározó részvételüknek köszönhetően a hat állam széles körű befolyással bír a globális energiapiac alakítására. Másrészt az energiahordozók árának a 2000-es években tapasztalt, történelmi csúcsokat elért növekedése hatalmas tartalékok

felhalmozását tette lehetővé, amelyek egy jelentős részét szuverén befektetési alapokba helyezték el. A 2008-ban kirobbant gazdasági világválságot követően a GCC-államok (különösen – a G20 tagjaként – Szaúd-Arábia) éppen ezért versenyelőnybe kerültek más országokkal szemben, és lehetőségük nyílt, hogy nagyobb mértékben hassanak a pénzügyi szabályozások folyamataira.

Az energetikai és a pénzügyi dimenzió túl a GCC államainak számos más területen is globálisan meghatározó szerepet sikerült felvenniük. Felismerve a kérdés fontosságát és a politikai napirendet meghatározó szerepét, a hat állam (különösen Szaúd-Arábia, az EAE és Katar) az elmúlt évtizedben egyre aktívabban járult hozzá a globális klímátörekvésekhez.⁶⁵ Az öbölállamok többször is otthont adtak a klímadiplomácia csúcstalálkozóinak (lásd az ENSZ klímaváltozási konferenciájának a megszervezését 2012-ben Katarban, 2023-ban az Egyesült Arab Emírségekben), nemzetközi intézményeinek (a Nemzetközi Megújuló Energia Ügynökségnek az EAE-ben), továbbá nemzeti projekteket hirdettek a fenntarthatóság jegyében, valamint zöldbefektetéseket hajtottak végre külföldön. Bár e lépések tényleges hatékonysága, illetve a mögöttük lévő politikai elköteleződés megkérdőjelezhető, az érdekérvényesítés és az imázsépítés szempontjából sikeresnek tekinthetők.

A GCC tagállamai más puhahatalmi területeken is rendszerszintű befolyással rendelkeznek, amelyek közül a sport vált talán a leglátványosabbá. A téma a 2022-es katarai labdarúgó-világbajnoksággal került a figyelem középpontjába, de számos más térségbeli kezdeményezést is láthatunk. A folyamat az európai labdarúgásba történt befektetéssel (pl. a Paris Saint-Germain, illetve a Manchester City megvásárlásával)⁶⁶ és a sportmédia fejlesztésével (pl. a katarai beIN Sports csatornával) indult, mára azonban szerteágazóvá vált. Szaúd-Arábia (és kisebb részben az EAE) az európai és az amerikai professzionális golfverseny szervezeteibe is befektettek a LIV Golfon és a DP Worldön keresztül; az előbbinek a PGA ligával történt összeolvadása precedens nélküli befolyást hozott létre a királyság számára.⁶⁷ Rijád mindemellett a saját nemzeti labdarúgóligája fejlesztésével, valamint a 2034-es világbajnokság szervezésével is a címlapokra került.

Végül, de nem utolsósorban a GCC tagállamai sarkalatos hatalmat építettek ki a regionális konfliktusokban és folyamatokban játszott szerepükkel.⁶⁸ A térségbeli hatalmi egyensúly 2011 után egyértelműen az öbölállamok javára mozgott el, s ennek köszönhetően a közel-keleti válságok jelentős része nem oldható meg Szaúd-Arábia, Katar, az EAE vagy akár Omán nélkül. A hat állam különböző politikai és fegyveres csoportok támogatásával, diplomáciai kapcsolatok ápolásával, közvetítőtevékenységgel, befektetésekkel vagy humanitárius politikával komoly befolyással bír a szíriai, iraki, jemeni, líbiai eseményekre, valamint az iráni-amerikai viszonyra. A mostani gázai krízisben Katar a Hamász és Izrael közötti közvetítés, Szaúd-Arábia és az EAE diplomáciai tevékenység révén tölt

be olyan szerepet, amelyre más államok nem lennének képesek, de feltehetőleg a válságot követően a gázai kormányzás és újjáépítés sem lesz elképzelhető az öbölállamok hozzájárulása és aktív támogatása nélkül. Ebből a szempontból a regionális normalizációs folyamatok előmozdításában való részvétel (elsősorban Szíria, Irán és Izrael kapcsán) eszközként és hatalmi erőforrásként is értelmezhető, hiszen a diplomáciai konnektivitás erősítésével a GCC politikai központtá is vált a térségben.

Mindezek révén a GCC tagállamai egyértelműen képessé váltak a globális politikai és gazdasági folyamatok befolyásolására. A globális hatalmuk forrásaira támaszkodva egyes területen önállóan is rendszer-meghatározó szerepben jelennek meg, más ügyekben pedig potenciális *spoilerek*ké válnak, amelyek blokkolni tudják a számukra nem kívánatos folyamatokat.

Együttműködés és versengés az öbölállamok között

A Perzsa-öböl térségével foglalkozó elemzésekben visszatérő hiba a GCC egységes szereplőként történő ábrázolása, az állami szintű érdekkülönbségek elhanyagolása. Pedig már a közelmúlt történelme is azt bizonyítja, hogy a hat ország eltérő külpolitikai célokkal és eszközkészlettel rendelkezik, amelyek nem mindig egyeztethetőek össze egymással teljes mértékben, ami természetesen versengést szülhet (lásd pl. a diverzifikáció okozta gazdasági versenyüket).

A szerző által készített interjúk szerint a GCC államai a globális nagyhatalmakkal való kapcsolatépítés terén nem tekintik egymást versenytársaknak. Habár megjelennek köztük ellentétes érdekek is – pl. a diverzifikáció vagy a biztonságpolitikai garanciák kérdésében –, azok e téren (legalábbis jelenleg) korlátozott szerepet játszanak. Egyrészt az Egyesült Államokkal mind a hat államnak kialakult a jó viszonya, amelyet nehezen lehetne megkérdőjelezni, a 2017–2021-es katari válság pedig bebizonyította, hogy Washingtont nehezen lehet egymással szemben kijátszani. Másrészt a többi nagyhatalommal való kapcsolatépítésük valamennyiüket inkább erősíti, mint hátráltatja, az egyik állam által elért sikerek és kapcsolatok új lehetőségeket teremthetnek a többiek számára.

Ennek következtében a gazdasági versengés mellett inkább eltérő prioritásokról beszélhetünk, amelyeket elsősorban az eltérő geopolitikai helyzetük, méretük vagy stratégiai megfontolásaik alakítottak ki. Szaúd-Arábiának az arab és az iszlám világ potenciális vezető szerepére irányuló törekvése, az Iránnal való vetélkedése, valamint a méretéből adódó előnyei vezetnek a többieknél magabiztosabb önálló külpolitikához, amely elsősorban a Kínával való mélyebb együttműködésben érhető tetten. Az integráció második legnagyobb tagja, az Egyesült Arab Emírségek ugyanakkor előnyt élvez a hatalmas méretű szomszédjával szemben, hiszen nemcsak az olajtól független gazdasági szektorok fejlesztését, de a nagyhatalmakkal való kapcsolatépítést is hamarabb kezdte

meg. Abu-Dzabi számára – Rijádtól eltérően – politikailag az iszlamizmus mindig nagyobb fenyegetést jelentett, mint Irán, ez pedig jobb alapot is jelentett a Kínával és Oroszországgal folytatott biztonságpolitikai párbeszéd szempontjából is. Az EAE másik versenyelőnye a regionális szürkegazdaságban betöltött szerepe, amely a szankciós környezetben is lehetővé teszi számára a kapcsolatépítést. Az utóbbi években a szaúdi–amerikai kapcsolatok mellett az emírségi–amerikaiakban jelentkezett a legtöbb feszültség, különösen a jemeni háborúval kapcsolatban.

A Perzsa-öböl menti négy kisállamnak is megvannak a sajátos nemzeti érdekei. Omán a geopolitikai elhelyezkedéséből – az Indiai-óceánnal való közvetlenebb kapcsolatából – adódóan nagyobb mértékben érdekelt az indiai együttműködésben, mint a szomszédai. Ez a kooperáció intézményesült is: többek között egy közös védelmi bizottság felállításában és a 2022-es stratégiai partnerségi egyezménynek megfelelően.⁶⁹ Egyes hírek szerint ugyanezen szempontok alapján Kínával is mélyíteni kívánja a tengeri biztonsági együttműködését.⁷⁰

A hat tagállamból Katar tartja fenn leginkább az Egyesült Államok hűséges stratégiai partnerének imázsát, ami részben a 2017–2021-es válság, részben a Washingtonnal való emírségi és szaúdi frusztrációk következménye. 2022-ben a GCC-ből elsőként – a tágabb közel-keleti térségben Tunézia után másodikként – Katar kapta meg a „fő NATO-n kívüli szövetséges” (*major non-NATO ally*) megjelölést Washingtontól. A katari–amerikai kapcsolatok szorossága a gázai válság során, az Izrael és a Hamász közötti tárgyalások elősegítése érdekében történő kooperációban is megmutatkozik. Mindez nem jelenti azt, hogy Doha ne mélyítené a kapcsolatait másokkal is (különösen Kínával), de azt óvatosabban, a fenti imázs megkérdőjelezését elkerülve teszi.

Bahreinnek a nagyhatalmakhoz való viszonyát a 2011-ben is megmutatkozott sérülékenysége, valamint a Szaúd-Arábiától való biztonsági és gazdasági függősége határozza meg. A szigetország, Katarhoz hasonlóan, a többi GCC-államnál óvatosabban nyitott Kína felé, és – tőlük eltérően – nem kötött stratégiai partnerségi együttműködési szerződést Pekinggel.⁷¹ Manáma számára az amerikai katonai jelenlét kiemelkedően fontos a saját stabilitása megőrzése szempontjából (nem véletlenül vett részt az ország egyedüli arab államként az Egyesült Államok által 2023 végén szervezett vörös-tengeri koalícióban), a Kínával való együttműködésre elsősorban komplementer módon tekint.⁷² Ugyanakkor Bahrein – feltehetőleg Szaúd-Arábiával való együttműködésben – többször is úttörő szerepet játszott bizonyos kapcsolatok normalizációjában és mélyítésében, legyen szó akár Izraelről, akár Oroszországról.

A hat öbölmonarchia közül talán Kuvait esetén láthatunk a legkevésbé mélyülő kapcsolatokat a nagyhatalmakkal. Ennek elsődleges okát az ország belpolitikai problémái jelentik, amelyek megakadályozzák a kormányt, hogy számos stratégiai politikai és gazdasági kérdésben döntéseket hozzon. Bár a Kínával

folytatott kereskedelem és az onnan érkező befektetések nagymértékben növekedtek a 2010-es években, az évtized végére lelassult a folyamat. A kínai BRI keretében Mubarak al-Kabír területén megvalósítandó kikötői projekt 2020-ban gyakorlatilag leállt, és csak mostanában kezd újraindulni.⁷³

Konklúzió

A kutatás során bebizonyosodott, hogy a nemzetközi kapcsolatok hagyományos fogalmai (*bandwagoning*, egyensúlyozás, semlegesség), amelyek a kisállamoknak és a középhatalmaknak a nagyhatalmakhoz fűződő kapcsolatai leírására szolgálnak, nem elégségesek az öbölállamok külpolitikájának az értelmezéséhez. Az érintett országok nem a globális partnereik szempontjából, hanem a saját nemzeti érdekeik mentén alakították ki a politikájukat, így a hat állam nem is tartozik kimondottan sem az amerikai vezetésű világrend támogatói, sem annak ellenzői közé. A GCC-államok külpolitikája éppen a tömbpolitika elutasítására és a konnektivitás fokozására épül, amelyen keresztül a korlátozott erőforrásaik ellenére akár a nagyhatalmakkal szemben is képesek érvényesíteni az érdekeiket.

Ennek a fő eszköze a nagyhatalmakkal való, alapvetően aszimmetrikus viszony interdependenssé alakítása volt. Az öbölállamok (elsősorban Szaúd-Arábia, az Egyesült Arab Emírségek, Katar és Omán) megkerülhetetlen szerepet értek el a nagyhatalmak regionális és globális céljainak a megvalósítása szempontjából, ami kivételes befolyásolási képességet teremt számukra. Az Egyesült Államok nem tudja megvédeni a jelenlegi világrendet vagy végrehajtani a közel-keleti (és – egyre inkább – az indo-csendes-óceáni térséggel kapcsolatos) stratégiáját a GCC nélkül, Kína, Japán vagy éppen India pedig nemcsak a gazdasági növekedése, de a tengeri biztonsághoz fűződő érdekei vagy éppen az eurázsiai térség geopolitikai viszonyainak az újrendezése szempontjából is függ a hat országtól.

Másik oldalról viszont a GCC a nagyhatalmaktól részben függetlenül is képes volt globális hatalomra szert tenni. A megvalósításhoz az öbölállamok rendelkezésre álló eszközök közül elsősorban az energiahordozók és a befektetések politikai célú felhasználását, a nagyhatalmak befolyásolására való képességüket, illetve a rendszerszintű intézményekben és együttműködésekben történő részvételüket lehet kiemelni. Mindezek segítették őket abban, hogy ne váljanak teljesen kiszolgáltatottá a nagyhatalmak közötti versengésnek, hanem akár még hatással is lehessenek annak alakulására.

Mindezek mellett azonban fontos megemlíteni, hogy a hat ország globális befolyásának komoly korlátai is lehetnek. Egyrészt a regionális vagy a globális feszültségek fokozódása alapvetően alááshatja a konnektivitásra épülő stratégiájuk hatékonyságát. Másrészt a GCC-államok közötti viszony jelenleg stabil, ám

a versengésük bármikor újra felerősödhet, ami szintén bonyolíthatja a nagyhatalmakkal való kapcsolatukat. Ráadásul az autonómia-biztonság-befolyás hármasában is felborulhat az egyensúly, különösen belpolitikai problémák esetén, amit Bahrein és Kuvait példája jól mutat. Továbbá érdemes a regionális és a globális szint közötti interakciót is számításba venni. Egyelőre az öbölállamoknak a nagyhatalmakkal kapcsolatos politikája és a regionális normalizációs folyamat kölcsönösen erősíti egymást, a kettő között nem látható feszültség – még az Iránnal vagy Szíriával való kapcsolatépítést sem tekintette kihívásnak az Egyesült Államok. A gázai válságot követően azonban növekedhet a szakadék a nagyhatalmi (elsősorban amerikai) és a regionális percepciók között, ami komoly stratégiai dilemmákat jelenthet a Perzsa-öböl országai számára.

Jegyzetek

- 1 This project has received funding from the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme under the Marie Skłodowska-Curie grant agreement No. 945361.
- 2 A „normalizáció” kifejezés egyfajta normalitásra vagy „normális kapcsolatokra” utal, ami két szempontból is kritizálható: egyrészt a nemzetközi politika egyik állapotát normalisnak, a másikat abnormálisnak vagy rendszertelennek tartja, s ebből kiolvasható az eddigi kapcsolatok normatív elutasítása. Másrészt kifejezetten a kétoldalú kapcsolatban történő normalizáció (lásd pl. az emírségi–izraeli, az egyiptomi–török vagy éppen a szíriai–szaúdi kapcsolatokat) a nyugati intézményesített diplomáciai elvárásokhoz való igazodást jelenti. Az „egyensúlyozás” pedig a kisállamoknak és a középhatalmaknak a külpolitikáját a nagyhatalmak érdekei és stratégiája alapján, nem pedig önmagukban definiálja, s ezzel megkérdőjelezi azok cselekvőképességét.
- 3 A kisállamok és a középhatalmak fogalmakat materiális értelemben használok. Az előbbi azokra az államokra utal, amelyeknek a mérete négy dimenzióban (terület, lakosság, gazdaság és katonai kapacitások) a regionális átlag alatt vannak. Középhatalmak alatt pedig azokat értem, amelyek a négy dimenzióból legalább egyben, de legfeljebb háromban vannak az átlag alatt. E fogalomkészlet alapján a GCC tagállamaiból csak Szaúd-Arábia és az Egyesült Arab Emírségek nevezhető középhatalomnak. Lásd bővebben: Szalai Máté: *The Foreign Policy of Smaller Gulf States. Size, Power, and Regime Stability in the Middle East* (New York, NY: Routledge, 2021).
- 4 Waltz, Kenneth: *Theory of International Politics* (Reading: Addison-Wesley, 1979), 87–99. o.
- 5 Lake, David A.: *Hierarchy in International Relations* (Ithaca/London: Cornell University Press, 2009), 2. o.
- 6 Cooper, Andrew Fenton, Higgott, Richard A. és Nossal, Kim Richard: „Bound to Follow? Leadership and Followership in the Gulf Conflict”, *Political Science Quarterly*, 106., no. 3. (1991): 391–410.
- 7 Tetreault, Mary Ann: „Autonomy, Necessity, and the Small State: Ruling Kuwait in the Twentieth Century”, *International Organization*, 45., no. 4. (1991): 567–569.
- 8 Reiter, Erich: „Introductory Comments on the Objective of the Small States and Alliances Workshop” in *Small States and Alliances*, szerk. Reiter, Erich és Gärtner, Hans (Berlin: Springer-Verlag, 2001), 12. o.

- 9 Schweller, Randall: „Bandwagoning for Profit. Bringing the Revisionist State back in”, *International Security*, 19., no. 1. (1994): 75.
- 10 Almezaini, Khalid és Rickli, Jean-Marck: „Theories of Small States’ Foreign and Security Policies and the Gulf States” in *The Small Gulf States. Foreign and Security Policies before and after the Arab Spring*, szerk. Almezaini, Khalid és Rickli, Jean-Marck (London/New York, NY: Routledge, 2017), 12–15. o.
- 11 Walt, Stephen: „Alliances: Balancing and Bandwagoning” in *International Politics: Enduring Concepts and Contemporary Issues*, szerk. Art, Robert és Jarvis, Robert (London: Pearson Education Ltd, 2000), 96–103. o.
- 12 Murphy, Ann Marie: „Great Power Rivalries, Domestic Politics and Southeast Asian Foreign Policy: Exploring the Linkages”, *Asian Security*, 13., no. 3. (2017): 165–182.; Kuik, Cheng-Chwee: „How Do Weaker States Hedge? Unpacking ASEAN States’ Alignment Behaviour towards China”, *Journal of Contemporary China*, 25., no. 100. (2016): 500–514.
- 13 Radoman, Jelena: *Military Neutrality of Small States in the Twenty-First Century. The Security Strategies of Serbia and Sweden* (London: Palgrave, 2021), 3. o.
- 14 Reiter, Dan: „Learning, Realism, and Alliances: The Weight of the Shadow of the Past” in *Small States in International Relations*, szerk. Ingebritsen, Christine, Neumann, Iver, Gstöhl, Sieglinde és Beyer, Jessica (Reykjavík: University of Iceland Press, 2006), 254. o.
- 15 Uo. 235. o.; Ingebritsen, Christine: „Norm Entrepreneurs: Scandinavia’s Role in World Politics” in *Small States in International Relations*, 279–281. o.
- 16 Kuik, „How Do Weaker States Hedge?”, 5. o.
- 17 Nye, Joseph: „Will the Liberal Order Survive? The History of an Idea”, *Foreign Affairs*, 96., no. 1. (2017): 10–16.
- 18 Sahakyan, Mher: „Introduction: China, Eurasia, and the Multipolar World Order 2.0” in *China and Eurasian Powers in a Multipolar World Order 2.0: Security, Diplomacy, Economy, and Cyberspace*, szerk. Sahakyan, Mher (London/New York, NY: Routledge, 2023), 1–7. o.
- 19 Haass, Richard: *A World in Disarray. American Foreign Policy and Crisis of the Old Order* (New York, NY: Pinguin Books, 2017), 257. o.; Quirk, Patrick: „The Global Fragility Strategy. Posturing the United States for a Reshaping World Order”, *Brookings Institute Blog*, <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2020/05/15/the-global-fragility-strategy-posturing-the-united-states-for-a-reshaping-world-order/> (a letöltés ideje: 2020. május 15.).
- 20 Gärtner, Hans: „Eurasia between Multipolarity and Multilateralism” in *China and Eurasia Rethinking Cooperation and Contradictions in the Era of Changing World Order*, szerk. Sahakyan, Mher és Gärtner, Hans (Abingdon/New York, NY: Routledge, 2021), 21. o.
- 21 Sahakyan: „Introduction”.
- 22 Kilman, Daniel: „The West and Global Swing States”, *The International Spectator*, 47., no. 3. (2012): 53–64.; Kausch, Kristina: „The Promise of Middle Eastern Swing States”, *Carnegie Europe*, <https://carnegieeurope.eu/2016/05/12/promise-of-middle-eastern-swing-states-pub-63565> (a letöltés ideje: 2023. november 23.).
- 23 Efremova, Ksenia: „Small States in Great Power Politics. Understanding the »Buffer Effect«”, *Central European Journal of International and Security Studies*, 13., no. 1. (2019): 113–114.
- 24 Lobell, Steven E., Jesse, Neal G. és Williams, Kristen P.: „Why Do Secondary States Choose to Support, Follow, or Challenge?”, *International Politics*, 52., no. 2. (2015): 146–162.
- 25 Uo.
- 26 Grygiel, Jakub J. és Mitchell, Wess: *The Unquiet Frontier. Rising Rivals, Vulnerable Allies and the Crisis of American Power* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2016), 77–116. o.

- 27 Long, Tom: „Small States, Great Power? Gaining Influence through Intrinsic, Derivative, and Collective Power”, *International Studies Review*, 19., no. 2. (2017): 185–205.
- 28 Boon, Hoo Tiang és Ardy, Charles: „China and Lilliputians: Small States in a Big Power’s Evolving Foreign Policy”, *Asian Security*, 13., no. 2. (2017): 116–131.
- 29 Gause, Gergory III: *The International Relations of the Persian Gulf* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 127–128. o.; Yetiv, Steve A.: *The Absence of Grand Strategy. The United States in the Persian Gulf, 1972–2005* (Baltimore, MD: John Hopkins University Press, 2008), 30–64. o.
- 30 Melkumyan, Elena: „A Political History of Relations between Russia and the Gulf States”, *Arab Center for Research & Policy Studies*, https://www.dohainstitute.org/en/lists/ACRPS-PDFDocumentLibrary/A_Political_History_of_Relations_between_Russia_and_the_Gulf_States_Elena_Melkumyan.pdf (a letöltés ideje: 2023. november 23.).
- 31 Legrenzi, Matteo: *The GCC and the International Relations of the Gulf. Diplomacy, Security and Economic Coordination in a Changing Middle East* (London/New York, NY: I.B. Tauris, 2011), 31. o.
- 32 Blanchard, Christopher M.: „Qatar: Background and U.S. Relations”, *Congressional Research Service*, <https://fas.org/sgp/crs/mideast/RL31718.pdf> (a letöltés ideje: 2023. november 4.).
- 33 Marschall, Christin: *Iran’s Persian Gulf Policy. From Khomeini to Khatami* (London: Routledge Curzon, 2003), 101. o.
- 34 Hellyer, Peter: „Evolution of UAE Foreign Policy” in *United Arab Emirates: A New Perspective*, szerk. Al Abed, Ibrahim (London: Trident Press, 2001), 168–170.
- 35 Hamadoushe, Louisa D. és Zoubir, Yahia H.: „The US–Saudi Relationship and the Iraq War: The Dialectics of a Dependent Alliance”, *Journal of Third World Studies*, 24., no. 1. (2007): 109–135.
- 36 Joyce, Miriam: *Bahrain from the Twentieth Century to the Arab Spring* (New York, NY: Palgrave Macmillan, 2012), 112. o.; Al-Khalili, Majid: *Oman’ Foreign Policy. Foundations and Practice* (London: Praeger Security International, 2009), 118. o.
- 37 Gervais, Victor: „The Changing Security Dynamics in the Middle East and Its Impact on Smaller Gulf Cooperation Council States’ Alliance Choices and Policies” in *The Small Gulf States*, 31–46. o.
- 38 Különös tekintettel arra, hogy a demokrácia és az emberi jogok képviselete változó mértékben, de a Bush-, az Obama- és a Biden-adminisztráció külpolitikájában is előkerült, ami potenciális fenyegetést jelentett az öbölállamok autonómiájára.
- 39 *Hedging one’s bets*: olyan, egymással ellentétes fogadások megtétele, amelyek szuboptimális kimenetek esetén is minimalizálják a játékos veszteségeit.
- 40 Ehteshami, Anoushiravan és Horesh, Niv: *How China’s Rise Is Changing the Middle East* (Abingdon: Routledge, 2020), 35–39. o.
- 41 Scobell, Andrew és Nader, Alireza: „China in the Middle East”, *RAND Corporation*, https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR1200/RR1229/RAND_RR1229.pdf (a letöltés ideje: 2023. november 4.).
- 42 Fulton, Jonathan: „China–Saudi Arabia Relations through the »1+2+3« Cooperation Pattern”, *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies*, 14., no. 4. (2020): 517.
- 43 EIA, „As of 2021 China Imports more Liquefied Natural Gas than any Other Country”, *U.S. Energy Information Agency*, <https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=52258> (a letöltés ideje: 2023. november 23.).
- 44 N. Rózsa Erzsébet és Sidlo, Katarzyna W.: „China–MENA Relations in the Context of Chinese Global Strategy”, in *The Role of China in the Middle East and North Africa (MENA). Beyond*

- Economic Interests?*, szerk. Sidlo, Katarzyna W. Elektronikusan elérhető: https://www.euromesco.net/wp-content/uploads/2020/05/JPS_The-Role-of-China-in-the-MENA.pdf (a letöltés ideje: 2024. március 12.), 19. o.
- 45 Fulton: „China–Saudi Arabia Relations”, 516–517.; Hashem, Ebrahim: „The GCC Countries and China: An Exponentially Growing Partnership in a Rapidly Changing World Order” in *China and Eurasia Rethinking Cooperation*, 165–202. o.
 - 46 Hashem: „The GCC Countries and China”, 181. o.; Fulton, Jonathan: „Domestic Politics as Fuel for China’s Maritime Silk Road Initiative: The Case of Gulf Monarchies”, *Journal of Contemporary China*, 29., no.122. (2020): 175–190.
 - 47 Wei, Min: „China–Middle East Cooperation in the Field of Infrastructure under the Framework of the »Belt and Road Initiative«”, *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies*, 11., no. 3. (2017): 27.
 - 48 Sidlo, Katarzyna W.: „The Role of China in the Middle East and North Africa (MENA). Beyond Economic Interests?”, *IE Med.*, https://www.euromesco.net/wp-content/uploads/2020/05/JPS_The-Role-of-China-in-the-MENA.pdf (a letöltés ideje: 2020. július 20.), 32–57. o.
 - 49 Hashem: „The GCC Countries and China”, 184. o.; Fulton: „Domestic Politics as Fuel”.
 - 50 Szalai Máté: „Kína a Perzsa-öbölben”, *KKI-elemzések*, no. 88. (2020): 1–13.
 - 51 Farouk, Yasmine: „Riyadh’s Motivations behind the Saudi–Iran Deal”, *Carnegie Endowment*, <https://carnegieendowment.org/2023/03/30/riyadh-s-motivations-behind-saudi-iran-deal-pub-89421> (a letöltés ideje: 2023. március 30.).
 - 52 *Iran International*, „Pundits in Iran Say China’s Support for UAE »Humiliating«”, <https://www.iranintl.com/en/202212126941> (a letöltés ideje: 2022. december 12.).
 - 53 Ma, Richie Ruchuan, Xiong, Tao és Bao, Yukun: „The Russia–Saudi Arabia Oil Price War during the Covid-19 Pandemic”, *Energy Economics*, 102., no. 105517. (2021): 1–12.
 - 54 Cafiero, Giorgio és Mahmoudian, Arman: „Russia and the UAE’s Growing Synergy in Syria”, *The New Arab*, <https://www.newarab.com/analysis/russia-and-uaes-growing-synergy-syria> (a letöltés ideje: 2021. július 27.).
 - 55 Szalai Máté: „Between Hedging and Bandwagoning – Interpreting the Reactions of Middle Eastern and North African States to the Russian–Ukrainian War”, *Euromesco*, <https://www.euromesco.net/wp-content/uploads/2023/02/Policy-Brief-N%C2%BA123.pdf>.
 - 56 Smagin, Nikita: „Is the Blossoming Relationship between Russia and the UAE Doomed?” *Carnegie*, 2023. április 13. <https://carnegieendowment.org/politika/89531> (a letöltés ideje: 2023. február 28.).
 - 57 Matsuda, Kazuto: „Intra-East Asian Competition in the Gulf and the Indo-Pacific: The Case of Japan and China”, in *Asia in the GCC: A New Strategic Partner?* szerk. Ghafar, Adel A. és Baabood, Abdullah, *Middle East Council on Global Affairs*, <https://mecouncil.org/publication/asia-in-the-gcc-a-new-strategic-partner/> (a letöltés ideje: 2023. július 12), 49–56. o.
 - 58 *Reuters*, „Qatar Supplies Gas to Europe, Vying with US to Replace Russia Supply”, <https://www.reuters.com/markets/commodities/qatarenergy-shell-agree-27-year-lng-supply-2023-10-18/> (a letöltés ideje: 2023. október 18.).
 - 59 „A Strategic Partnership with the Gulf”, *European Commission*, <https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/documents/Joint%20Communication%20to%20the%20European%20Parliament%20and%20the%20Council%20-%20A%20Strategic%20Partnership%20with%20the%20Gulf.pdf> (a letöltés ideje: 2022. május 18.).

- 60 Bianco, Cinzia: „Renewable Relations: A Strategic Approach to European Energy Cooperation with the Gulf States”, *ECFR*, <https://ecfr.eu/publication/renewable-relations-a-strategic-approach-to-european-energy-cooperation-with-the-gulf-states/> (a letöltés ideje: 2023. június 16.).
- 61 *Amwaj Media*, „Amid Tensions with US over Security Guarantees, UAE Advances Engagement with Iran”, <https://amwaj.media/media-monitor/amid-tensions-with-us-over-security-guarantees-uae-advances-engagement-with-iran> (a letöltés ideje: 2023. június 5.).
- 62 Interesse, Giulia: „China and the GCC: Bilateral Trade and Economic Engagement”, *China Briefing*, <https://www.china-briefing.com/news/china-and-the-gcc-bilateral-trade-and-economic-engagement/> (a letöltés ideje: 2022. augusztus 25.).
- 63 Ehteshami és Horesh: „How China’s Rise”, 86–92. o.; Ramani, Samuel: „China’s Role in the Yemen Crisis”, *Diplomat*, <https://thediplomat.com/2017/08/chinas-role-in-the-yemen-crisis/>. (a letöltés ideje: 2023. augusztus 11.); Panda, Ankit: „Pakistan’s Neutrality in the Yemen Crisis: Brought to You by China”, *Diplomat*, <https://thediplomat.com/2015/04/pakistans-neutrality-in-the-yemen-crisis-brought-to-you-by-china/> (a letöltés ideje: 2023. április 28.).
- 64 Ulrichsen, Kristian C.: „Rebalancing Global Governance: Gulf States’ Perspectives on the Governance of Globalisation”, *Global Policy*, 2., no. 1. (2011): 65–74.
- 65 Al-Saidi, Mohammad: „Participation Modes and Diplomacy of Gulf Cooperation Council (GCC) Countries towards the Global Sustainability Agenda”, *Development in Practice*, 29., no. 5. (2019): 545–558.
- 66 Barzani, Hezha: „Many Europeans Soccer Teams Are Owned by Gulf States. But Why?”, *Atlantic Council*, <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/many-european-soccer-teams-are-owned-by-gulf-states-but-why/>. (a letöltés ideje: 2022. április 4.).
- 67 Szalai Máté: „Nem véletlenül ütötték be magukat a szaúdiak a golfvilág elitjébe”, *24.hu*, <https://24.hu/kulfold/2023/06/10/golf-profisport-pga-liv-usa-szaud-arabia-megegyezes-befektetes-diplomacia/>. (a letöltés ideje: 2023. június 10.).
- 68 Lásd: Csicsmann László: „Normalizáció és regionális rend a tágabb Közel-Keleten. A dezskaláció hatása a gyenge államokra és a proxykonfliktusokra”, *Külügyi Szemle*, 23., no. 1. (2024): 12–32; N. Rózsa Erzsébet: „Változó regionális rend a Perzsa-öbölben?”, *Külügyi Szemle*, 23., no. 1. (2024): 54–71.
- 69 Janardhan, Narayanappa: „India’s »Think West« Policy Aligns with the GCC’s »Look East« Policy”, in *Asia in the GCC*, 94. o.
- 70 *Tactical Report*, „Oman–China Defense Relations: Ever-Expanding Naval Cooperation”, <https://www.tacticalreport.com/daily/62260-oman-china-defense-relations-ever-expanding-naval-cooperation>. (a letöltés ideje: 2023. október 18.).
- 71 Chaziza, Mordechai: „China–Bahrain Relations in the Age of the Belt and Road Initiative”, *INSS*, <https://www.inss.org.il/publication/china-bahrain-relations-in-the-age-of-the-belt-and-road-initiative/>. (a letöltés ideje: 2020. október 4.).
- 72 Uo.
- 73 *Zawya*, „Kuwait to Issue Tenders for Mubarak Port”, <https://www.zawya.com/en/projects/construction/kuwait-to-issue-tenders-for-mubarak-port-bykfszf>. (a letöltés ideje: 2023. július 26.).

Változó regionális rend a Perzsa-öbölben?

A Changing Regional Order in the Persian Gulf?

N. Rózsa Erzsébet

https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2024.1.4

Összefoglaló: A Perzsa-öböl térsége a Közel-Kelet és Észak-Afrika több szempontból is különálló alrégiója, amely a *Külügyi Szemle* e számának közel-keleti blokkjában vizsgált időszakban, 2020–2023 között a tágabban értelmezett térség folyamataiban új, a korábbiakhoz képest sokkal aktívabb és összetettebb szerepet játszik. A tanulmány a blokknak a Csicsmann László által írt bevezetőjében felvetett három fő téma – *gulfizáció*, a normalizáció és a palesztinkérdés – mentén kívánja a Perzsa-öböl belső dinamikáját elemezni.

Kulcsszavak: Perzsa-öböl, *gulfizáció*, normalizáció, Szaúd-Arábia, Irán, Izrael, palesztinok

Abstract: *The Persian Gulf, which is a – from several points of view – distinct sub-region of the Middle East and North Africa, in the period between 2020–2023 came to play a new, more active and more complex role in the wider region. The present paper aims to analyze the dynamics of the Persian Gulf along the three concepts/topics raised by László Csicsmann in the Introduction to the section: Gulfization, normalization, and the Palestinian issue.*

Keywords: *Persian Gulf, Gulfization, normalization, Saudi Arabia, Iran, Israel, Palestinians*

Bevezető

A Perzsa-öböl térsége a Közel-Kelet és Észak-Afrika több szempontból is különálló alrégiójaként rajzolható körül mind civilizációs, mind biztonságpolitikai szempontból. Miközben az ottani arab országok – különösen Szaúd-Arábia – az utóbbi években ismét az arab (szunnita) iszlám elismert képviselőiként lép(het)nek fel, mind az arab, mind a tágabban értelmezett iszlámmal kapcsolatos ügyekben, az Öböl – tulajdonképpen az iszlám előtti időszakig visszanyúlóan, illetve annak kezdetétől is – több civilizációs, politikai és biztonságpolitikai törésvonalat jelel meg. Az északi és a keleti part több évezredes szervezett államisága kerül szembe a nyugati part kései, külső hatások alatt létrehozott területi államaival, ami egyben a letelepedett és a nomád életformák különbözőségét is tükrözi.

Eközben a háttérben máig ható relevanciával jelentkezik egyfajta, az ókorig visszavezethető kozmopolita szubkultúra, amelynek alapja a Perzsa-öbölnek a Hormuzi-szoros révén a tágabb világtengerek felé való nyitottsága.¹ Az olaj felfedezése egy újabb, modern elemet adott ennek a nyitottságnak vagy éppen kitettségnek az értelmezéséhez.

A tanulmány a *Külügyi Szemle* e számának a közel-keleti blokkját felvezető, Csicsmann László által írt bevezetőjében felvetett három fő téma – *gulfizáció*, normalizáció és a palesztinkérdés – mentén kívánja a Perzsa-öböl belső dinamikáját elemezni, elsősorban a 2020–2023 közötti időszak helyi viszonyai vizsgálata alapján, továbbá az ezt az időszakot (is) meghatározó iráni-szaúdi kapcsolatrendszer összefüggéseire fókuszálva.

A Perzsa-öböl adottságai

Ismert, hogy a Perzsa-öböl regionális alrendszerét egyrészt néhány külső hatalom – előbb Nagy-Britannia, majd az Amerikai Egyesült Államok –, másrészt a három nagy állam, Irán, Irak és Szaúd-Arábia, illetve az utóbbi által „vezetett” Öböl Menti Együttműködési Tanács (*Gulf Cooperation Council, GCC*) határozza meg. A térség mai rendjét (rendetlenségét?) így olyan események alakították ki, amelyekben a regionális szereplők mellett – ha változó mértékben is – külső aktorok (elsősorban az USA) jelentős szerepet játszottak. Jóllehet, az iráni iszlám forradalom (1979), az iraki-iráni háború (1980–1988), az iraki-kuvaiti válság, majd háború (1990–1991), végül a 2003-as iraki háború a szűkebb és a tágabb térségben zajlott, azonban a Washington vezette nemzetközi koalíciók (1991-ben és 2003-ban Irak ellen, valamint 2014-ben az Iszlám Állam ellen) az amerikai demokráciaterjesztés programját, illetve az Egyesült Államok „unipoláris pillanatát” tükrözték. Az „arab tavasz” eseményei (2011) már a Fehér Ház hátrébb lépésének a szándékát jelezték ugyan, azonban az Iszlám Állam elleni nemzetközi összefogás ismét azt a látszatot keltette, mintha az USA biztonsági garanciát nyújtó szerepe változatlan lenne. Az Irakból (2010), majd Afganisztánból (2021) történt amerikai kivonulás azonban – a Trump-adminisztrációnak a néhány térségbeli állam melletti elköteleződése ellenére – nyilvánvalóvá tette, hogy az amerikai érdeklődés fókuszában immár Kelet-Ázsia, azaz Kína áll, és az Öbölben végleg lezárult az Egyesült Államok „unipoláris pillanata”. Ez egyrészt megnyitotta a térséget más külső szereplők előtt, s így Washington „csak” az egyik, jóllehet még mindig igen jelentős aktor maradt. Másrészt nagyobb láthatóságot teremtett és további teret nyitott a regionális rend saját dinamikájának, az egyes állami és nem állami tényezők vetélkedésének, amelynek során proxy-szterek sora alakult ki (Irak, Szíria, Jemen).

A 2003-as iraki háború végletes és végzetes változást okozott, amennyiben Irakot regionális hatalomból proxyhadszintérré változtatta. Míg az országban a szunnita, a síita és a kurd közösségek együttélése az állam fennmaradásának és egyben maradásának a záloga, a Perzsa-öböl egészében a szektariánus különbség/ellentét a szaúdi-iráni „hidegháború” fő narratívája lett.² A háború ugyanakkor azonosítani látszott az arab hódítás óta fennálló etnikai különbséget is: az Öböl menti arab országok egyben az arab világ keleti határát, a perzsa tudatú Iránnal való történelmi konfrontációs vonalát, az ókorig visszanyúló államiság és a modern területi államok értelmezési különbségét képviselik. A zarándoklat intézménye azonban – úgy Mekkába, mint az iraki és az iráni síita zarándokhelyekre – a „hidegháborús” korszakban is összekötő kapcsot jelentett a Perzsa-öböl államai között, még olyankor is, amikor a zarándokúton való részvétel – különböző okokból – átmenetileg lehetetlenné vált.³

A Perzsa-öböl tehát hagyományosan és történetileg is egy regionális biztonsági alkomplexumot, de egyben egy olyan civilizációs teret is jelent, amelyben a közvetlen térségen kívüli országok is helyet és befolyást keresnek. Történetileg az Egyesült Királyságot, majd a regionális biztonság garantálójának (*security provider*) szerepében fellépő Egyesült Államokat kell megemlíteni; de ismert, hogy a Szovjetunió/Oroszország, illetve az Övezet és Út Kezdeményezés (*Belt and Road Initiative*, BRI)⁴ keretében a Kínai Népköztársaság, valamint újabban pl. az India–Közel-Kelet–Európa Gazdasági Folyosó (*India–Middle East–Europe Economic Corridor*)⁵ tervével India is keresi ott a helyét. Katonai szempontból pedig olyan országok is megjelentek, amelyek korábban nem rendelkeztek katonai bázisokkal az Öbölben: Franciaország Abu-Dzabiban, Törökország Katarban állomásoztat katonákat.⁶

A „gulfizáció”, azaz a Perzsa-öböl térségének domináns szereplővé válása

A Perzsa-öböl regionalizálódása

Az 1970-es évek végére a Perzsa-öböl három, korábban az Egyesült Államokkal szövetséges államából⁷ kettő „elveszett” a Nyugat számára: Irak – arab szocialista államként – a Szovjetunió táborához csatlakozott, míg Irán az 1979-es iszlám forradalom következtében a „Gonosz tengelyének” részévé vált. Miközben az Egyesült Államok a „kettős feltartóztatás” politikájával próbálta a két országot a térségben elszigetelni, Irak lerohanta Iránt, így azok egy elhúzódó, nyolcéves háborúban lekötötték egymás figyelmét és erejét. Ezt a pillanatot használta ki a többi öbölállam – Szaúd-Arábia, Kuvait, Bahrein, Katar, az Egyesült Arab Emírségek (EAE) és Omán –, hogy létrehozzák az Öböl Menti Együttműködési

Tanácsot.⁸ A GCC tulajdonképpen az arab monarchiák regionális összefogása volt: részben az Irak és az Irán által terjeszteni kívánt ideológiákkal (arab nacionalista/baászista szocializmus, iráni síita iszlám modell), részben a két ország által támasztott katonai fenyegetéssel szemben. Ugyanakkor – különösen az öt kicsi állam részéről – a szervezet megalakításában szerepet játszott a gazdasági együttműködés lehetőségének a felismerése, valamint egy közös védelmi erő felállításának az igénye is. A *Peninsula Shield Force*⁹ azonban csak évekkel később jött létre, és máig az egyetlen jelentősebb művelete az „arab tavasz” bahreini megmozdulásaiban való részvétel volt.

A hidegháború végét és a Szovjetunió felbomlását követően – ha csak átmenetileg is – a Közel-Keleten (ahogy a világ más részeiben is) az Egyesült Államok maradt az egyetlen globális hatalom. A volt szocialista arab országok elvesztették az addigi „igazodási pontjukat” és támaszukat, ezért igyekeztek az Egyesült Államokhoz való kapcsolatukat újradefiniálni és az átalakuló rendszerben a helyüket megtalálni. Az 1991–1995 között zajlott arab–izraeli békefolyamatban Washington közvetítőként, Irak kuvaiti háborújában, majd 2003-ban pedig mint békekikényszerítő és *security provider* lépett fel. Mindez azonban elfedte azokat a belső folyamatokat, amelyek következtében az arab világon és a tágabb térségen belüli viszonyok lassan átalakultak. A 21. század elejére a Közel-Kelet és Észak-Afrika (*Middle East and North Africa*, MENA) erőközpontja Izrael, Törökország és Irán volt, miközben az „arab világ” soha nem látott egysége tovább foszladozott. A korábban vezető szerepet betöltő vagy maguknak azt vindikáló országok meggyengültek, illetve marginalizálódtak: Egyiptom kezdetben az Izraellel kötött béke miatt; Irak a kuvaiti, majd a 2003-as háború következményeként; Szíria pedig az Egyesült Államokkal való változatlan szembenállása, majd az „arab tavaszos” események okán.

A történelmi-földrajzi regionalizálódás az átalakulás során egyre láthatóbbá vált: az arab nacionalista élharcos, a tágabban értelmezett Levante mellett a Maghreb korábban sem játszott vezető szerepet az arabközi viszonyokban, míg az arab összefogást a nacionalizmussal és a szocialista arab országok harsány retorikájával azonosító perzsa-öbölbeli arab államok pedig meglehetősen visszafogott politikát gyakoroltak. Az 1973-as jom kippuri háborút követő olajválságban az öbölbeli arab országoknak is jelentős szerepük volt, akkor azonban még egyenként, az Arab Olajexportáló Országok Szervezete (*Organization of the Arab Petroleum Exporting Countries*, OAPEC) tagjaiként. Az ezredforduló azonban már jelezte azt a változást, amelynek következtében az Egyesült Államokkal szövetséges arab országok regionális csoportja kész lett szerepet vállalni összaráb ügyekben is: így 2002-ben az arab országok képviselőiben Szaúd-Arábia terjesztette elő az ún. szaúdi/arab béketervet.¹⁰ A 2011-es „arab tavasz” eseményeiben, majd az Iszlám Állam előretörésének a megakadályozásában pedig a Perzsa-öböl arab országai már gazdasági, sőt katonai szerepet is vállaltak. Mindez

jól illeszkedett az Egyesült Államok kilépési stratégiájában (*exit strategy*) megjelent törekvéseibe, amelyek révén megpróbált hátrébb lépni, és az érdekei további biztosítása mellett kevesebb figyelmet és erőforrást fordítani a térségre. E stratégiában kiemelt szerep jutott (volna) a Perzsa-öbölnek, Irán elszigetelésének, valamint az arab öbölállamok és Izrael közötti nyilvános megbékélésnek.

Gulfizáció – az öbölországok versengése az arab világban és egymás között

A 2000-es években a Perzsa-öböl térsége a Közel-Keleten és Észak-Afrikában felértékelődött. Miközben az arab világ soha nem volt egységes, akkorra már politikai értelemben is egyre világosabban megtöredezett – részben, bár nem kizárólagosan az arab országokban a saját tehetetlenségük következményeként jelen levő frusztrációnak betudhatóan. Az Arab Liga és az arab országok évtizedeken keresztül képtelenek voltak elérni a különböző nemzetközi fórumokon a palesztinkérdés rendezését, illetve Izrael nukleáris fegyverképességének elítélését és a felszámoltatását. Másrészt, mintegy száz évvel az arab *ummán*ak [közösség] a nemzetközi jogilag elfogadott határok kialakításával történt feldarabolása után nyilvánvalóvá vált, hogy az eltelt idő alatt az arab államok a saját érdekeik mentén különböző utakat jártak és járnak. Az „arab egység” kötelező narratívája immár sokkal inkább az arabra mint a Korán nyelvére, a dicsőséges közös múltra és a közös kultúrára épül, mintsem egyfajta közös politikára. Emellett az is egyre világosabbá vált, hogy a MENA három nagy térségének – a Perzsa-öbölnek, a Levanténak és a Maghrebnek – az egymáshoz való viszonya jelentősen átrendeződött. Ebben szerepet játszottak a történelmi hagyományok ugyanúgy, mint a hidegháborút követő regionalizálódás – annak a felismerése és intézményesítése, hogy az egy térséghez tartozó államoknak közös érdekeik és gondjaik, esetleg fenyegetéseik vannak.

A *gulfizáció* ebben a kontextusban egyrészt az immár regionális csoportként (GCC) fellépő perzsa-öbölbeli arab országok vezető szerepét jelentette az arab világ, illetve az Arab Liga kereteiben. Ezek az államok – elsősorban Szaúd-Arábia és az Egyesült Arab Emírségek, de esetenként Katar is – igyekeztek a saját (vélt vagy valós) fenyegetettségérzésüket, illetve véleményüket a többi arab országra is ráerőltetni. Az ez irányú igényeiket a gazdasági és a pénzügyi hatalmukkal támasztották alá. Emiatt a három nem arab regionális hatalom az arab világban a Perzsa-öböl arab országainak az azokról kialakult véleménye szerint jelent/jelenik meg szövetségesként vagy ellenségként. Így az öbölállamok szempontjából Izrael egyre inkább nyíltan felvállalható partnerként, Törökország a térségben megjelent – előbb problematikus, majd mindinkább a megegyezést kereső – potenciális partnerként, míg Irán ellenségként tűnt fel.

Azonban miközben a *gulfizáció* azt a képet sugallja, mintha a Perzsa-öböl arab országai együttesen gyakorolnának hatást, valójában az a köztük folyó versengést is megtestesíti. Habár a csoportot általában egységesnek tételezik – azonos/hasonló stratégiai célok mentén alakult, hasonló múltú, ideológiájú és berendezkedésű államok (törzsi monarchiák) szövetsége, a világ egyik legjelentősebb olaj- és gázkészletével rendelkezik, de a lakosság létszáma viszonylag csekély –,¹¹ az egyes országok létrejöttének a körülményei nagyon is különbözőek, ahogy a földrajzi fekvésük, a népességük, a nagyságuk és a határaikon túlnyúló kapcsolatrendszerük is. A szaúdi királyságot a szunnita iszlám radikális konzervatív *vahhábita* ideológiájával alapították, az első államalakulata a 18. században jött létre. Kuvait 1962-ben nyerte el – a britektől – a függetlenségét, de a bagdadi politikai gondolkodásban máig Irak részeként tartják számon, ami az 1991-es kuvaiti háborúban is megnyilvánult, amikor az országot Irak 19. megyéjeként annektálták. Az Egyesült Arab Emírségek, Katar és Bahrein a britek távozása után, 1971-ben nyerte el a szuverenitását, míg Omán a 18. század óta független, s a külső szereplőkkel a saját történelmi kapcsolatai és stratégiai helyzete alapján formálja a viszonyát.

A GCC-n belüli különböző politikai elképzelések a külvilág számára az „arab tavasz” folyamatában váltak ismertté és láthatóvá. Míg az akkori bahreini tüntetések leverésében a *Peninsula Shield Force* szaúdi és emírségi fegyveres erői segédkeztek,¹² addig Egyiptomban és Líbiában az öbölbeli országok légierővel vettek részt a harcokban, akár az egymással szemben álló felek támogatásával is.¹³ Az egyiptomi „arab tavasz” két forradalma közül az elsőben Katar politikailag és anyagilag is támogatta a Muszlim Testvérek soraiból érkezett Mohamed Murszi elnököt (2012–2013), az őt 2013-ban leváltó Abdel-Fattáh Szíszi pedig Szaúd-Arábiával és az Egyesült Arab Emírségekkel épített ki szoros kapcsolatot, és azok politikai és anyagi támogatását élvezte.

Az Öböl Menti Együttműködési Tanács legnagyobb válsága mégis 2017-ben következett be, amikor Katart a többiek – más országok támogatásával – kiközösítették,¹⁴ sőt blokád alá helyezték: lezárták a légi és a tengeri útvonalait, valamint az egyetlen (Szaúd-Arábiával közös) szárazföldi határát. A kapcsolatok helyreállításának feltételéül szabott tizenhárom követelmény¹⁵ között szerepelt az al-Dzsazíra televízió kritikus adásainak a beszüntetése, valamint a Katarban élő és onnan hetente az iszlám világot megszólító, a Muszlim Testvérek ideológusaként elismert Júszeif al-Karadáví tevékenységének a leállítása és a prédikátor kiadatása. Bár a feltételeket Doha soha sem teljesítette, 2021-ben, az al-úlai találkozón Katart visszafogadták az Öböl Menti Együttműködési Tanácsba.¹⁶ Az eredmény azonban egyrészt egyfajta katari nacionalizmus kialakulása lett, amelynek a középpontjában Tamím, a fiatal emír állt; másrészt

a kényszerű izoláció alatt az ország szorosabbra fűzte a kapcsolatait Törökországgal és Iránnal – annak ellenére, hogy az eredeti követelések között ennek tilalma is szerepelt. Ankara azóta is katonai bázist tart fenn Katarban. Ráadásul Donald Trump amerikai elnöknek is visszakoznia kellett, miután az első közel-keleti (szaúdi) útján Dohát a terrorizmus támogatásával vádolta meg. A külpolitikai tanácsadói azonban figyelmeztették, hogy az Egyesült Államok legnagyobb katonai bázisa – mintegy tízezer fővel – Katarban található.¹⁷

A 2000-es években úgy tűnt, hogy Szaúd-Arábia és az Egyesült Arab Emírségek – a vezetők új generációjának a személyes barátsága, valamint a vezetési és a gazdasági érdekek egybecsengése okán – egymáshoz hasonló elképzelések mentén fognak együttműködni, mára azonban egyfajta szétfejlődés is megfigyelhető közöttük, elsősorban Jemen kérdésében. A 2015-ben együtt kezdett jemeni háborúból az EAE 2019-ben visszavonta a fegyveres erőit. Míg Rijád a nemzetközileg elismert jemeni kormányt támogatja, Abu-Dzabi az elszakadást hirdető Déli Átmeneti Tanácsot (*Southern Transitional Council*). Miközben Szaúd-Arábia fegyverszünetről tárgyalt a húsz felkelővel, az EAE, úgy tűnt, ki maradt az egyeztetésekből.¹⁸ Valószínűleg Bahrein az, amely a legszorosabban Szaúd-Arábiához igazítja a saját politikáját, aminek a fő okaként általában a népesség összetételét jelölik meg: a lakosság mintegy 90 százaléka ugyanis síita, miközben az uralkodócsalád maga szunnita. Így gyakran felmerül az ország vezetésében, hogy Irán a bahreini síitákat támogatja.

Törökországnak a térségbeli katonai megjelenése megerősítette azt a kihívást, amelyet az Erdoğan-kormányzat Szaúd-Arábiával szemben támaszt: míg a szaúdi-iráni hidegháború retorikájában gyakran szerepelt a szunnita-síita vallási különbözőség, Recep Tayyip Erdoğan iszlamizmusa a szunnita iszlámon belül kerül szembe a szaúdi vahhábita értelmezéssel.

Gulfizáció – Irán „démonizálása” a térségben és globálisan

Az átalakuló közel-keleti rendben a *gulfizáció* másik meghatározó eleme az Egyesült Államok által az Irán kapcsán sulykolt ellenségkép kialakulása és továbbprojektálása lett. Mint már arról korábban szó volt, a Perzsa-öböl „hagyományos” képlete az Irak–Irán–Szaúd-Arábia alkotta regionális hatalmi háromszög függvénye volt, így Irak 2003-as „kikapcsolásával” a térség Szaúd-Arábia és Irán vetélkedésének a színtere maradt. Az amerikai és az Egyesült Államok szövetségeseiként a szaúdi külpolitikának az Irán teljes elszigetelésére irányuló – különösen Donald Trump elnöksége alatt felerősödött – törekvése mellett a 21. század második évtizedére egyfajta hidegháború alakult ki Szaúd-Arábia és Irán között,¹⁹ amely azonban a Közel-Kelet és Észak-Afrika más, ún. proxyhad-színterein – Irakban, Szíriában, Jemenben – zajlott.

Bár az Irán által szervezett „Ellenállás Frontja” – Irak, Szíria, a libanoni Hezbollah és a Hamász – nem Szaúd-Arábia, hanem az Egyesült Államok által képviselt rend és Izrael ellen irányult, a tevékenységük szaúdi érdekeket és politikai elképzeléseket is sértett.²⁰ Ugyanez mondható el a különböző, szintén iráni szervezésben létrejött fegyveres csoportok, milíciák hálózatáról, amelyek mintegy „előretolt elrettentésként” kívánják Irán biztonságát Washingtonnak az országgal szembeni törekvéseivel szemben – „arab NATO”, Ábrahám-megállapodások, az Egyesült Államok és Izrael szövetsége – megvédeni.

Irán démonizálásának azonban megvannak a földrajzi és a politikai korlátai. Az általa létrehozott koalíció területe nagyjából Iránra és a Földközi-tenger keleti partjára (Izrael közvetlen környezetére) korlátozódik, ami kiegészül Jemennel, amely azonban egészen más politikai megfontolás okán került a képletbe. Az ország ugyanis távol esik az iráni kül- és biztonságpolitika fókuszától, és a Szaúd-Arábia által indított jemeni háború nyújtotta azt a lehetőséget, hogy a szaúdi-iráni hidegháborúban Jemen Szaúd-Arábiát segítsen lekötni. A síita összetartozás ideológiája inkább csak egy pragmatikus politikai narratíva volt, hiszen míg Iránban 1501 óta államvallás a tizenkettes sía, addig a jemeni húszik az ún. zaidita vagy ötös síához tartoznak.

Az iráni ellenségképnek politikai korlátai is vannak: a különböző arab országok, elsősorban az öbölbeli arab államok Iránhoz való viszonya igen különböző. Kuvait számára, amely még mindig őrzi az 1991-es iraki-kuvaiti háború emlékét, Irán nemcsak vallási-ideológiai fenyegetés, hanem – a bűsheiri atomerőmű biztonságos működése kapcsán – biztonsági (*safety*) kérdés is. Katar a Perzsa-öböl altalajában közös gázmezőt termel ki Iránnal,²¹ ami nemcsak feltételezi, de egyenesen ki is kényszeríti az együttműködés bizonyos szintjét a két ország között. Ráadásul a katari elszigetelődés idején Törökország mellett Irán volt az, amely az ország „segítségére” sietett: a tengeren és a légtérben is kijáratot biztosított neki. Omán pedig hagyományosan a békéltető szerepét kívánja betölteni, ezért nem vállalta az Irán-ellenes szaúdi politikával való azonosulást. Az Egyesült Arab Emírségek, amely miközben a retorikájában és látványosan is Irán ellen foglalt állást, és Szaúd-Arábiához csatlakozott, addig nem hivatalosan komoly szerepet játszott és játszik az Irán felé zajló – látható és láthatatlan – kereskedelem közvetítésében.

Irán regionális megítélése tehát az amerikai szándékok ellenére is óvatosan különböző, miközben nyíltan egyik öbölbeli arab állam sem kíván vele szorosabb kapcsolatot vállalni – nem utolsósorban a Washingtonhoz fűződő kapcsolataik és a feltételezett amerikai védőernyő miatt. Mindeközben pedig az Obama- és a Trump-elnökség után immár a Biden-adminisztráció is következetesen a Közel-Kelet helyett az Ázsiára való koncentrációt hangoztatja, s az amerikai védőernyőt 2019-ben látványos presztízsveszteség is érte, amikor a szaúdi

Khurajsz (Khurays) és Abkajk (Abqaiq) olajmezőt és olajfinomítót drónok támadták meg – vélhetően az Irán támogatását élvező jemeni húszik részéről. Bár az Egyesült Államok továbbra is elkötelezte magát Szaúd-Arábia biztonsága mellett, az csak a retorika szintjén maradt, ami – legalábbis részben – az amerikai Kongresszus miatt történt, amely ellenezte, hogy Szaúd-Arábiának fegyvereket adjanak el, illetve csapatokat telepítsenek az országba. De maga Donald Trump is visszakozott az esetleges, egy amerikai drón lelövésére választ jelentő Irán elleni támadástól.²²

A 2020-as évek elejére az is nyilvánvalóvá vált, hogy az öbölbeli arab országok nem mindig vagy nem teljes mértékben képesek az akaratukat a többi arab országra ráerőltetni. Miközben az afrikai arab államok megszakították a diplomáciai kapcsolataikat Iránnal és/vagy Katarral, ha a szaúdi politika úgy kívánta,²³ néhányan (pl. Egyiptom) egy bizonyos határon túl nem voltak hajlandók az Irán-ellenességben vezető szerepet játszani, inkább visszafogottak maradtak. Libanonban pedig komoly ellenállást váltott ki, amikor az ország miniszterelnökét, Szaad Harírit a Szaúd-Arábiában tett látogatása (odarendelése?) alatt Rijád a televízió élő egyenes adásában mondatla le.²⁴ Később francia közbenjárásra (nyomásra) Harírit hazaengedték, de az eset jól mutatta a szaúdi regionális politika korlátait.

A normalizációs folyamat

Az Egyesült Államoknak a térségbeli egyedüli külső hegemónként betöltött szerepének a meggyengülése, az amerikai kivonulás, illetve a védelmi ernyőbe vetett bizalom megingása, valamint a regionális szereplők hatalmi viszonyainak az átrendeződése következtében 2020-ban egy páratlan normalizációs folyamat indult el a Perzsa-öbölben (is). Ebben szerepet játszott az a felismerés is, hogy a kapcsolatrendszerek nem feketék és fehérek, s nem kizárólagosak.²⁵ A relációk sokrétűségének a felismerése és elfogadása lehetőséget teremtett arra, hogy az egyes kérdésekben szemben álló országok más ügyekben – a közös érdekeik mentén – együttműködjenek.

A normalizációs folyamatok a Perzsa-öbölben három szinten is jelentkeztek: egyrészt az arab országok között, amikor Katart visszafogadták a GCC-be; másrészt az Öböl két partja, az arab országok, de elsősorban Szaúd-Arábia és Irán között; harmadrészt a régió más hatalmainak az öbölbeli országokhoz fűződő viszonyában.

A Katar és az Öböl Menti Együttműködési Tanács többi országa közötti, a 2021-es al-úlai találkozón történt kiegyezés részben annak az elismerése volt, hogy Dohát nem sikerült a GCC feltételeinek az elfogadására kényszeríteni. Másrészt arra a felismerésre épült, hogy a Katar által a szűkebb és a tágabb térségben vállalt közvetítői szerep találkozott a külső hatalmak szándékaival,

elsősorban az Egyesült Államok óvatosan épülő *exit strategy*jával. Mindezek eredőjében a Perzsa-öböl térségének – benne az energiahordozók szállítási útvonalainak – a biztonsága állt, miközben az öbölbeli arab országok egyetértése és együttműködése elengedhetetlen feltételnek tűnt az Iráni Iszlám Köztársasággal szemben kialakítandó „egységfront” fenntartásához. (Szíriának az Arab Ligába és az arab államok tágabb közösségébe történt visszafogadása már más megítélés alá esik, amennyiben Szíria Irán „ellenállási frontjának” fontos elemét képezi.)

Szaúd-Arábia és az Iráni Iszlám Köztársaság viszonya az 1979-es iszlám forradalomtól kezdődően meglehetősen változó volt és maradt, amely az ellenségeskedéstől és a proxyháborús helyzetektől a pragmatikus együttműködésig terjedt. Az elmúlt éveket azonban az elemzők egyenesen szaúdi–iráni hidegháborúként emlegették,²⁶ annak ellenére, hogy a két állam valójában egymás léteére nem jelent fenyegetést (de még csak komoly veszélyt sem). A versengésük azonban a térségben meghatározóvá vált,²⁷ aminek a hátterében több ok is állt. Szaúd-Arábia és Irán homlokegyenest eltérően vélekedett az öbölbeli amerikai (katonai) jelenlétről: míg az előbbi védőernyőt, az utóbbi a rendszerét leváltani akaró fenyegetést látott benne. A jemeni háború és Iránnak a térségbeli tevékenysége, különösen a különböző milíciákból szervezett hálózata egyfajta hidegháborús fenyegetésként tűnt fel Szaúd-Arábia számára.

A két állam diplomáciai közeledését, úgy tűnik, a már említett szaúdi olajmező és olajfinomító elleni támadás (2019) indította el.²⁸ A háttérben folyt tárgyalásokról kevés információ szivárgott ki, de amikor 2020 legelején a bagdadi repülőtérrel éppen távozó Kászem Szolejmani iráni tábornokot egy amerikai légitámadás során likvidálták, Ádil Abdul-Mahdi iraki miniszterelnök úgy nyilatkozott, hogy Szolejmani épp az Irak által közvetített szaúdi–iráni kezdődő közeledés miatt érkezett Bagdadba.

2023 tavaszáig legalább öt szaúdi–iráni tárgyalási fordulóra került sor – részben Bagdadban, részben Ománban –, így a 2023 márciusában Pekingben bejelentett megállapodásuknak nem kellett volna olyan nagy meglepetést keltenie. A megegyezés létrejöttében szerepet játszhatott a tény, hogy a két ország „proxyhadszínterein” – Szíriában és Jemenben – viszonylagos nyugvópontonra jutottak az események. A két fél első lépésként a diplomáciai kapcsolatok újrafelvételéről állapodott meg, de annak valós tartalmáról egyelőre nagyon keveset lehet tudni,²⁹ bár azóta további diplomáciai gesztusok is történtek: az iráni elnök, Ebrahim Raiszi Rijádba, míg a szaúdi külügyminiszter Teheránba látogatott. Sőt, szaúdi és iráni magas rangú védelmi tisztviselőknek az esetleges katonai együttműködésről szóló tárgyalásairól is érkeztek hírek.³⁰

A 2023 márciusában kötött szaúdi-iráni megállapodás azonban, úgy tűnt – még ha vélhetően csak átmeneti jelleggel is –, hogy nagy csapást jelent a Perzsa-öbölben folyamatban lévő harmadik normalizációs folyamatra, az erőteljes amerikai diplomáciai nyomás mellett éppen tárgyalat szaúdi-izraeli Ábrahám-megállapodásra. Emlékeztet, hogy 2020-ban két arab öbölállam, az Egyesült Arab Emírségek és Bahrein már megkötötte az ún. Ábrahám-megállapodást Izraellel, ám azt a legtöbb arab állam a 2002-es szaúdi arab béketerv elárulásaként értelmezte, annak ellenére, hogy cserébe Izrael „átmenetileg” felfüggesztette a 2020 nyarán Benjamin Netanjahu által többször is meghirdetett tervet, Ciszjordánia annektálását. Habár 2020 végéig még két arab állam, Marokkó és Szudán is Ábrahám-megállapodást kötött Izraellel, a sor végül – az amerikai és az izraeli várakozások ellenére – nem folytatódott. Az arab öbölországok közül Kuvait határozottan elutasította az Ábrahám-megállapodásokat,³¹ míg Katar – annak ellenére, hogy nem hivatalosan kapcsolatokat tart fenn Izraellel – kritizálta azokat, és változatlanul kitart a szaúdi arab béketerv mellett.³² Hasonlóan nyilatkozott Szajjid Badr Ál-Bú-Szaídi ománi külügyminiszter is: „nem mi leszünk a harmadik öbölbeli állam, amely normalizálja a kapcsolatait Izraellel”.³³ (Omán az 1970-es évek óta tart fenn kapcsolatokat Izraellel.)

2023 elején azonban úgy tűnt, sikerül a GCC legnagyobb országát, az arab államok legbefolyásosabbját, Szaúd-Arábiát is rávenni az Izraellel való megállapodásra. A terv tulajdonképpen illeszkedett a Trump-, majd a Biden-kormányzat azon politikai elképzelésébe, hogy az arab tömb kapcsolódjon össze Izraellel egy Irán-ellenes szövetségben – különösen, mivel az erőfeszítések ellenére sem sikerült Teheránnal az atomalku (*Joint Comprehensive Plan of Action*, JCPOA) folytatásáról megállapodni. A szaúdi-izraeli Ábrahám-megállapodás azonban minden erőteljes diplomáciai nyomás ellenére sem jött létre, amiben nagy szerepe volt annak is, hogy sem a két fél, sem az Egyesült Államok nem állt készen az alku egyes követeléseinek a teljesítésére.³⁴ Pedig Izrael a megállapodással az arab országok és a Perzsa-öböl legbefolyásosabb arab országának az elismerését nyerné el. Ennek az elősegítése (kikényszerítése) az Egyesült Államoknak is nagyobb mozgásteret biztosítana az izraeli politika befolyásolására. Ugyanakkor a szaúdi követeléseket sem Izrael (palesztin állam), sem az Egyesült Államok (valós védelmi garancia és a legmodernebb fegyverek Szaúd-Arábiának, valamint egy civil célú nukleáris program) nem tudja teljesíteni. (Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a szaúdi-izraeli egyeztetésekkel kapcsolatban általában közeleddről beszéltek ugyan, az egyes résztvevők feltételei és belpolitikai folyamatai miatt azonban inkább hosszás, elhúzódo tárgyalásokra lehetett számítani, mintsem hirtelen áttörésre. Ennek ellenére úgy vélem, hogy bár a tárgyalások most megszakadtak, a felek érdekei változatlanok maradtak, így előbb-utóbb az egyeztetések újraindítása várható, esetleg a korábbiaktól eltérő feltételekkel.)

A palesztinkérdés

A palesztinkérdés 2023. október 7-én mindezek – a *gulfizáció*, Irán démonizálása és a normalizáció – eredőjében és komplex együttthatásában jelentkezett, és tulajdonképpen az egész világot meglepte, hogy az elsőpró erejével mind a kínai-tajvani feszültséget, mind az orosz-ukrán háborút háttérbe szorította.

Ismert, hogy az amerikai elnökök sora próbálkozott – általában az első ciklusuk elején – az arab-izraeli, majd a palesztin-izraeli konfliktus megoldásával, és hogy a hivatalos nemzetközi álláspont ma is a kétállamos megoldás, azaz – tulajdonképpen visszatérve az ENSZ 1947-es megosztási tervéhez – a Palesztina nevű volt brit mandátumterületen egy zsidó és egy palesztin állam egymás mellett élése lenne.

A palesztin állam létrehozása érdekében számtalan állásfoglalás született az elmúlt évtizedek alatt, amelyek közül a 2002-ben előterjesztett szaúdi arab béketerv – egyfajta szaúdi „felelősségvállalásként” – a *gulfizáció* egyik kezdeti jelenségeként értelmezhető. Azonban az utóbbi időkben – nagyrészt a közös arab álláspont és a béketerv sikertelensége, valamint a közös arab akarat kifáradása miatt – a palesztinkérdés regionális és globális jelentősége csökkent, a kétállamos megoldás narratívája kiüresedett, és a palesztinkérdés tulajdonképpen lekerült a nemzetközi és a regionális napirendekről. Úgy tűnt, a térség egyéb folyamatai (az „arab tavasz” és annak következményei, az Iszlám Állam, a Covid19, a migráció) sürgetőbb kihívásokat jelentettek mind a regionális, mind a térségben érdekelt és jelen lévő globális aktorok, de a nemzetközi közösség egésze számára is. Így önmagában a konfliktus kezeletlensége, a (palesztin) államiság hiánya nem akadályozta a bi- és multilaterális kapcsolatok kialakulását az arab világ és Izrael között, különösen amiatt, hogy az átmenetileg unipolárisnak tűnt rendben az Egyesült Államok kifejezetten szorgalmazta, sőt „jutalmazta” is az Izraellel nyilvános kapcsolatot vállaló arab országokat.³⁵

Az Ábrahám-megállapodásoknak azonban – a végrehajtás mellett – kezdetől fogva az volt a nagy kérdése, hogy vajon egy komolyabb izraeli-palesztin konfrontáció esetén a részes arab országok fent kívánják-e, fent tudják-e azokat tartani. Mindez különös jelentőségre tett szert az izraeli belpolitika erőteljes jobbra tolódásának a fényében, hiszen az izraeli telepések területfoglalását támogató izraeli kormányok egyre inkább elzárkóztak a nemzetközi közösségben még mindig megfogalmazott céltól, a kétállamos megoldástól. A 2021-es palesztin-izraeli összecsapás, amelynek a kezdetét a zsidó telepéseknek a jeruzsálemi palesztin lakosok elleni atrocitásai, valamint az izraeli rendőröknek az al-Aksza mecsetben/mecsetnél imádkozó palesztinokon való rajtaütése jelentette,³⁶ már előrevetítette a további fegyveres erőszak lehetőségét, valamint a Hamász szerepvállalását is.

A 2023. október 7-i terrorcselekmények ebben a kontextusban a váratlan-ságuk ellenére is várhatóak voltak, sőt utólag számos olyan hír látott napvilágot, amely szerint az izraeli hírszerzés kapott is információkat egy, a Hamász által indítandó esetleges csapásról. Az izraeli válaszreakciók – különösen azok súlyossága – azzal a következménnyel jártak, hogy az Izraellel korábban Ábrahám-megállapodást kötött arab országok kénytelenek a kétoldalú kapcsolataikat felfüggeszteni, a szaúdi–izraeli tárgyalások pedig megszakadtak. Ennek ellenére az öbölbeli arab országok reakciói különbözőek voltak. Tekintettel az áldozatok igen nagy számára (1200 fő), illetve a túszejtésre (mintegy 240 túszerült a Hamász fogságába), az akció kezdetben több öbölállam részéről óvatos, inkább az erőszak potenciális eskalációját vizionáló megjegyzéseket váltott ki. Azonban az első gázai kórház (al-Ahli) ért támadás után – részben az arab közvélemény hatására – a politikai elit részéről is egyre erőteljesebb lett az Izrael-ellenes retorika. Míg Szaúd-Arábia, Bahrein, az Egyesült Arab Emírségek és Omán mindkét oldal részéről elítélte az erőszakot, Irak és Kuvait kizárólag Izraelt bírálta, miközben Irán változatlanul a Hamászt támogatta. A politikai elitek azonban igen nehéz helyzetben vannak: a felmérések szerint a Perzsa-öböl közvéleményének mintegy 79 százaléka már az Ábrahám-megállapodások megkötésekor is összarab ügynek tartotta a palesztinkérdést, ugyanakkor 82 százalékuk ellenezte, hogy a hazája elismerje Izrael Államot.³⁷ 2022-re a Perzsa-öbölben az Ábrahám-megállapodások megítélése a kezdetekhez képest jelentősen romlott, az immár négy hónapja zajló izraeli–gázai háború pedig tovább rontja a helyzetet.

Érdekes módon, az öbölbeli arab kormányokat ez a kényszerű patthelyzet – hogy jelenleg egyikük sem folytathatja az Izraellel való kapcsolatépítést – a köztük levő viszony szorosabbra fűzésére készítette, egyfajta komplementaritást kialakítva. Miközben a Perzsa-öböl stabilitását és biztonságát érintő kérdésekben minden (öbölbeli) arab szereplő „visszatért a szaúdi ernyő alá”,³⁸ egyfajta munkamegosztás is kialakult: Szaúd-Arábia felvállalta az arab és iszlám világ vezetőjének a politikai szerepét, míg Katar a humanitárius segítségnyújtás és a túsok szabadon bocsátásának a közvetítőjeként tevékenykedik, s egyidejűleg az Egyesült Arab Emírségekkel is egyeztetést folytat.³⁹

Konklúzió

A 2023. október 7-i Hamász-akció, majd az izraeli válaszként megindított háború, úgy tűnik, egy csapásra véget vetett az utóbbi években zajlott normalizációs folyamatoknak, de legalábbis annak a képzetnek, hogy a térségbeli országoknak (illetve a politikai elitjeiknek) a kiegyezése és egymás mellett létezése a palesztinkérdés rendezése nélkül is lehetséges. Az arab, a muszlim, az afrikai,

sőt a globális Dél közvéleményének az elsöprő erejű megmozdulása mindenkit meglepett, még akkor is, ha a vélhetően elhúzódó gázai háború az idő múltával egyfajta kifáradáshoz vezet majd. Ugyanez azonban az Izraellel Ábrahám-megállapodást kötött országok vezetőit két tűz közé szorítja, hiszen 2020-ban a megállapodást igazoló érv éppen a palesztinkérdéshez kapcsolódott.

Mindezek ellenére, bár az Ábrahám-megállapodások pillanatnyilag „befagytak”, sőt nagyköveteket hívtak vissza, eddig azokat senki sem mondta fel. Sőt, a szaúdi–izraeli megállapodás lehetősége sem szűnt meg, bár a bizonytalan távoli jövőbe tűnt. A napirendjén ugyanazok a kérdések, szaúdi feltételek szerepelnek, de a sorrendjük jelentősen megváltozott: az első helyre a palesztinkérdés került.

A Perzsa-öbölben a gázai háború csak látszólag teremt egyetértést. Miközben a palesztin civil lakosság védelmében, a tűzszünet és a humanitárius segítségnyújtás kérdésében egyeznek az álláspontok, az Izraellel kapcsolatos vélemény továbbra is nagyon különbözik: az EAE óvatos kivárásától kezdve a közvetítést előtérbe helyező katari és ománi állásponton keresztül az iráni elutasításig terjed. Az öbölbeli arab államok azonban, úgy tűnik, a véleménykülönbségek ellenére egy új egyetértést, egyfajta munkamegosztást alakítottak ki a közös érdek, a régió stabilitása érdekében. Mindeközben az Egyesült Államoknak a térségbeli katonai jelenléte továbbra is ütköző érdekeket generál/tart fenn. Márpedig, ha korlátozott mértékben is, de az USA-nak annak ellenére vissza kellett térnie a térségbe (hadihajók felvonultatása Izrael, illetve a Gázai övezet partjainál, új biztonsági megállapodások kötése a Perzsa-öböl arab államaival), hogy inkább hátrébb szeretett volna lépni a térségből.

Jegyzetek

- 1 N. Rózsa Erzsébet: „Iráni közösségek a Perzsa-öböl arab államaiban”, *Eurázsia Szemle*, 2., no. 4. (2022): 26–42.; Potter, Lawrence G.: „Society in the Persian Gulf: Before and After Oil”, *CIRS Occasional Paper*, no. 18. (2017).
- 2 Khouri, Rami: „The Saudi–Iranian Cold War”, *Belfer Center*, <https://www.belfercenter.org/publication/saudi-iranian-cold-war> (a letöltés ideje: 2011. október 19.).
- 3 Emlékeztet az 1987-es mekkai incidens, amikor iráni zarándokok szaúdi biztonsági erőkkel ütköztek össze, s négyszáz zarándok vesztette életét.
- 4 *The State Council, The People’s Republic of China*, „The Belt and Road Initiative”, <http://english.www.gov.cn/beltAndRoad/> (a letöltés ideje: 2023. augusztus 4.).
- 5 *The White House*, „Fact Sheet: World Leaders Launch a Landmark India–Middle East–Europe Economic Corridor”, <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2023/09/09/fact-sheet-world-leaders-launch-a-landmark-india-middle-east-europe-economic-corridor/> (a letöltés ideje: 2023. szeptember 9.).
- 6 „France’s first permanent overseas military installations outside its former colonies in Africa in 50 years, reflecting a shift in national security strategy in which Sarkozy has

- put less emphasis on traditional African allies and more on the Persian Gulf and the Indian Ocean.” Cody, Edward: “France Opens First Military Base in Persian Gulf Region”, *The Washington Post*, <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2009/05/26/AR2009052602994.html> (a letöltés ideje: 2009. május 27.); *Defence Talk*, „France Opens Military Base in the Persian Gulf”, <https://www.defencetalk.com/france-opens-military-base-in-persian-gulf-19242/> (a letöltés ideje: 2009. május 27.); *The Washington Institute for Near East Policy*, „Turkey’s New Base in Qatar”, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/turkeys-new-base-qatar#:~:text=In%20December%2C%20Ankara%20announced%20that%20it%20will%20establish,able%20to%20project%20power%20in%20the%20Persian%20Gulf> (a letöltés ideje: 2016. január 11.).
- 7 Emlékeztet, hogy az 1955-ben kötött, majd 1979-ben felszámolt ún. bagdadi paktumnak Pakisztán, Törökország és az Egyesült Királyság mellett Irak és Irán is a tagja volt. *Congressional Research Service*, „Cooperative Security in the Middle East: History and Prospects”, <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/IF/IF11173> (a letöltés ideje: 2019. április 11.).
 - 8 Az Öböl Menti Együttműködési Tanács honlapja: *Gulf Cooperation Council*, <https://www.gcc-sg.org/en-us/Pages/default.aspx>.
 - 9 *Britannica*, „Gulf Cooperation Council”, <https://www.britannica.com/topic/Gulf-Cooperation-Council#ref1262394> (a letöltés ideje: 2024. január 27.); N. Rózsa Erzsébet: *Az arab tavasz. A Közel-Kelet átalakulása* (Budapest: Osiris – KKI, 2015), 147–150. o.; *Al-Arabiyya News*, „GCC Troops Dispatched to Bahrain to Maintain Order”, <http://www.alarabiya.net/articles/2011/03/14/141445.html> (a letöltés ideje: 2011. március 14.).
 - 10 *BBC News*, „Text: Arab Peace Plan of 2002”, http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/1844214.stm (a letöltés ideje: 2005. március 22.).
 - 11 Ld. a tanulmány végén lévő táblázatot.
 - 12 A műveletben ezer szaúdi katona és ötszáz EAE-beli rendőr vett részt. N. Rózsa Erzsébet: *Az arab tavasz*, 147–150. o.
 - 13 Uo., 164–169. o.
 - 14 2017-ben Szaúd-Arábia, az Egyesült Arab Emírségek, Bahrein, a Maldív-szigetek, Mauritánia, Szenegál, Dzsibuti, a Comoros-szigetek, Jordánia és a Tobruk székhelyű líbiai, valamint az Abed Rabbo Manszúr Hádi vezette jemeni kormány megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Katarral. Cordesman, Anthony H.: „Gulf Security: Looking beyond the Gulf Cooperation Council”, *CSIS*, https://csis-website-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/publication/171213_GCC.pdf (a letöltés ideje: 2017. december 12.).
 - 15 *Al-Jazeera*, „Arab States Issue 13 Demands to End Qatar–Gulf Crisis”, <https://www.aljazeera.com/news/2017/7/12/arab-states-issue-13-demands-to-end-qatar-gulf-crisis> (a letöltés ideje: 2017. július 12.).
 - 16 *The New York Times*, „Gulf States Agree to End Isolation of Qatar”, <https://www.nytimes.com/2021/01/05/world/middleeast/gulf-qatar-blockade.html> (a letöltés ideje: 2021. január 5.); Coates Ulrichsen, Kristian, Harb, Imad K., Jahshan, Khalil E., Macaron, Joe és Whitson, Sarah Leah: „The GCC Reconciliation: An Assessment”, *Arab Center Washington DC*, <https://arabcenterdc.org/resource/18767/> (a letöltés ideje: 2021. január 21.).
 - 17 *Military Basis.com*, „Al Udeid Air Force Base in Doha, Qatar”, <https://militarybases.com/overseas/qatar/al-udeid/> (a letöltés ideje: 2021. január 21.).
 - 18 Al-Atrush, Samer és England, Andrew: „US Pushes Saudi Arabia and UAE to Heal Divisions over Yemen”, *Financial Times*, <https://www.ft.com/content/77d0118e-acfc-4720-bb2c-c8f507335dcd> (a letöltés ideje: 2023. szeptember 19.).

- 19 Gause, F. Gregory III: „Beyond Sectarianism: The New Middle East Cold War”, *Brookings*, <http://www.brookings.edu/~media/Research/Files/Papers/2014/07/22-beyond-sectarianism-cold-war-gause/English-PDF.pdf?la=en> (a letöltés ideje: 2014. július 22.).
- 20 Egy iráni elemző 2018-ban egyenesen úgy fogalmazott, hogy „számunkra az Egyesült Államok jelent fenyegetést, nem Szaúd-Arábia”.
- 21 A gázmező iráni része a South Pars, a katarai rész a North Dome nevet viseli. *Al-Jazeera*, „Qatar–Iran Ties: Sharing the World’s Largest Gas Field”, <https://www.aljazeera.com/economy/2017/6/15/qatar-iran-ties-sharing-the-worlds-largest-gas-field> (a letöltés ideje: 2017. június 15.).
- 22 *The New York Times*, „Two Major Saudi Oil Installations Hit by Drone Strike, and U.S. Blames Iran”, <https://www.nytimes.com/2019/09/14/world/middleeast/saudi-arabia-refineries-drone-attack.html> (a letöltés ideje: 2014. július 22.); *The Guardian*, „Trump Says He Stopped Airstrike on Iran Because 150 Would Have Died”, <https://www.theguardian.com/world/2019/jun/21/donald-trump-retaliatory-iran-airstrike-cancelled-10-minutes-before> (a letöltés ideje: 2019. június 19.).
- 23 Marsai Viktor és N. Rózsa Erzsébet: „The Late-Comer Friend – Iranian Interests on the Horn of Africa”, *Gulf Research Meeting*, megjelenés alatt.
- 24 *Independent*, „The Resignation of Lebanon’s Prime Minister, Saad Hariri, Has not Gone as Smoothly as the Saudis Wanted”, <https://www.independent.co.uk/voices/saad-hariri-saudi-arabia-middle-east-lebanon-mohamed-bin-salman-a8048141.html> (a letöltés ideje: 2017. november 10.); *Independent*, „Lebanese Prime Minister Saad Hariri Is »Detained« in Saudi Arabia, Says President Michel Aoun”, <https://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/lebanon-saad-hariri-saudi-arabia-detain-prime-minister-hezbollah-michael-aoun-president-a8055691.html> (a letöltés ideje: 2017. november 15.).
- 25 Soler i Lecha, Eduard, Quero, Jordi, Colombo, Silvia és Kamel, Lorenzo: Re-conceptualizing Orders in the MENA Region”, *CIDOB*, https://www.cidob.org/en/publications/publication_series/project_papers/menara_papers/methodology_and_concept_papers/re_conceptualizing_orders_in_the_mena_region_the_analytical_framework_of_the_menara_project (a letöltés ideje: 2016. november 30.).
- 26 Gause: „Beyond Sectarianism”; A hidegháborús narratíva bővebb elemzését ld. N. Rózsa Erzsébet: „Cold War Modalities – Do They Have a Chance in the Gulf?”, in *Conflict Resolution and Creation of a Security Community in the Gulf Region*, szerk. Tim, Niblock, Talmiz, Ahmad és Degang, Sun (Berlin: Gerlach Press, 2018), 103–119. o.
- 27 Khouri: „The Saudi–Iranian Cold War”.
- 28 Emlékeztet, hogy a két ország 2016-ban szakította meg a diplomáciai kapcsolatait, amikor Nimr Bákir al-Nimr szaúdi síita ajatollah kivégzésére válaszul megtámadták a szaúdi követséget és konzulátust Teheránban, illetve Meshedben. Bővebben ld. N. Rózsa Erzsébet és Szalai Máté: „Az iráni–szaúdi hidegháborús konfliktus értelmezése”, *Külügyi és Külgazdasági Intézet*, https://kki.hu/assets/upload/1_KKI-tanulmany_IRI_SYR_N_Rozsa-Szalai_20160121.pdf.
- 29 Miller, Aaron David: „4 Key Takeaways from the China-Brokered Saudi–Iran Deal”, *Foreign Policy*, <https://foreignpolicy.com/2023/03/14/china-brokered-saudi-iran-deal-explained-diplomacy-biden/> (a letöltés ideje: 2023. március 14.).
- 30 Sykes, Patrick: „Saudies Discuss Defense Ties with Iran in Further Sign of Detente”, *Bloomberg*, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2023-11-30/iran-saudi-detente-expands-to-defense-in-shadow-of-gaza-war?embedded-checkout=true> (a letöltés ideje: 2023. november 30.).

- 31 *Times of Israel*, „Kuwait Says It'll Be »Last to Normalize« with Israel, Will Stand by Palestinians”, <https://www.timesofisrael.com/kuwait-officials-reject-israel-normalization-re-affirm-support-for-palestinians/> (a letöltés ideje: 2020. augusztus 16.).
- 32 Feierstein, Gerald és Guzensky, Yoel: „Two Years on, What Is the State of the Abraham Accords?”, *Middle East Institute*, <https://www.mei.edu/publications/two-years-what-state-abraham-accords> (a letöltés ideje: 2022. szeptember 14.).
- 33 Ismaik, Hasan: „Why Oman Didn't Join the Abraham Accords – Opinion”, *The Jerusalem Post*, <https://www.jpost.com/opinion/article-695221> (a letöltés ideje: 2022. február 1.).
- 34 Ld. Csicsmann László: „Normalizáció és regionális rend a tágabb Közel-Keleten. A deeszkaláció hatása a gyenge államokra és a proxykonfliktusokra” *Külügyi Szemle*, 23. no. 1. (2024): 12–32.; Szalai Máté: „Konnektivitás, apolaritás és egyensúlyozás. Az öbölmonarchiák globális nagyhatalmakkal kapcsolatos politikájának átalakulása”, *Külügyi Szemle*, 23. no. 1. (2024): 33–53.
- 35 Emlékeztet, hogy az Izraellel kötött normalizációs megállapodás egyfajta „adok-kapok” alapon történt: a megállapodásért cserébe az Egyesült Arab Emírségek pl. ígéretet kapott arra, hogy a régóta áhított F–35-ös vadászgépeket és Reaper drónokat az Egyesült Államok eladja nekik.
- 36 Vox, „Israeli-Palestinian Tensions Erupt into Open Conflict”, <https://www.vox.com/22440330/israel-palestine-gaza-airstrikes-hamas-updates-2021> (a letöltés ideje: 2021. május 10.).
- 37 *Doha Institute*, „The 2019–20 Arab Opinion Index”, <https://www.dohainstitute.org/en/Lists/ACRPS-PDFDocumentLibrary/Arab-Opinion-Index-2019-2020-Inbreef-English-Version.pdf> (a letöltés ideje: 2023. augusztus 4.).
- 38 Khatib, Lina: „The Israel– Hamas War Is Boosting Qatar's Profile – and Intra-Gulf Relations”, *World Politics Review*, <https://www.worldpoliticsreview.com/qatar-israel-hamas-war/?one-time-read-code=257898170216012262928> (a letöltés ideje: 2023. december 4.).
- 39 Uo.
- 40 *Worldometer*, „Countries in the World by Population (2024)”, <https://www.worldometers.info/world-population/population-by-country/> (a letöltés ideje: 2024. február 28.).

1. táblázat⁴⁰
 Az arab országok lakossága
 (kiemelt: az Öböl Menti Együttműködési Tanács államaié)

Ország	A lakosság létszáma
Algéria	45.606.480
Bahrein	1.485.509
Comoros-szigetek	852.075
Dzsibuti	1,136,455
Egyesült Arab Emírségek	9.516.871
Egyiptom	112.716.598
Irak	45.504.560
Jemen	34.449.825
Jordánia	11.337.052
Katar	2.716.391
Kuvait	4.310.108
Libanon	5.353.930
Líbia	6.888.388
Marokkó	37.840.044
Mauritánia	4.862.989
Omán	4.644.384
Palesztina	5.371.230
Szaúd-Arábia	36.947.025
Szíria	23.227.014
Szomália	18.143.378
Szudán	48.109.006
Tunézia	12.458.223
GCC-államok összesen	59.620.288

Hamász és iszlám ellenállás a Gázai övezetben

Hamas and Islamic Resistance in the Gaza Strip

Paragi Beáta

https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2024.1.5

Összefoglaló: Sem a palesztin politikai-közéleti diskurzus, sem a palesztin ellenállási mozgalom nem olyan egységes, mint amilyennek a képernyőn látható képsorok alapján tűnik. Vitathatatlan összetartó erő a nemzetközi közösség által is elismert (1974) önrendelkezési jog érvényre juttatásáért és a függetlenségért folytatott küzdelem, ám az oda vezető útról a különféle politikai erők véleménye eltér. Míg a történetírásba „fekete szombatként” bevonult, a Hamász számlájára írt mézárásra (2023. október 7.) adott (és még mindig folyamatban lévő) izraeli válasz nem nagyon tesz különbséget a mézárást elkövetők, a Gázai övezetben működő iszlamista szervezetek (a Palesztin Iszlám Dzsihád, a Hamász és az esetleges egyéb kisebb frakciók), illetve az ott élő palesztin civilek között, addig e tanulmány kimondottan a Gázában szerepet játszó ellenállási mozgalmak tevékenységére fókuszál. A célja azok történetének a rövid ismertetése, a köztük lévő törésvonalak – a politikai eszközök kontra az erőszak alkalmazására vonatkozó nézetkülönbségek – felidézése, az oslói folyamathoz való eltérő viszonyulásuk bemutatása, valamint a Hamász pragmatizmusának (2007–2023) az értékelése, illetve a Gázai övezet jövőjével kapcsolatos elképzelések/spekulációk rövid ismertetése. A szerző a felmerülő kérdések megválaszolásához elsősorban a térség és a palesztin (iszlamista) mozgalmak történetével foglalkozó másodlagos tudományos forrásokat használta fel, az aktualitások kapcsán pedig az érintett politikai, társadalmi szereplők, illetve a témát közelebbről ismerő kutatók 2023. október–november folyamán megjelent írásait.

Kulcsszavak: Palesztina, Gázai övezet, Hamász, Palesztin Iszlám Dzsihád

Abstract: *Neither the Palestinian public-political discourse, nor the Palestinian resistance movement is as united as it appears to many. The struggle for the implementation of the right to national self-determination (recognized by the international community in 1974) and Palestinian independence has been an cohesive force, but the political movements have been divided over the measures serving this end. Israel's response to the 'black shabbat' massacre (October 7, 2023) have not differentiated much between the perpetrators, the Islamist organizations operating in the Gaza Strip (the Palestinian Islamic Jihad or the Hamas, and possibly other smaller factions) and the Palestinian civilians living there. Accordingly, the aim*

of this paper is to briefly outline the history of the resistance movements in the Gaza Strip by recalling the fault lines between them, the diverging opinions on the use of political vs. violent means, and to recall their different approaches to the Oslo process and Israel by reviewing secondary academic sources on the history of the Gaza Strip and the Palestinian (Islamist) movements.

Keywords: *Palestine, Gaza Strip, Hamas, Palestinian Islamic Jihad*

Bevezetés¹

A média által közvetített képsorok alapján úgy tűnhet, hogy a palesztin politikai gondolkodás valahol az oslói megállapodásokban (1993) kifejeződő felosztás, a kétállamos megoldás elfogadása, illetve az azokkal egyet nem értő erők jóvoltából Izrael legitimitásának a tagadása között mozgott az utóbbi évtizedekben. Ha Ciszjordánia az előbbit, a Gázai övezet inkább az utóbbit szimbolizálta az elmúlt bő másfél évtizedben. Ennek ellenére a palesztin politikai-közéleti diskurzus, illetve helyi ellenállási mozgalom a Gázai övezetben sem olyan egységes, mint amilyennek a felvételek sugallják. Habár vitathatatlan összetartó erőt jelent az 1974-ben a nemzetközi közösség által is elismert önrendelkezési joguk érvényre juttatásáért és a palesztin függetlenségért folytatott küzdelem,² a szuverenitáshoz vezető útról, illetve az Izraelhez fűződő viszonyról a különféle politikai erők véleménye eltérő.

Diplomáciai-politikai tekintetben elismertséget kizárólag a palesztin nép egyetlen törvényes képviselőjének tekintett Palesztinai Felszabadítási Szervezet (PFSZ) élvez, amely 1974 óta megfigyelői státusszal rendelkezik az ENSZ-ben. A PFSZ konszolidálása a szervezet legendás vezetőjének, Jasszer Arafatnak (1928–2004) köszönhető, aki az oslói Elvi nyilatkozat aláírását (1993) megelőzően elismerte Izraelnek a létezéshez való jogát, és lemondott az erőszak alkalmazásáról. E feltételek alapján hozták létre a palesztin önkormányzatiságot, illetve kezdte meg a működését a Palesztin Hatóság (PH, későbbiekben Palesztin Nemzeti Hatóság, PNH) 1994-ben, amely számára Izrael az 1990-es évek folyamán mind funkcionálisan, mind területi tekintetben elkezdte az addig általa bírt hatáskörök fokozatos átadását.³ Bár az oslói békefolyamat nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket – az izraeli megszállás felszámolását, illetve az önálló palesztin állam létrehozását – a PH minden ideiglenessége ellenére Izrael legfontosabb partnere maradt, legalábbis Ciszjordániában.

Az Izraellel a második intifádát (2000–2005) kísérő megtorlás ellenére is fenntartott jó viszonyért azonban komoly árat fizettek az abban részt vevők. A 2006-ban másodszor (és mindeddig egyben utoljára) megrendezett palesztin választásokat a PFSZ – illetve annak legnagyobb frakciója, a Fatah – egyik legnagyobb belső ellenzéke, az Iszlám Ellenállási Mozgalom, azaz a Hamász

nyerte, amely Változás és Reform néven indult a megmérettetésen. A győzelme nemcsak a választópolgárok, de az induló pártok és a nemzetközi megfigyelők számára is meglepetést okozott.⁴ Izrael és a nemzetközi közösség – annak ellenére, hogy a választásokat demokratikusan bonyolították le – utólag három feltételt támasztott a Hamásszal szemben ahhoz, hogy a választási eredmények elismerjék és a nemzetközi segélyeket folyósítsák: ismerje el Izraelt, mondjon le az erőszak-alkalmazásról, s teljesítse az oslói megállapodásokban foglaltakat.⁵ Mivel erre a Hamász nem volt hajlandó, arra viszont képtelennek bizonyult, hogy Izrael és a nemzetközi közösség által biztosított pénzügyi források nélkül hatékonyan kormányozzon, a belső hatalmi konfliktus kiéleződése elkerülhetlenné vált.

Tekintettel arra, hogy a Gázai övezetben már 2005-ben felszámolták az izraeli civil és katonai jelenlétet, a Hamász csak ott tudott érvényt szerezni a saját akaratának. Miután 2007 folyamán, óriási küzdelmek és áldozatok árán, de kiszorította a Fatah erős embereit az övezetből, és megpróbálta konszolidálni a hatalmát, napirendre kerültek a palesztin belpolitikai egység megteremtésére irányuló törekvések.⁶ Izrael mindent megtett azért, hogy az övezet határain ne terjedjenek túl a hatalmi harcok: nem csupán blokád alá helyezte azt – ezért azóta széles körben a világ legnagyobb szabadtéri börtönének tartják –,⁷ de számos katonai műveletet is folytatott az ott működő, az izraeli korlátozásokat időről időre rakétákkal viszonzó frakciókkal szemben (2008/2009, 2012, 2014, 2021). Az „arab tavasz” egyiptomi eseménysora⁸ óta az övezet egyiptomi határa is blokád alatt van, hiszen Kairó hagyományosan nem érdekelt abban, hogy az egyiptomi és a gázai iszlamista, esetleg szalafita mozgalmak egymást erősítsék, ahogy az aktualitásokat tekintve abban sem, hogy nagy tömegben fogadjon be palesztin menekülteket.⁹

Megkerülhetetlen ugyanakkor a kérdés, hogy a Gázai övezet és Izrael határai milyen tekintetben átjárhatatlanok. A hivatalos átkelők kiszámíthatatlansága folytán a felszíni határok alatt húzódó, az övezetből elsősorban egyiptomi területre átnyúló alagutak stratégiai jelentősége vitathatatlan. Azok nem csupán bevételforrást jelentenek az alagútak üzemeltetői számára, de politikai (katonai, utánpótlási-beszerzési) szerepet is játszanak a Hamász és más fegyveres frakciók életében.¹⁰ A hivatalos, felszínen található határátkelők ellenőrzése elsősorban Izraelen, másodsorban Egyiptomon múlik. Azok szigorú kontrollja, adott esetben teljes blokádja azonban nem jelent hermetikus szeparációt: a gazdasági-kereskedelmi tevékenységeket – tisztán vagy feketén – azokon keresztül folytatják. Tény, hogy 2023 novemberéig számos gázai munkavállaló dolgozhatott engedéllyel Izraelben, illetve kezeltek izraeli kórházakban olyan gázai betegeket, akiket Gázában nem tudtak ellátni. Mindennek óriási jelentősége volt a Hamász működése szempontjából. Alternatíva hiányában, illetve gyakorlati megfontolásokból Izrael és a Hamász számos kérdésben kénytelen volt

kommunikálni egymással, illetve koordinálni a tevékenységeiket – még ha nem is egyenlő felekként.¹¹ A koordináció – különösen a Hamással rivális gázai övezetbeli szervezetek kontroll alatt tartása kapcsán – az évek során olyan sikeres volt, hogy az izraeli Netanjahu-kormány joggal érezhette úgy, hogy a Hamász, illetve annak holdudvara minden korábbi íratlan játékszabályt felülírt az október elejei mézárálással.¹²

A terrorakcióra adott azonnali válasz során Izrael nem tett különbséget a mézárálást és erőszakot elkövetők, a Gázai övezetben működő iszlamista szervezetek – a Palesztin Iszlám Dzsihád (*Palestinian Islamic Jihad*, PIJ), illetve a Hamász, valamint az esetleges egyéb kisebb frakciók – és az ott élő palesztin civilek között, amikor – ötven év után először – a hatáskörét meghatározó alaptörvény 40. cikke alapján a kormány elrendelte a háborús készültséget.¹³ Miközben a Hamász-terroristaként címkézett elkövetők és a többi, az 1980-as évek elején szerveződött palesztin iszlamista erők közötti különbség sokszor összemosódik a különböző frakciók az évtizedek során eltérően viszonyultak az erőszak-alkalmazás szükségességéhez.

Ennek megfelelően e tanulmány célja, hogy

- röviden ismertesse a Gázai övezetben működő ellenállási mozgalmak történetét, a köztük lévő törésvonalakat, vagyis a politikai eszközök használatát előnyben részesítő és az erőszak alkalmazását elsődlegesnek tekintő nézetek közötti különbségeket;
- felidézze az egyes mozgalmaknak az oslói folyamathoz való viszonyulásának az eltéréseit, valamint bemutassa, hogy miben ragadható meg a Hamász 2007 és 2023 közötti pragmatizmusa.

A háttérismertetőt követően az írás igyekszik a felmerülő kérdéseket megválaszolni, amihez a szerző elsősorban a Gázai övezet és a palesztin (iszlamista) mozgalmak történetével foglalkozó másodlagos tudományos forrásokat használta fel. A tanulmány részletesen nem tér ki a Hamász, illetve az Izrael fő partnerének tekintett Fatah közötti viszonyra, sem a Hamászon belüli törésvonalakra, noha értelem szerint azok is magyarázó erővel bírnak a fejlemények megítélése tekintetében. A terjedelmi korlátokra tekintettel szintén nem kívánja rekonstruálni az október 7-én történeteket, legitimálni azokat,¹⁴ sem kitérni a Dél-afrikai Köztársaság által Izraellel szemben 2023 decemberében kezdeményezett, a Nemzetközi Bíróság előtt folyó eljárásra.¹⁵ A Gázai övezet jövőjével kapcsolatos elképzelések – vagy inkább spekulációk – rövid felsorolása a következtetéseket tartalmazó részben történik.

Háttér: a gázai iszlamista mozgalmak az 1980-as években¹⁶

Az iszlamista erők meghatározó szerepet játszanak a palesztin önrendelkezési jog érvényesüléséért küzdő felszabadítási mozgalom azon szárnyában, amely az erőszak alkalmazását legitim megoldásnak tekinti. Kérdés, hogy célként vagy eszközként-e. Miközben az izraeli civilek ellen a Hamász-terroristák által 2023. október 7-én elkövetett brutális mészárlás inkább az előbbire utal, a szervezetre addig olyan politikailag pragmatikus entitásként tekintettek, amelyik „tudta, hol a határ” – legalábbis Izraellel szemben – még ha erőszakot is alkalmazott.

A palesztin (iszlám) ellenállási mozgalomnak az 1960–1970-es évekig visszanyúló története végtelenül komplex, s a rekonstruálása kívülrőlők számára nem is könnyű feladat.¹⁷ Mindenesetre, amikor palesztin egyetemisták egy csoportja – a Palesztin Iszlám Dzsihád későbbi alapítói – az egyiptomi–izraeli különbéke (Camp David, 1978) és az iráni iszlám forradalom (1979) után először felvetette, hogy az Egyiptomban 1928-ban alapított Muzulmán Testvérek (*al-ikhwan al muslimun*, MT) palesztinai ága, a Hamász elődjének tekinthető pMT vállalon vezető szerepet az izraeli megszállással szembeni fegyveres ellenállásban, a szervezet rangidős vezetői határozottan ellenezték azt.¹⁸ A Hamász (Islám Ellenállási Mozgalom) tehát a Muzulmán Testvérek elnevezésű egyiptomi mozgalomból nőtt ki,¹⁹ ám annak az erőszak szükségességéről vallott felfogása távolról sem volt annyira jelentős és következetes az évtizedek során, mint amennyire a palesztin szervezet okozta „fekete szombat” alapján tűnik.

Amint arra Gazdik Gyula a kezdeteket összefoglaló tanulmányában is rámutatott, „a Muzulmán Testvérek a *da'wa* szellemében az iszlám értékek dominanciájára, szociális tényezőkre, politikai térnyerésük megalapozására helyezték a hangsúlyt” 1967 után.²⁰ Az Ahmed Jaszin nevéhez fűződő és az MT szellemiségéhez szorosan kötődő Iszlám Társaság (*al-dzsamija al-iszlamija*), illetve az annál kiterjedtebb tevékenységgel és hatáskörrel bíró, 1973-ban alapított Iszlám Központ (*al-mudzsamma' al-iszlamia*) elsősorban az iszlám értékeknek, normáknak a palesztin társadalmon belüli erősítését tűzték ki célul annak érdekében, hogy a palesztinok visszatérjenek az igazi iszlámhoz.²¹ Annak idején ugyanis úgy vélték, ezen az erőszakmentes módon lehet a leginkább bevonni őket az ellenállásba. Bár a felek közötti nézetkülönbségek az 1980-as évek elejére nyílt konfliktushoz vezettek, amelynek éppúgy voltak verbális, mint fizikai megnyilvánulásai (összecsapások mecsetekben, autókerekék kiszúrása, imák szabotálása az áramellátás blokkolásával stb.), a fiatalok a pMT akkori vezetését nem tudták meggyőzni arról, hogy az Izraellel szembeni erőszak-alkalmazásban fegyverrel kellene részt venniük.²² Ennek egyik oka lehetett az is, hogy Izrael a megszállás adminisztrációját 1967 után részben úgy szervezte meg, hogy ismét hatályba helyezett néhány olyan jogszabályt, amelyet még az Oszmán Birodalom idején szövegeztek – többek között a karitatív, oktatási és egyéb privát adományokból

finanszírozott, szociális szerepet ellátó civil szervezet működésére vontakozót. Mindez nemcsak a mecsetek számának a rövid időn belüli megduplázódásához vezetett, de az azok árnyékában működő *zakát*bizottságok megerősödéséhez is, amelyek a külföldről érkező adományok helyi felhasználását lényegében izraeli beavatkozás nélkül tudták intézni.²³

A fejleményeket látva a diákok szóban forgó csoportja 1981-ben önállósította magát, és Kairóban létrehozták az első olyan iszlamista szervezetet – amelyet ma Palesztin Iszlám Dzsihádként (*Palestinian Islamic Jihad*, PIJ) vagy Iszlám Dzsihádként ismerünk – amelynek kizárólagos célja Palesztina fegyverrel történő felszabadítása volt.²⁴ A PIJ korabeli vezetői számára „az iszlamista mozgalom sikerének centrális kérdése Palesztina dzsihád útján történő felszabadítása volt, s csak utána következhetett egy új struktúra kialakítása, s az emberek gazdasági-szociális helyzetének javítása”.²⁵ Noha három évbe telt, mire a PIJ az első, izraeli célpont elleni támadását végre tudta hajtani, az azt követő látványos erőszak-alkalmazás (emberrablások, bombatámadások, késelések, fegyveres akciók) a palesztin közvélemény szemében hátrányos helyzetbe hozta a pMT vezetését, amely gyengének és passzívnak tűnt a PIJ-vel szemben. Alapvetően ez volt az a tapasztalat, amely az 1980-as évek második felében oda vezetett, hogy a pMT végül Hamász (*Harakat al-Mukávama al-Iszlámijja*, Iszlám Ellenállási Mozgalom) néven konszolidálódott Palesztinában – alapvetően gázai bázissal, de Ciszjordániában is jelenlévőként.

A Hamászt formálisan az első *intifáda* kitörését (1987. december) követően, 1988-ban hozták létre – amennyiben az alapító okirat hirtelen, sokak szerint átgondolatlanul történt szövegezése alapításnak tekinthető. Azzam Tamimi szavai szerint a Hamász vezetése számára az intifáda „égből pottyant ajándék” volt, mivel a palesztinok felszabadításáért küzdők törvényes képviselőjeként 1974 óta elismert egyetlen szervezet (Palesztinai Felszabadítási Mozgalom, PFSZ) Tuniszból csak követni tudta az eseményeket, de irányítani nem.²⁶ Ahogy Erik Skare fogalmazott, elemzői szempontból a dokumentumnak mint forrásnak – a tartalmától függetlenül – kevés haszna van, hiszen maga a Hamász sem igazán hivatkozott rá az évtizedek folyamán, miközben arra mindenképpen jó volt, hogy a szervezetet meg lehessen vele szégyeníteni.²⁷ A korabeli Hamász meglehetősen laza szerkezetű volt, amelynek számos vezetője az 1980-as évek végére, az 1990-es évek elejére valamelyik izraeli börtönben kötött ki, az intifáda során alkalmazott erőszak és az ún. kések háborúja miatt.²⁸ A Hamásznak a még szabaddalón lévő vezetői ellen indított izraeli fellépés – amelynek része volt több mint 400 palesztinnak az Libanonba történt deportálása (1992 decemberében) – döntő mértékben járult hozzá Izrael nemzetközi elítéléséhez, illetve az izraeli és PFSZ-diplomaták részvételével 1993 folyamán megindult oslói titkos párbeszédhez. Másrészt azonban azzal a szervezetpolitikai következménnyel is járt, hogy a Hamász vezetése a mozgalom különféle funkcióit – vagyis a politikai,

a katonai, illetve a szociális vonalat – elválasztotta egymástól. Így alakult meg a szervezet fegyveres szárnya, a Kasszám Brigád (*Izz al-Din al-Qassam Brigade*, IQB), amely a továbbiakban mind a politikai mozgalomtól, mind a lakosság számára szociális ellátást biztosító – Sara Roy, a gázai gazdasági-társadalmi folyamatok egyik legelismertebb kutatója által is vizsgált – intézményrendszerrel elkülönülten fejlődött és szerveződött, illetve konszolidálódott.²⁹ Ez utóbbi, a szociális szükségletekkel kapcsolatos funkció ellátása azonban soha nem akadályozta meg a Hamászt abban, hogy „szükség esetén” a saját társadalmi bázisát is megfélemlítse.³⁰

A Hamász működésének folytonosságát, illetve az egységei közötti átjárást a külföldön élő vezetőség biztosította, amelynek fő feladata egyrészt az időről időre börtönbe került gázai vezetők helyett a szervezet egészének az irányítása, másrészt a külföldi kapcsolattartás, támogatás, illetve források szerzése volt.³¹ Ez utóbbi – Jeroen Gunning érvelése szerint – maga után vonta a Kasszám Brigád feletti közvetlen ellenőrzést is: a fegyverkezés ugyanis jóval magasabb költségekkel jár, mint amekkorák a szociális kiadások, miközben jóval többen voltak olyanok, akik szívesen adtak pénzt szociális, jótékony célokra, de nem akarták támogatni a civilek elleni terrorizmust.³² Amint arra Gunning felhívta a figyelmet, ezzel egyben azt is biztosították, hogy a megszállt területeken a távollétük ellenére is legalább olyan befolyással rendelkezzenek, mint az ott élő vezetők. Ez utóbbi különösen az 1990-es évek folyamán vált fontossá, amikor reális esélye/veszélye volt annak, hogy az emigrációból hazaköltöző Jasszer Arafat és a belső Hamász-vezetés közötti viszony szorosabbá válik – az iszlám ellenállási mozgalom elvei és értékei rovására.³³

Az iszlám ellenállási mozgalmak közötti belharcok az 1990–2000-es években³⁴

Az Izrael és a PFSZ által megkötött oslói megállapodásokat széles körű nemzetközi és helyi támogatás övezte, ám számos – a tágabb közvélemény számára 1993-ban szinte láthatatlan – kritikai, illetve ellenérzés is kísérté. Az intellektuális, részben emigrációban élő eliteken kívül, az egyezményt ellenzők között találjuk a „megállapodásokból kihagyott” – a PFSZ számára versenytársakat is jelentő – iszlamista erőket is. Noha az 1990-es években az utóbbiak által izraeli célpontok ellen alkalmazott, ugyanakkor az oslói folyamat aláaknázását is célzó erőszak vitathatatlan tény, annak okai között a belső hatalmi harcok is felismerhetők.³⁵ A rivalizálás abban az időszakban azonban kevésbé az iszlamista mozgalmakon belül, sokkal inkább azok (Hamász, Iszlám Dzsihád) és a PFSZ/Fatah között volt jelentős.

Az 1990-es években az iszlamista mozgalmak közötti ideológiai különbség valójában elhanyagolható volt ahhoz a törésvonalhoz képest, amely az iszlamisták és a szerintük a palesztin ügyet eláruló, illetve kiárúsító PFSZ/Fatah között húzódott. Olyannyira, hogy alkalmanként – a vezetőik elszántságának függvényében – még a Hamász- és az Iszlám Dzsihád-erők (szervezeti szintű) egyesítése is felmerült.³⁶ Annak, hogy ebből végül nem lett semmi, számos oka volt: egyebek mellett személyes ellentétek, érdekkülönbségek, illetve a két szervezet alapításakor fontosnak tartott, eltérő szellemi hagyományok ápolása és megőrzése. A PIJ vezetése szerint a Hamásznak a fegyveres ellenállásban való részvétele nemcsak hogy nem volt elég autentikus, de még az általuk folytatott akciók babérjait is az aratta le – érdemtelenül.³⁷ Az iszlám értékek megőrzése, illetve közvetítése szempontjából magát hitelesebbnek tekintő Hamász viszont nem tudta elfelejteni a PIJ-nek a pMT-ből való kiválását, és az általa szakadárnak tekintett szervezet visszatérését várta volna el. A Hamász annak idején tanúsított arroganciája nem kis mértékben járult hozzá ahhoz, hogy a nagy közös cél (a megszállás elleni küzdelem és Palesztina felszabadítása) érdekében egy egységes politikai platformot – az oslói megállapodások ellenzésén túl – nem tudtak kialakítani.³⁸ Ennek megfelelően a Hamász és a PIJ közötti koordináció az 1990-es években is helyileg korlátozott, jellegében alkalmi volt.

A két szervezet kezdettől fogva eltérő módon értelmezte azon vallási és ideológiai eszméket (normákat, értékeket, forrásokat), amelyeket a cselekedeteik igazolására felhasználtak.³⁹ A Hamászt a térségben jóval pragmatikusabbnak tekintették, mivel az ideje és az erőforrásai jelentős részét az iszlám értékeknek a palesztin társadalom körében történő terjesztésére, valamint oktatási és egészségügyi intézmények, mecsetek fenntartására fordította. A PIJ viszont jellemzően képtelen volt kompromisszumot kötni, illetve a fegyveres ellenálláson túli célokban gondolkodni.⁴⁰ A szervezet – a Hamásszal ellentétben – nem ambicionálta a palesztin társadalom viselkedésének a szigorú szabályozását: teljesen mindegy volt például számára, hogy a nők viselnek-e kendőt, vagy egyes üzletekben lehet-e alkoholt kapni.⁴¹ Miközben a hitük megőrzése mellett a modern társadalmak vívmányaitól sem zárkóztak el, a fegyveres harc (erőszak-alkalmazás) tekintetében képtelenek voltak az engedményekre. E felfogásuk miatt az Iszlám Dzsihádot – a Hamásztól eltérően – valóban radikális iszlamista szervezetnek tekintették már évtizedekkel ezelőtt is. A különbséget jól érzékelteti Erik Skare interjúja Anwar Abu Tahával, az Iszlám Dzsihád politikai irodájának egyik vezetőjével, amely szerint a Hamász egy politikai mozgalom, amely katonai cselekményeket is elkövet, míg az Iszlám Dzsihád egy katonai mozgalom, amely politikai kérdésekben is megnyilvánul.⁴²

Ezt igazolja az a Hamász számára precedens nélküli helyzet, amelybe az izraeli hadsereg kivonulása és a civil jelenlét (a telepek) felszámolása (2005), a 2006-os választási eredmény – a Hamász Izrael és a nemzetközi közösség által el nem

ismert győzelme – és az annak következtében a Gázai övezetben bekövetkezett változások (a Fatah térvessztése, kiűzése) hozták. Az események következtében ugyanis kétmillió embert kellett igazgatnia, miközben az övezetet Egyiptom és Izrael is blokád alatt tartotta. Ennek velejárójaként a Hamász által alkalmazott politika nagy változásokon ment keresztül: többek között a dzsihád helyett, annak rovására a szervezet köreiből is elfogadottá vált az ellenállás (*muqawama*) kifejezés használata (is), amely szélesebb társadalmi rétegek elérését, mobilizálását tette lehetővé.⁴³ Továbbá 2006–2007 után már nem az alapokmányában lefektetett célt, az iszlám államot kezdte megvalósítani, kiépíteni a Gázai övezetben, hanem tulajdonképpen elfogadta a Palesztin Nemzeti Hatóság Alaptörvényét.⁴⁴

A Hamásznak nemcsak az erőszak-alkalmazással kapcsolatos megfontolásai összetettek. Ezen túl a prioritások – a civil lakosság adminisztrációja, a látszólagos „szekuláris” fordulat, illetve a vallási alapoktól való eltávolodás, valamint az Izraellel szemben való ellenállás – tekintetében sem volt egyetértés még a szervezet belső köreiből sem. Ennek következménye volt – az egyes vezetői személycseréken túl –, hogy az utóbbi másfél évtizedben a két nagyobb szervezet mellett továbbiak is alakultak:⁴⁵ a jellemzően szalafita-dzsihadista ideológiával rendelkező formációk vagy leváltak a Hamásztól, vagy az annak felső vezetéséhez nem lojális tagok toboroztak új követőket. E kisebb szervezetek tagjai úgy érezték, a Hamásznak a (következő részben kifejtendő) pragmatizmusa nem célravezető – sem az iszlám államban való gondolkodás, sem annak a megteremtése tekintetében. A teljes spektrumuk áttekintésére a jelen tanulmányban nincs lehetőség, de korai példaként említhető a Dzsallalat, amelynek vezetői a Hamász élén álló pragmatista gondolkodású személyeket nem is tekintették muszlimoknak (vagyis nem muszlimoknak tartották őket). Számukra a *saría* alkalmazása nem politikai ízlés vagy megfontolás kérdése volt, és a Hamász eredeti alapító okiratának (és fő céljának, a palesztinai iszlám állam megteremtésének) a rugalmas értelmezését is elutasítandónak minősítették.⁴⁶ E kisebb szervezetek vagy ideológiai hasonlóságot mutattak az Iszlám Állammal (ISIS), vagy kifejezetten deklarálták a hozzá való hűséget,⁴⁷ ám annak felszámolása óta és a Gázai övezet jellemző kilátástalan helyzetben nagyobb népszerűséget, illetve az övezet egészére kiterjedő befolyást nem tudnak elérni.⁴⁸

A Hamász pragmatizmusa a második intifádától 2023. október 7-ig

Az iszlamista erőknél nemcsak a palesztin társadalomban játszott szerepe összetett, de az Izraelhez, illetve az izraeli megszálláshoz való viszonyuk is nagy változáson ment keresztül az utóbbi 15-20 évben.⁴⁹ Az október 7-i mézárlásig a Hamászt kifejezetten pragmatistának tekintették, amely a Gázai övezet feletti

kontrol átvétele (2007) óta kétségtelenül érdekelt (volt) az Izraellel kialakítandó jó viszonyban és együttműködésben.⁵⁰ A szervezettel kapcsolatos problémakör ugyanakkor nem egyedi: hosszú ideje tágabb elméleti viták övezik a térségbeli különféle szélsőséges iszlamista erőknél a kormányzásba történő bevonását (*inclusion*) és annak a lehetséges pozitív következményét, a mérséklődést (*moderation*).⁵¹ Tekintettel arra, hogy a Hamász nemcsak szélsőséges mozgalomnak tekinthető (amelyet a 2006-os választás után még nem engedtek kormányozni), de egyben ellenállási-függetlenségének is, a tevékenysége nem ítélt meg pusztán az ún. *inclusion-moderation* logika tükrében.⁵²

A mérséklődés és a pragmatizmus nem azonos fogalom, de a Hamász esetében van közöttük kapcsolat, amit a Fatahkal 2007-ben aláírt mekkai megállapodás is jól illusztrál. A felek az egyezménynek megfelelően el tudták kerülni az egymás elleni erőszak alkalmazását (a polgárháborús helyzetet), és a Hamász része lett a nemzeti egységkormánynak. Így a szervezet vezetésének nyilvánvalóan át kellett gondolnia az Izraelről és a kétállamos megoldásról alkotott véleményét és stratégiáját, és igazodnia kellett az ENSZ 242 (1967)-es határozat, illetve az oslói megállapodások szellemiségéhez.⁵³ Ezt lényegében úgy tudták megtenni, hogy ártértékelték az olyan alapvető fogalmak, mint a „Palesztina” és az „elismerés” jelentését, hangsúlyozva például az Izrael ellenségként, illetve legitim szereplőként való elismerése közötti különbséget.⁵⁴

Ami az izraeli megszállással szembeni ellenállást illeti, a Hamász akkor is keményvonalasabbnak tekinthető, mint az Iszlám Dzsihád, ha az előbbi vezetése kénytelen volt az oslói keretek által kínált valósághoz igazodni. Shaul Mishal és Avraham Sela igazodásként (*adjustment*) jellemezte a Hamász politikai stratégiájának lényegét, amely a végső cél érdekében a különféle rövid távú korlátok között navigált.⁵⁵ Ennek lényege elsősorban a kitartásban (türelem, *sabr*) keresendő, amely mintegy normatív alapul szolgált minden olyan esetben, amikor az Izraellel szembeni pragmatizmust igazolni kellett.⁵⁶ E norma szellemében a Hamász jellemzően tekintettel volt a mindenkori helyzetre és annak változásaira, anélkül hogy azt a vallási dogmákhoz való hűtlenségként értékelték volna.

Amint azt Erik Skare és más szerzők is kiemelik, a türelem vagy kivárás politikája lényegében lehetővé tette, hogy a Hamász hogy úgy igazodjon a hétköznapi valósághoz, hogy közben nem adta fel az ideológiai és vallási elkötelezettségét.⁵⁷ Miután történelmi távlatokban tekintett a konfliktusra, a rövid távú, kisebb horderejű kompromisszumokat alapvetően úgy kezelte, mint amik a saját stratégiai céljait és alapvető elveit szolgálják. Ez az igazodási képesség tette lehetővé annak igazolását, hogy miért szükséges különbséget tenni a konfliktus tartós és ideiglenes megoldása között,⁵⁸ és lehetővé tette a rövid távú politikai prioritások és a hosszú távú stratégiák közötti navigációt.⁵⁹

Az utóbbi a nemzetközi közvélemény megnyerését is magában foglalta, amit a fentebb említett, retorikai tekintetben mérséklődő diskurzus is szolgált.

A Hamásznak a fizikai erőszakhoz való viszonya

Az igazodási képesség további példájaként említhető „a versenytársnak számító palesztin szervezetek elfogadása és ezzel párhuzamosan a PFSZ és a PH legitimitásának [a] szelektív el (nem) ismerése.”⁶⁰ Hasonlóképpen viszonyult a Hamász a parlamenti választásokon való részvételhez is. A szervezet 1996-ban még bojkottálta a választásokat. A kezdeti hozzáállása szerint nem kívánt asz-szisztálni egy „megalázó és szégyenletes” megállapodás választásokon való legitimálásához; a későbbiekben azonban inkább arra hivatkoztak, hogy a körülmények nem biztosítják az egyenlő feltételeket az induló(k)nak.⁶¹ Tíz évvel később, már az intifádát és Arafat halálát követően, illetve érzékelve egy jóval erősebb társadalmi támogatást Változás és Reform néven pártként indult a 2006-os választásokon. Bár a választásokat széles körű nemzetközi támogatás övezte, a Hamász győzelme nem aratott osztatlan sikert Izrael és a nyugati nemzetközi közösség köreiben.

A Hamász nem fogadta el a számára szabott, illetve Bevezetésben említett feltételeket, ám nemzetközi izolációja, illetve az övezet blokádja rákényszerítette, hogy alapokmányát hozzáigazítsa a realitásokhoz. Ennek fontos lépése volt az általános elvek és politikák olyan átalakítása (*Document of General Principles and Policies*), hogy az új szöveg (2017) mellőzze a vallásos utalásokat, a dzsihádra való felszólítás helyett az ellenállást hangsúlyozza, illetve jelentős igazodást mutasson a PFSZ által az 1970-es évektől vállalt kompromisszumokhoz.⁶² Végző soron a személycserékben is megnyilvánult pragmatizmusának köszönhetően a Hamász az utóbbi években egyszerre tudta magát ahhoz a nézethez tartani, hogy Palesztina tekintetében nem hajlandó politikai és területi kompromisszumra, miközben az alapokmánya módosításával azt is demonstrálta, hogy a kétállamos megoldás a palesztin nemzeti konszenzus része.⁶³

Ennek eredményeképpen – miközben Izrael legitimitását soha nem volt hajlandó elismerni – a Hamász a gyakorlatban tudomásul vette a zsidó állam létét, és számos esetben koordinálta is a tevékenységét vele. Az ambivalencia persze fordítva is érvényes: Izrael, különösen a Benjamin Netanjahu vezette kormányok⁶⁴ idején, az oszd meg és uralkodj elv szellemében nem kis szerepet játszott abban, hogy 2006–2007 környékére a Hamász annak ellenére megkerülhetetlen szereplővé vált, hogy Izrael terrorszervezetnek tekinti, 2014-ben nagyszabású katonai művelet irányult ellene, és az oslói folyamat kudarcáért felelős palesztin szervezetek között tartják számon.⁶⁵

Ami a 2023. október 7-i terrorcselekményt megelőző, 2014 nyarán zajlott legnagyobb katonai műveletet (*Operation Protective Edge*) illeti, akkor sem a Hamász, sem Izrael nem kereste aktívan a katonai erőszak alkalmazásának a lehetőségét. A Hamász ugyanis az „arab tavasz” akkori egyiptomi fejleményei miatt nem számíthatott onnan segítségre, sőt a régi-új kairói vezetés ahol tehetette, ott

nehezítette a szervezet életét. Irán és Szíria hasonlóképpen nem lehetett aktuálisan a partnere, hiszen a velük való „összeborulás” az egyiptomi MT börtönben lévő vezetésének az elárulását jelentette volna.⁶⁶ Az egyetlen reális opciót jelentő megoldás elfogadása – a Hamász és a Fatah által 2014 áprilisában aláírt megbékélési megállapodás, amelynek célja egy egységkormány létrehozása volt (ám a Hamász tagjainak a kabinetén kívül maradásával), valamint a Nyugat által még 2006-ban megfogalmazott három feltétel teljesülése, a rafai határátkelő újranyitása, illetve a gázai kormányzati alkalmazottak fizetésének a folyósítása – végtelenül népszerűtlen volt a Hamász szavazóbázisán belül és a fegyveresei körében, miután annak az alapvető paraméterei nem valósultak meg.⁶⁷ A gázai lakosság évek óta azt hallgatta, hogy a romló életkörülményeinek az oka a Hamász regnálása, a kiegyezés pedig tovább rontott a helyzeten, mivel Izrael a biztonsági dimenziókn kívül sem tárgyalni, sem együttműködni nem kívánt olyan palesztin kormánnyal – az áru- és a személyforgalom koordinálása tekintetében sem –, amelynek része a Hamász.⁶⁸ Az egységkormány megalakulását (június 2.) követő ciszjordániai incidens – egy *jesíva* két izraeli és egy amerikai diákjának elrablása, meggyilkolása (2014. június 12.) és az elkövetők után zajló hajtóvadászat – oda vezetett, hogy Izrael régen látott keménységgel lépett fel a Hamász ciszjordániai érdekeltségeivel szemben. Miután Izrael letartóztatta a Hamász több száz tagját, a válaszként Gázából Izrael ellen indított rakéták a szervezet számára a túlélésről szóltak – nem csupán a Gázai övezetben, de Ciszjordániában is. A Hamász vezetése pontosan tudta, hogy katonailag nem győzhet, de abban bízhatott, hogy a ciszjordániai közvéleményt a Palesztin Hatóság, illetve PFSZ egyébként is korruptnak, illetve „izraeli ügynöknek” tartott elitje ellen tudja hangolni.⁶⁹ A 2014-es háború kimenetele – minden civil veszteség ellenére – annyiban a Hamász győzelmének tekinthető, hogy Izrael jobbnak látta nem megszállni ismét az övezetet. Ennél sokkal többet a szervezet nem tudott elérni.⁷⁰ Ám az akkori mértékű erőszak alkalmazásától mindkét fél közel egy évtizedig tartózkodott: a 2018-as, a 2021-es, illetve a 2022-es izraeli katonai művelet sem nagyságrendjében, sem veszteségeiben nem volt a 2014-eshez hasonló.

Összefoglalva, illetve történelmi távlatban szemlélve a Hamász cselekményeit, kijelenthető, hogy a szervezet a politikai jellegű döntésekhez hasonlóan az erőszakot is jóval szelektívebben, vagyis átgondoltabban alkalmazta az eddigiekben, mint ahogy azt a kívülállók sokszor értékelték. Miközben tény, hogy a Hamász az 1990-es évek közepén élen járt az oslói békefolyamat kisiklásában döntő szerepet játszó öngyilkos merényletek elkövetésében, amikor azonban azt nem látta indokoltak, akkor tartózkodott tőle. Jó példa erre az első választásokat megelőző időszak – az 1995 augusztusa és 1996 februárja között eltelt fél év –, amely során sem az Iszlám Dzsihád, sem a Hamász nem követett el öngyilkos merényletet, és 1996 februárjában is csak azért, mert

Izrael meggyilkolta az egyik stratégiai fontos tagját, a bombagyárosként ismert Jahja Ajast (Yahyya Ayash). A magyarázat részben az lehet, hogy a békefolyamat eredményességében akkor még bízó palesztin társadalmat nem akarták maguktól elidegeníteni.⁷¹

Tény az is, hogy a Hamász katonai szárnya az első intifáda óta decentralizáltan működött, annál az egyszerű oknál fogva, hogy így tudták leginkább elkerülni, hogy Izrael egyben felszámolja a tevékenységüket. Az sem volt ritka, hogy egyes sejtek önállóan, a szervezeti hierarchia csúcsán állók felhatalmazása nélkül hajtottak végre akciókat. Amint azt Jeroen Gunning is megjegyezte, az erőszak-alkalmazás nemcsak Izraellel szemben jellemzi az iszlám ellenállási mozgalmat, hanem a szervezetei közötti (Hamász vs. Iszlám Dzsihád) és az egyes szervezeteken belüli rivalizálás eszközeként is tipikusnak mondható.⁷²

E különbségtétel azért fontos – az október 7-én történtek megértése szempontjából is –, mert egyáltalán nem mindegy, hogy a teljes vezetés vagy csak a Hamász egy részlege áll a történetek mögött. Míg ugyanis az előbbi az Izrael és az arab partnerei közötti normalizációs folyamat egészének a megakadályozásában érdekelt, addig az utóbbi számára az erőszak, legyen az bármilyen brutális is, parciális célokat is szolgálhat.⁷³ Noha sokáig számos elemző Irán⁷⁴ vagy Oroszország bátorítását sejtette az események mögött, s a palesztin nép céljaival és érdekeivel ellentétesnek tekintette a Hamász akcióját, ma már majdnem biztosra vehető, hogy még a szervezet politikai irodájának a külföldön élő tagjai sem voltak beavatva. Az mindenesetre beszédes, hogy az emigrációba kényszerült Hamász-vezetők heteken keresztül nem szólaltak meg nyilvánosan,⁷⁵ miközben a Doha melletti amerikai katonai bázistól – amely a legnagyobb a térségben – csak néhány kilométerre található a katari tisztviselők szerint a szervezet 2012-ben amerikai kezdeményezésre ott nyitott, Iszmáil Hanije vezette irodája.⁷⁶

A Hamász hírszerzési tevékenysége

Az október 7-én történeteknek, illetve az azóta zajló, eddig mintegy 30 ezer palesztin áldozattal járó háborúnak mindenesetre alapjaiban sikerült megbolygatniuk nem csupán az átalakuló közel-keleti erőviszonyokat, de a globális Északnak a palesztinok élete és jogai érdekében kiálló közvéleménye és a jellemzően Izrael mellett elkötelezett kormányai közötti viszonyra is rányomja a bélyegét. A 2023. október 7-i merényletsorozattal kapcsolatos legnagyobb kérdés nyilván az, hogy a Hamász hogyan tudta a tervezett támadást titokban tartani. A történeteket rekonstruáló első anyagok szerint az okok összetettek. Nagy valószínűséggel nemcsak az izraeli hírszerzés és hadsereg, illetve a politikai vezetés hibája áll a háttérben (amely nem tárgya ennek a tanulmánynak), de a Hamász gázai vezetése is mindent megtett, hogy a támadás helyét és időpontját szó szerint

az utolsó pillanatig titokban tartsa – még az abban részt vevő gázai palesztinok, vagyis az elkövetők előtt is.⁷⁷

Korábbi kutatások szerint a Hamász gázai vezetése rengeteg energiát fektetett az interneten – a hírportálokon és a közösségi média platformjain – különösebb nehézség nélkül hozzáférhető információk beszerzésébe (*open source intelligence*, OSINT), rendszerezéséhez, vagyis az ellenség kiismeréséhez.⁷⁸ Ehhez a már említett, katonai szárnyként ismert Kasszám Brigádokon (IQB) belül önálló katonai hírszerzési egységet (*Military Intelligence Department*, MID) hoztak létre. A csoport tevékenysége egészen 2004-ig nyúlik vissza, ám csak 2006 – tehát a gázai kormányzás megszervezése – során vált igazán szervezetté. Izraeli források szerint az IQB/MID 2007 óta heti beszámolókat készített a fegyveresei számára „izraeli ügyek” (*Shu'un Isra'iliyyah*) címmel, s azoknak videóváltozatuk is volt. E hírszerzési jellegű anyagok készítése valamikor 2013 folyamán átkerült a MID-től az IQB tájékoztatási irodájához, ami azonban a tartalmi-szerkesztési elvekben nem jelentett változást (sem a nyomtatott, sem a vizuális anyagok tekintetében). A szervezett hírszerzési tevékenység lehetővé tette a Hamász számára, hogy a tagjai és a fegyveresei a legkülönbébb témákban (izraeli haditechnika, az Izraeli Védelmi Erők egységeinek a holléte, katonai gyakorlatok, izraeli társadalmi folyamatok, illetve politikai, katonai gondolkodás, határ menti katonai és civil adottságok) is információhoz jussanak.⁷⁹

Összefoglalás és kitekintés: a Gázai övezet jövőjével kapcsolatos elképzelések

A tanulmány célja a Gázai övezet sorsa – múltja és jelene – kapcsán felelősnek tartott Hamász múltjának, illetve a két nagyobb iszlamista szervezet oszlói békefolyamathoz, valamint az erőszak alkalmazásához való viszonyulásának ismertetése volt. Az övezetbeli palesztin iszlamista mozgalmaknak a saját társadalmukhoz, egymáshoz és Izraelhez való viszonya egyaránt komplikált. Az erőszak-alkalmazás számukra – a nemzetközi normákkal teljes ellentétben – a problémák megoldásának az egyik eszköze, de azt az Iszlám Dzsihad és a Hamász differenciáltan alkalmazta az elmúlt évtizedek során. A két mozgalom közül a Hamász pragmatikusabban állt az Izraellel kapcsolatos kérdéshez, legalábbis ami az elene alkalmazott erőszakot – annak verbális és fizikai megnyilvánulását – illeti.⁸⁰ Az évtizedek során maga mögött hagyta a dzsihadista narratívát, és egyértelműen a PFSZ/Fatah versenytársaként, ám azzal szükség esetén együttműködő, a tevékenységét hallgatólagosan Izraellel is koordináló ellenállási mozgalomként definiálta újra önmagát.

Az október 7-én történtek pontos rekonstruálása még várat magára, de abban elkövetőként nem csak a Hamász fegyveresei vettek részt. Ettől függetlenül a felelősség a Gázai övezetet kormányzó szervezetre hárult, mivel az izraeli

vezetés alapvetően Izrael–Hamász-háborúként keretezi az azóta történeteket, amelynek céljaként a Hamász katonai és (köz)igazgatási kapacitásainak a felszámolását tűzte ki.

Bár általában a kétállamos megoldásra vagy konkrétan a Gázai övezet jövőjére vonatkozó kérdést jellemzően nagyhatalmi perspektívából, illetve Izrael érdekei mérlegelésével – mindenekelőtt Izrael zsidó államként való létezéshez való jogának biztosítékeként – szokták feltenni, vitathatatlan, hogy a palesztinokat is megilleti az önrendelkezési jog,⁸¹ amelynek lényege, hogy az érintett nép a saját sorsa felett ellenőrzést gyakorolhat, és azt más aktorok tiszteletben tartják. Hogy a két önrendelkezési jog egyidejű gyakorlati megvalósulása mit jelent 2024-ben, az végtelenül nehéz kérdés.

A kétállamos megoldás realitása kapcsán elsőként érdemes Oszama Hamdant, a Hamász politikai irodájának tagját, Libanonban élő nemzetközi szóvivőjét idézni, aki 2023. november közepén 18 perces angol nyelvű interjút adott a norvég állami TV-nek.⁸² A felvétel jelentőségét egyebek mellett az adja, hogy a Hamász legfelsőbb vezetése következetesen kerüli (kerülte) a „fekete szombatnak” a nemzetközi közvélemény számára adandó magyarázatát. Az interjú legrelevánsabb része az utolsó öt perc, amelyben a riporter két kérdést tesz fel: olyan palesztin államot képzelnek-e el – „a folyótól a tengerig” –, amelyben a zsidó nép is nyugodtan élhet, illetve az első kérdésre adandó nemleges válasz Izrael el nem ismerését jelenti-e. Erre Hamdan kijelentette, hogy a palesztin állam területén bárki élhet, aki elismeri a független Palesztinát, viszont „Izrael soha nem létezett, és nem is fog”. A szóvivő által kinyilvánított állásponttal kapcsolatban fontos kiemelni, hogy a szervezet korábbi nyilatkozatai a kétállamos megoldás elfogadását sugallták. Más szavakkal: Hamdan lényegében *ex post* felülírta a Hamász és saját korábbi nyilatkozatait. Minden egyéb tekintetben pedig teljesen szembemegy a realitásoknak, különösen az izraeli alternatívaként megjelenő radikális „megoldás” tükrében.

2023. október végén az izraeli és a nemzetközi sajtó is beszámolt az izraeli hírszerzési minisztérium egyik háttéranyagáról, amely a Gázai övezet lakosságának a Sínai-félszigetre telepítésének a tervét tartalmazza, akár amerikai pénzből – vagyis lényegében az 1947–1949-es *nakba* [katasztrófa], a palesztinoknak a hazájuk elhagyására kényszerítésének a megismétlése.⁸³ Habár azt, hogy a szöveg hivatalos rendezési terv lenne, a nyilvánosságra kerülése, illetve Egyiptom és a nemzetközi közösség felháborodása után cáfolták, a tisztánlátást nem segítette Gila Gamliel (Likud) hírszerzési miniszter véleménycikke, aki a jelenleg zajló háborúban a gázai palesztin lakosság áttelepítésére is lehetőséget látott, amelyhez a nemzetközi közösség konstruktív hozzáállását kérte, mivel – mint írta – az elmúlt évtizedekben sem a PH, sem az ENSZ Palesztin Menekülteket Segélyező és Munkaközvetítő Hivatala (*United Nations Relief and Works Agency*, UNRWA) nem tudott konstruktívabban hozzájárulni a rendezéshez.⁸⁴ Miközben

a cikket Izrael külügyminisztériuma, illetve washingtoni nagykövetsége a szerző magánvéleményének minősítette,⁸⁵ a kormányzati megnyilvánulások és a „ráutaló magatartás” alapján is úgy tűnik, hogy Izraelnek a Gázai övezet vonatkozásában a ciszjordániaihoz⁸⁶ hasonlóak az érdekei: a saját biztonságát szolgáló maximális kontroll és a palesztin nép önrendelkezési joga iránti minimális felelősség kombinációja. Ez utóbbi felelősség minimalizálásának sajátos módja a palesztin népesség számának csökkentése a távozás „ösztönzésével”.

A két fél végletes álláspontja közötti klasszikus nemzetközi (nem) megoldások sorában változatos elképzelések szerepelnek, amelyek közül a leggyakrabban felmerülők:

- az övezet nagy részéről történő katonai kivonulás, ám az északi és a déli területek egymástól való elválasztása, a rafai határátkelő feletti ellenőrzés megszerzése, illetve a határsáv kiszélesítése;
- a Palesztin Hatóság megerősítése, illetve „visszaintegrálása” a Gázai övezetbe;
- egy nemzetközi egységekből álló, lehetőleg az arab világ Izrael-barát aktorait is magában foglaló rendfenntartó (vagy békefenntartó?) kontingens létrehozása, amely az övezet egészének vagy csupán részének az igazgatásáért, illetve az újjáépítésért felel.⁸⁷
- a Hamászt, a Palesztin Hatóságot, illetve a nemzetközi közösséget egyaránt megkerülő, gázai klánokra való támaszkodás⁸⁸ Izrael részéről.

A tényleges kimenettől függetlenül tény, hogy a kisebbségnek számító kritikusan gondolkodó izraeliek és palesztinok szemében a nemzetközi közvélemény kétállamos megoldáshoz való ragaszkodása éppúgy életszerűtlen, mint a két fél bármelyike melletti szimpátiatüntetések, illetve az apartheidet, népirást, etnikai tisztogatást, gyarmatosítást hangoztató politikai szlogenek, mivel azok a felek közötti párbeszéd esélyeit csak tovább csökkentik.⁸⁹

Jegyzetek

- 1 A fejezet a szerző egy másik tanulmányán alapul. Paragi Beáta: „Pragmatizmustól a mérsárlásig: palesztin iszlám ellenállási mozgalmak a Gázai övezetben”, *Qubit*, <https://qubit.hu/2023/10/30/pragmatizmustol-a-meszarlasig-palesztin-iszlam-ellenallasi-mozgalmak-a-gazai-ovezetben> (a letöltés ideje: 2023. november 30.). A kézirat lezárásának dátuma 2023. december 5. Mint mindig, ezúttal is köszönettel tartozom Kulcsár Andreának a körültekintő olvasószekesztésért.
- 2 Az ENSZ Közgyűlés Különleges Bizottságának (UNGA SC) 3236 (1974) sz. határozata: „3236 (XXIX). Question of Palestine”, *United Nations*, <https://www.un.org/unispal/wp-content/uploads/2016/05/ARES3236XXIX.pdf> (a letöltés ideje: 2023. január 6.).
- 3 Gazdik Gyula: „Madridtól a palesztin–izraeli kézfogásig”, *Társadalmi Szemle*, no. 1. (1994); Gazdik Gyula: „Az átalakuló Közel-Kelet: a palesztin autonómia”, *Társadalmi Szemle*, no. 4. (1996); Gazdik Gyula: „Netanjahu és a közel-keleti béke. Oslói folyamat: az úton végig

- lehet menni?”, *Társadalmi Szemle*, no. 6. (1998); Rostoványi Zsolt: *Együttélésre ítélve: Zsidók és palesztinok küzdelme a Szentföldért* (Budapest: Corvina, 2005).
- 4 European Council on Foreign Relations, „Mapping Palestinian Politics”, https://ecfr.eu/special/mapping_palestinian_politics/legislative-elections-2006/, „Legislative Elections”, (a letöltés ideje: 2023. november 30.); Malki, Riad: „The Palestinian Elections: Beyond Hamas and Fatah”, *Journal of Democracy*, 17., no. 3. (2006): 131–137. Elektronikusan elérhető: <https://doi.org/10.1353/jod.2006.0049>.
 - 5 Charrett, Catherine: *The EU, Hamas and the 2006 Palestinian Elections: A Performance in Politics* (London: Routledge, 2022). Az utólagos feltételeket részben magyarázza, hogy a Hamászt nemcsak Izrael, de a nemzetközi közösség egyes államai is terrrorszervezetként tartották (tartják) nyilván, amellyel az akkor (is) érvényben lévő nemzetközi jogszabályok értelmében pénzügyi kapcsolatot fenntartani a terrorizmus támogatását jelentette (volna).
 - 6 Challand, Benoit: „Fatah–Hamas Rivalries after Gaza: Is Unity Impossible?”, *The International Spectator*, 44., no. 3. (2009): 11–17.
 - 7 Feldman, Ilana: „Gaza as an Open-Air Prison”, *Middle East Report*, no. 275. (2015). Elektronikusan elérhető: <https://merip.org/2015/06/gaza-as-an-open-air-prison/>.
 - 8 Magyarul lásd: *Külügyi Szemle*, 11., no. 1. (2012). Elektronikusan elérhető: <https://kki.hu/kulugyi-szemle-2012-1/>.
 - 9 Zohar, Eran: „The Arming of Non-State Actors in the Gaza Strip and Sinai Peninsula”, *Australian Journal of International Affairs*, 69., no. 4. (2015): 438–461. Az övezetet elhagyni csak „feketén” lehet; a helyi „utazási irodák” az ősszel még fejenként 4000, 2024 tavaszán már 7000–8000 dollár körüli árat számoltak fel közvetítői díjként, még olyan esetben is, ha a távozók vízummal tudják igazolni, hogy van olyan ország, amely befogadja őket. Mohammed, Khalid: „Desperate to Escape Gaza Carnage, Palestinians Are Forced to Pay Exorbitant Fees to Enter Egypt”, *The Intercept*, 2024. március 7. <https://theintercept.com/2024/03/07/gaza-palestinians-border-crossing-egypt/> (a letöltés ideje: 2024. március 14.)
 - 10 Berlinger, Joshua: „The »Gaza Metro«: The Mysterious Subterranean Tunnel Network Used by Hamas”, *CNN*, <https://edition.cnn.com/2023/10/15/middleeast/hamas-tunnels-gaza-intl/index.html> (a letöltés ideje: 2023. október 24.); Pelham, Nicolas: „Gaza’s Tunnel Phenomenon: The Unintended Dynamics of Israel’s Siege”, *Journal of Palestine Studies*, 41., no. 4. (2012): 6–31.; *Government of Israel*, „Coordination of Government Activities in the Territories”, <https://www.gov.il/en/departments/coordination-of-government-activities-in-the-territories/govil-landing-page> (a letöltés ideje: 2023. november 30.).
 - 11 Hamida, Abdullah és Jin, Yongsheng: „A Game Theory Model for Israel–Hamas Communications”, *Israel Affairs*, 27., no. 5. (2021): 1005–1024.; Awad, Hani: „Israeli Colonial Governance vs. Palestinian Resistance: An Institutional Genealogy”, *Middle East Critique*, 32., no. 3. (2023): 401–428.
 - 12 Sinai, Josua: „Israel and Terrorism. Assessing the Effectiveness of Netanyahu’s »Combating Terrorism Strategy« (CBT) in *Israel Under Netanyahu*, szerk. Freedman, Robert O. (London: Routledge, 2019).
 - 13 *Government of Israel*, „Security Cabinet Approves War Situation”, <https://www.gov.il/en/departments/news/security-cabinet-approves-war-situation-8-oct-2023> (a letöltés ideje: 2023. október 8.).
 - 14 A Hamász 2024 januárjában *Our Narrative... Operation Al-Aqsa Flood* címmel közétett egy 18 oldalas angol nyelvű összefoglalót, amely a saját szemszögéből, illetve értelmezésében ismerteti a történetek hátterét (1. rész), az október 7-i támadást (2. rész), a nemzetközi vizsgálattal kapcsolatos álláspontját (3. rész) és a Hamász mibenlétét (4. rész). Elérhető:

- <https://www.palestinechronicle.com/wp-content/uploads/2024/01/PDF.pdf> (a letöltés ideje: 2024. március 7.). Az abban megfogalmazottak elemzése, adott esetben megerősítése vagy cáfolata nem célja a jelen írásnak.
- 15 Hoffmann Tamás és Paragi Beáta: „Népiptás-e, amit Izrael folytat a Gázai övezetben?“, *Qubit*, 2024. január 25., <https://qubit.hu/2024/01/25/nepirtas-e-amit-izrael-folytat-a-gazai-ovezetben> (a letöltés dátuma: 2024. március 7.).
 - 16 A fejezet a szerző által írt tanulmányon alapul. Paragi: „Pragmatizmustól a mélysárlásig”.
 - 17 Hroub, Khaleed: *Hamas: Political Thought and Practice* (Washington, DC: Institute for Palestine Studies, 2000); Tamimi, Azzam: *Hamas. Unwritten Chapters* (London: Hurst and Co, 2007).
 - 18 Skare, Erik: *A History of Palestinian Islamic Jihad. Faith, Awareness and Revolution in the Middle East* (Cambridge: Cambridge University Press, 2021).
 - 19 Gazdik Gyula: „A palesztinai iszlamista szervezetek”, *Kül-Világ*, 4., no. 2. (2007): 1-18. Elektronikusan elérhető: <https://epa.oszk.hu/00000/00039/00012/pdf/gazdik.pdf>, 14. o.
 - 20 Uo., 14. o.
 - 21 Milton-Edwards, Beverly és Farell, Stephen: *Hamas. Islamic Resistance Movement* (Cambridge: Polity Press, 2010). Más források szerint 1976-ban alapították. Lásd: Tamimi: *Hamas*, 36–37. o.
 - 22 Tamimi: *Hamas*, 43–51. o.
 - 23 Uo., 36–38. o.
 - 24 Skare: *A History of Palestinian Islamic Jihad*.
 - 25 Gazdik: „A palesztinai iszlamista szervezetek”, 14. o.
 - 26 Tamimi: *Hamas*, 52–53. o.
 - 27 Skare: *A History of Palestinian Islamic Jihad*; Skare, Erik: „ Hamas vei til krig”, *Morgenbladet*, 2023. október 13., 13. o.
 - 28 Tamimi: *Hamas*, 62–66. o.
 - 29 Roy, Sara: *Hamas and Civil Society in Gaza: Engaging the Islamist Social Sector* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2014); Robinson, Glenn, E.: „ Hamas as a Social Movement” in *Islamic Activism – A Social Movement Theory Approach*, szerk. Wiktorowicz, Quintan (Bloomington, IN: Indiana University Press, 2004), 112–138. o.
 - 30 A Gázai övezet palesztin lakosságával szemben alkalmazott Hamász-erőszakot (terrort) az emberi jogi szervezetek már évekkel korábban, a 2014-es konfliktus során is dokumentálták. *Amnesty International*, „ »Strangling Necks«: Abduction, Torture and Summary Killings of Palestinians by Hamas Forces during the 2014 Gaza/Israel Conflict”, <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2015/05/gaza-palestinians-tortured-summarily-killed-by-hamas-forces-during-2014-conflict/> (a letöltés ideje: 2015. május 27.).
 - 31 Gunning, Jeroen: „ Terrorism, Charities, and Diasporas. Contrasting the Fundraising Practices of Hamas and al Qaeda among Muslims in Europe” in *Countering the Financing of Terrorism*, szerk. Biersteker, Thomas J. és Eckert, Sue (London: Routledge, 2008), 101. o.; Gunning, Jeroen: „Peace with Hamas? The Transforming Potential of Political Participation”, *International Affairs*, 80., no. 2. (2004): 233–255.
 - 32 Gunning: „ Terrorism, Charities, and Diasporas”, 101. o.
 - 33 Tamimi: *Hamas*.
 - 34 A fejezet egyes részeihez alapul szolgált a szerző által írt tanulmány. Paragi: „Pragmatizmustól a mélysárlásig”.
 - 35 Skare: „ Hamas vei til krig”.
 - 36 Hroub, Khaleed: *Hamas: Political Thought and Practice* (Washington, DC: Institute for Palestine Studies, 2000).

- 37 Skare: *A History of Palestinian Islamic Jihad*.
38 Tamimi: *Hamas*; Milton-Edwards és Farell: *Hamas*, 68–84. o.
39 Skare: „Hamas vei til krig”.
40 Skare: *A History of Palestinian Islamic Jihad*.
41 Uo., 158. o.
42 Skare: „Hamas vei til krig”, 13. o.
43 Alsoos, Imad: „From Jihad to Resistance: the Evolution of Hamas’s Discourse in the Framework of Mobilization”, *Middle Eastern Studies*, 57., no. 5. (2021): 833–856.
44 Uo.
45 2014-es adatok szerint a Gázai övezetben lévő 880 mecset döntő többsége a Hamász irányítása alatt állt, mintegy száz volt az Iszlám Dzsihád befolyása alatt, és legfeljebb néhány tucatot működtettek egyéb szalafita mozgalmak (amelyek az első két szereplő „valási bizonyítványával” elégedetlenek voltak). Aljlja, Abdalhadi: „Thorny Identity? Non-State Actors, Service Provision, Identities, and Hamas in Gaza”, *Small Wars & Insurgencies*, 34., no. 1. (2023): 195–220.
46 Alsoos: „From Jihad to Resistance”.
47 Uo.
48 E szervezeteknek a térségbeli radikális iszlámmal való kapcsolata önálló tanulmányt igényelne. Mindenesetre, minél szorosabb ideológiai-szellemi, adott esetben pénzügyi kapcsolat mutatható ki a palesztin ellenállási, függetlenségi mozgalmak és a globális terror elleni küzdelem klasszikus célpontjának számító, térségbeli radikális iszlamista csoportok között, annál kevésbé legitim a „palesztin ügy”, amelynek az eredeti célja a nemzeti önrendelkezés megvalósítása. A terror elleni küzdelem, s általában a szélsőséges erőszak megelőzésére irányuló politikák (PVE/counterterrorism) és azok végrehajtása tekintetében van olyan mértékű konszenzus a nyugati államok között (lásd: *terrorism-studies*, *counterterrorism-studies* és azok kritikái), hogy annak oltárán a palesztinkérdés feláldozható. A Gázai övezetbeli csoportok kapcsán lásd: Levitt, Matthew és Cohen, Yoram: „Deterred but Determined: Salafi-Jihadi Groups in the Palestinian Arena”, *Washington Institute for Near East Policy*, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/deterred-determined-salafi-jihadi-groups-palestinian-arena> (a letöltés ideje: 2010. január 11.); Hegghammer, Thomas és Wagemakers, Joas: „The Palestine Effect: The Role of Palestinians in the Transnational Jihad Movement”, *Die Welt des Islams*, 53., no. 3–4. (2013): 281–314. Elektronikusan elérhető: <https://doi.org/10.1163/15685152-5334P0001>; Milton-Edwards, Beverley: „Islamist versus Islamist: Rising Challenge in Gaza”, *Terrorism and Political Violence*, 26., no. 2. (2014): 259–276.
49 Brenner, Björn: *Gaza Under Hamas – From Islamic Democracy to Islamist Governance* (London: Bloomsbury, 2016); Baconi, Tariq: *Hamas Contained: The Rise and Pacification of Palestinian Resistance* (Redwood City, CA: Stanford University Press, 2018).
50 Wagemakers, Joas: „Legitimizing Pragmatism: Hamas’ Framing Efforts from Militancy to Moderation and Back?”, *Terrorism and Political Violence*, 22., no. 3. (2010): 357–377; Polka, Sagi: „Hamas as a *Wasati* (Literally: Centrist) Movement: Pragmatism within the Boundaries of the *Sharia*”, *Studies in Conflict & Terrorism*, 42., no. 7. (2019): 683–713.
51 Lynch, Marc és Shwedler, Jilian (szerk.): „Islamist Politics after the Arab Uprisings”, *Middle East Law and Governance*, no. 12. (2020): 3–129.
52 Kear, Martin: „Questioning the Moderation Dichotomy: Understanding Hamas’s Evolving Moderation”, *Democratization*, 29., no. 8. (2022): 1416–1435.
53 Uo.
54 Uo.

- 55 Mishal, Shaul és Sela, Avraham: *The Palestinian Hamas. Vision, Violence, and Coexistence* (New York, NY: Columbia University Press, 2006).
- 56 Skare: „ Hamas vei til krig”.
- 57 Uo.
- 58 Mishal és Sela: *The Palestinian Hamas*.
- 59 Skare: „ Hamas vei til krig”; Mishal és Sela: *The Palestinian Hamas*; Paragi: „Pragmatizmustól a megszárlásig”.
- 60 Paragi: „Pragmatizmustól a megszárlásig”.
- 61 Mishal és Sela: *The Palestinian Hamas*, 132–133. o.
- 62 Legrain, Jean-François: „ Hamas According to Hamas. A Reading of Its Document of General Principles”, in *Routledge Handbook of Political Islam*, szerk. Akbarzadeh, Shahram (London: Routledge, 2020).
- 63 Skare: „ Hamas vei til krig; Legrain: „ Hamas According to Hamas”. Paragi: „Pragmatizmustól a megszárlásig”. Az október 7-én történeteket követő palesztinok melletti demonstrációkon ismételt szlogennek a Hamászhoz kötése a 2017-es dokumentum szövegezésében rejlik (*“ Hamas rejects any alternative to the full and complete liberation of Palestine, from the river to the sea”*), de Palesztina területi változásainak a története azt jelzi, hogy a felszabadítást a hazáját elveszített palesztin nép már évtizedekkel korábban e célok mentén képzelte. Az idők során a PFSZ/Fatah lemondott róla, és elfogadta Izrael létezését, illetve a kétállamos megoldást. Ami a Hamászt illeti, a 2017-es dokumentum 20. bekezdése úgy utal a kétállamos megoldás elfogadására (*“ However, without compromising its rejection of the Zionist entity and without relinquishing any Palestinian rights, Hamas considers the establishment of a fully sovereign and independent Palestinian state, with Jerusalem as its capital along the lines of the 4th of June 1967, with the return of the refugees and the displaced to their homes from which they were expelled, to be a formula of national consensus”*), hogy a 18. bekezdés tagadja a felosztási terv logikáját (*“ The following are considered null and void: the Balfour Declaration, the British Mandate Document, the UN Palestine Partition Resolution, and whatever resolutions and measures that derive from them or are similar to them. The establishment of »Israel« is entirely illegal and contravenes the inalienable rights of the Palestinian people.”*)
- 64 Moniz Bandeira, Luiz Alberto: „ Netanyahu’s Occupation Policy and the Israel–Palestine War” in *The World Disorder* (Cham: Springer, 2019), 295–313. o.
- 65 Ben-Dror, Elad és Flamer, Netanel: „ Missing the Spoiler: Israel’s Policy with Regard to Hamas during the Oslo Talks and the First Stages of the Implementation of the Oslo Accords”, *Bar-Ilan University*, <https://cris.biu.ac.il/en/publications/missing-the-spoiler-israels-policy-with-regard-to-hamas-during-th> (a letöltés ideje: 2023. december 8.); Paragi: „Pragmatizmustól a megszárlásig”.
- 66 Thrall, Nathan: „ Hamas’ Chances” in *The Only Language They Understand. Forcing Compromise in Israel and Palestine* (New York, NY: Metropolitan Press, 2017), 157–167. o.
- 67 Uo., 160–161. o.
- 68 Uo., 162–163. o. A klasszikus forgatókönyvnek megfelelően mind Izrael, mind a Hamász áruállással vádolta a PFSZ/Fatah köreit.
- 69 Uo., 164. o.
- 70 Thrall, Nathan: „ Trapped in Gaza” in *The Only Language They Understand*, 167–181. o.
- 71 Skare: „ Hamas vei til krig”
- 72 Gunning: „ Terrorism, Charities, and Diasporas”, 102. o.
- 73 Skare: „ Hamas vei til krig”, 13. o.
- 74 Irán a maga részéről a Hamász vezetésének közvetlenül a tudomására hozta, hogy az ország részvétele a történetekben maximum a szimpátiára korlátozódik, és előzetesen

- semmit sem tudtak arról, hogy mi készül. Hafezi, Parisa, Bassam, Laila és Arshad, Mohammad: „Insight: Iran's »Axis of Resistance« against Israel Faces Trial by Fire”, *Reuters*, <https://www.reuters.com/world/middle-east/irans-axis-resistance-against-israel-faces-trial-by-fire-2023-11-15/> (a letöltés ideje: 2023. november 16.).
- 75 Iszmáil Hanije, a Hamász legmagasabb rangú politikai vezetője 2023. november 21-én, a tűzszünet és a túszcseré kapcsán szólalt meg először, akkor is csak egy Telegram-csatornán keresztül. Hodali, Fadwa és Heath, Michael: „ Hamas Chief Says »Truce« Is Close, in Rare Public Comments, as Hostage Talks Progress”, *Time Magazine*, <https://time.com/6338200/hamas-truce-israel-hostage-talks/> (a letöltés ideje: 2023. november 21.).
- 76 *France 24*, „ Hamas Qatar Office in Spotlight as Gaza War Intensifies”, <https://www.france24.com/en/live-news/20231019-hamas-qatar-office-in-spotlight-as-gaza-war-intensifies> (a letöltés ideje: 2024. február 8.).
- 77 Számos tényfeltáró cikk próbálta rekonstruálni a történeteket, amelyek alapján az utolsó pilanatig csak a Hamász gázai felsővezetése tudott az akcióról. Burke, Jason: „ A Deadly Cascade: How Secret Hamas Attack Orders Were Passed down at Last Minute”, *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/world/2023/nov/07/secret-hamas-attack-orders-israel-gaza-7-october> (a letöltés ideje: 2024. február 8.); Kingsley, Patrick és Bergman, Ronen: „ The Secrets Hamas Knew about Israel's Military”, *The New York Times*, <https://www.nytimes.com/2023/10/13/world/middleeast/hamas-israel-attack-gaza.html> (a letöltés ideje: 2024. február 8.); Rubin, Shira, Warrick, Joby: „ Hamas Envisioned Deeper Attacks, Aiming to Provoke an Israeli War”, *The Washington Post*, <https://www.washingtonpost.com/national-security/2023/11/12/hamas-planning-terror-gaza-israel/> (a letöltés ideje: 2024. február 8.).
- 78 Flamer, Netanel: „ The Enemy Teaches Us How to Operate: Palestinian Hamas Use of Open Source Intelligence (OSINT) in Its Intelligence Warfare against Israel (1987–2012)”, *Intelligence and National Security*, 38., no. 7. (2023): 1171–1188. Elektronikusan elérhető: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/02684527.2023.2212556>.
- 79 Uo.
- 80 A Gázai övezet palesztin lakosságával szemben alkalmazott erőszakot (terrort) emberi jogi szervezetek évekkel korábban, már a 2014-es konfliktus során is dokumentálták. *Amnesty International*, „ »Strangling Necks«: Abduction, Torture and Summary Killings of Palestinians by Hamas Forces during the 2014 Gaza/Israel Conflict”, <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2015/05/gaza-palestinians-tortured-summarily-killed-by-hamas-forces-during-2014-conflict/> (a letöltés ideje: 2024. február 8.).
- 81 Tóth Norbert: „ A népek önrendelkezési joga” in *Internetes Jogtudományi Enciklopédia*, szerk. Jakab András és Fekete Balázs, <http://ijoten.hu/szocikk/a-nepek-onrendelkezesi-joga> (a letöltés ideje: 2023. november 30.).
- 82 „– But neither you, nor the Israelis are going anywhere. What are you willing to accept to find a solution to this conflict?
– If they continue their occupation, that have no chance. But if they want to live in peace in Palestine under a Palestinian government, that is something else.
– So, you want your own state, Palestine, where Jewish people can live?
– Yes, a Palestinian state where anybody can live in peace. But first you must recognize an independent Palestine.
– So, no Israel?
– Yes. There never was an Israel and there never will be an Israel.” Wolasmal, Yama: „ Hamas to NRK: We Will Fight until the End”, *NRK*, https://www.nrk.no/urix/hamas-to-nrk_-_will-fight-until-the-end-1.16641852 (a letöltés ideje: 2023. november 17.).

- 83 Adler, Jonathan: „South into the Sinai: Will Israel Force Palestinians out of Gaza?“, *Carnegie Endowment for International Peace*, <https://carnegieendowment.org/sada/90869> (a letöltés ideje: 2023. október 31.); Hassan, Mahmoud: „Sinai as an Alternative to Gaza: Who Is Funding This? Who Is Passing the Deal?“, *Middle East Monitor*, <https://www.middleeastmonitor.com/20231025-sinai-as-an-alternative-to-gaza-who-is-funding-this-who-is-passing-the-deal/> (a letöltés ideje: 2023. október 25.); Avraham, Yuval: „Expel All Palestinians from Gaza, Recommends Israeli Gov't Ministry“, *+972Magazine*, <https://www.972mag.com/intelligence-ministry-gaza-population-transfer/> (a letöltés ideje: 2023. október 30.).
- 84 „Another is to promote the voluntary resettlement of Palestinians in Gaza, for humanitarian reasons, outside of the Strip. It is important that those who seek a life elsewhere be provided with that opportunity. Some world eaders are already discussing a worldwide refugee resettlement scheme and saying they would welcome Gazans to their countries. This could be supported by many nations around the world, especially those that claim to be friends of the Palestinians. This is an opportunity for those who say they support the Palestinian people to show these are not just empty words.“ Gamliel, Galia: „Victory Is an Opportunity for Israel in the Midst of Crisis – Opinion“, *The Jerusalem Post*, <https://www.jpost.com/opinion/article-773713> (a letöltés ideje: 2023. november 19.).
- 85 Tibon, Amir: „Israeli Embassy in D.C. Says Minister's Op-Ed Calling for »Voluntary« Transfer of Gazans Is Not Government Policy“, *The Haaretz*, <https://www.haaretz.com/israel-news/2023-11-21/ty-article/premium/israeli-embassy-ministers-op-ed-calling-for-transfer-of-gazans-is-not-government-policy/0000018b-f103-d36e-a3cb-f15771fb0000> (a letöltés ideje: 2023. november 21.).
- 86 Paragi Beáta: „Izrael és az ENSZ: A kétállamos megoldás és a megszállás értelmezési nehézségei“, *Külügyi Szemle*, 22., no. 3. (2023): 83–106.
- 87 Hiltermann, Joost: „No Exit from Gaza: Why Israel – and the United States – Has Only Bad Options for the Day after“, *The Foreign Affairs*, <https://www.foreignaffairs.com/israel/no-exit-gaza-hiltermann> (a letöltés ideje: 2023. november 22.); Asseburg, Muriel és Wildangel, René: „Five Scenarios for Gaza and How the International Community Can Shape Its Future“, *Middle East Institute*, <https://www.mei.edu/publications/five-scenarios-gaza-and-how-international-community-can-shape-its-future> (a letöltés ideje: 2023. november 3.).
- 88 Ahogy a többi megoldásnak, ennek is vannak korlátai, amit jól érzékeltet, hogy a Hamász az Izraellel való kollaborációt még a segélyek szétesztása kapcsán sem tűri, Halabi, Einab: „ Hamas Executes Gaza Clan Leader Accused of Collaborating with Israel“, *Yediot Ahronot*, <https://www.ynetnews.com/article/bkgpwhxct> (a letöltés ideje: 2024. március 14.). Sokak szerint a szóba jöhető családok (pl. a kisebbek közé tartozó, de így is legalább 3000-6000 családtagot számláló, eredetileg Fatah-közelinek tekintett Dogmouh klán, amelynek a fegyveres testülete az *Army of Islam* elnevezést viselte, amikor 2006-ban Gilad Shalitot, majd 2007-ben Alan Johnstont, a BBC újságíróját erabolta) inkább a szervezett bűnözésre emlékeztető módon, illetve profitorientált alapon működnek, mint akár karitatív szervezetként, akár a Hamász számára komoly riválist jelentő politikai erőként. Putz, Ulrike: „Not Enough Room in Gaza; Hamas, Clan Rivalries, and Alan Johnston's Dangerous Predicament“, *MIFTAH*, <http://www.miftah.org/Display.cfm?DocId=14080&CategoryId=5> (a letöltés ideje: 2024. március 14.).
- 89 Zer-Avi, Mushon: „Your Emphaty Is Killing Us“, *The Medium*, <https://medium.com/@mushon/your-empathy-is-killing-us-1a50a4fc0488> (a letöltés ideje: 2023. november 9.).

A határokon átívelő tudás katalizálása: a globális hallgatói mobilitás dinamikus vázának feltá- rása hálózatelemzéssel

*Catalyzing Cross-Border Knowledge:
Exploring the Dynamic Framework of Global Student Mobility
through Network Analysis*

Janik Henrietta, Erdeiné Késmárki-Gally Szilvia,
Naárné Tóth Zsuzsanna Éva és Erdőháti-Kiss Attila

https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2024.1.6

Összefoglaló: A globalizáció terjedésével az oktatás nemzetközivé válása az országok fejlődésének az alapvető stratégiájává vált. Egyre több diák kívánja a felsőfokú végzettséget külföldön megszerezni. Az utóbbi években számos ország kezdett tehetséges hallgatókat toborozni az oktatás és a technológiai innováció előmozdítása érdekében, s az előbbinek a nemzetközivé válása a gazdasági fejlődést befolyásoló fontos tényezővé vált. Így a tehetséggondozás környezete javult, a diákok nemzetközi áramlása diverzifikáltabbá vált, és nagy jelentőséggel bír a viselkedésüket szabályozó törvények elemzése és megfogalmazása is. Kérdés, hogy a hallgatók nemzetközi mozgásának milyen a dinamikája, és mely régiók azok, ahonnan, illetve ahova a legtöbben utaznak tanulni. Mindez egy hálózatként ábrázolható, amelyben a csomópontokat az egyes, hallgatókat fogadó vagy küldő országok, az élek pedig a küldött hallgatók jelentik. A szerzők ennek elemzésére a 2020-as globális hallgatói mobilitási adatok alapján elkészítettek egy súlyozott irányított hálózatot. Irányított hálózat lévén jelentősége van a mozgás irányának, a súlyozott élek vizsgálata pedig figyelembe veszi az egy adott országba érkező hallgatók számát. A tanulmány néhány újszerű, korábban még sehol nem vizsgált szempont alapján is betekintést nyújt a nemzetközi hallgatói mobilitásba. 2020-ra kialakult két új klaszter, egy pedig beolvadt a legnagyobb csoportba. A kutatás eredményei azt igazolják, hogy a hálózatelemzés módszertana – különösen a klaszterelemzés és a súlyozott fokszámok vizsgálata – jól alkalmazható a nemzetközi hallgatói mobilitás mintáinak a feltárására.

Kulcsszavak: nemzetközi hallgatói mobilitás, hallgatóáramlás, bibliometriai elemzés, társadalmi hálózatelemzés (SNA)

Abstract: *With the spread of globalization, the internationalization of education has become the basic strategy for the development of countries. More and more students want to obtain their higher education abroad. In recent years, many countries have begun to recruit talented students in order to promote education and technological innovation, and the internationalization of the former has become an important factor affecting economic development. Thus, the environment for talent management has improved, the international flow of students has become more diversified, and the analysis and formulation of laws regulating their behavior is also of great importance. The question is what the dynamics of the international movement of students are, and which regions from and to the most people travel to study. All of this can be represented as a network, in which the nodes are the individual countries receiving or sending students and the edges are the sent students. To analyze this, the authors created a weighted directed network based on the 2020 global student mobility data. Being a directed network, the direction of movement is important, and the examination of weighted edges takes into account the number of students arriving in a given country. The study also provides insight into international student mobility based on some novel aspects that have not been examined anywhere before. By 2020, two new clusters were formed, and one merged into the largest group. The results of the research prove that the methodology of network analysis – especially the examination of cluster analysis and weighted degrees – can be well applied to the exploration of patterns of international student mobility.*

Keywords: *international student mobility, student flow, bibliometric analysis, social network analysis (SNA)*

Bevezetés

A külföldön tanuló hallgatók száma az elmúlt években folyamatosan nőtt, és a legnépszerűbb célpontnak az Amerikai Egyesült Államok, az Egyesült Királyság és Ausztrália minősült számukra. Manapság azonban más országok, például Kanada, Németország és Franciaország is egyre több külföldi diákot vonz.

A nemzetközi hallgatói mobilitás (*international student mobility*, ISM) jelentős hatással lehet az érintett személyekre, valamint az általuk választott országokra és intézményekre. Hozzájárulhat a kulturális cseréhez, a gazdasági növekedéshez, továbbá az oktatás és a munkaerő sokszínűségének a növeléséhez. Ugyanakkor kihívásokat is jelenthet, gondoljunk csak a nyelvi akadályokra, a kulturális különbségekre vagy az új környezethez való alkalmazkodás nehézségeire.¹

A nemzetközi hallgatói mobilitás hálózatelemzése tulajdonképpen a hallgatóknak az oktatási célú, határokon átnyúló mozgásában részt vevő különböző szereplők közötti kapcsolatok és kölcsönhatások tanulmányozása. Ideértendők a nemzetközi diákokat fogadó egyetemek, a hallgatókat külföldre küldő országok

és régiók, a diákmobilitást támogató szervezetek és intézmények, valamint maguk az érintett diákok. A hálózatelemzés célja a mobilitási minták megértése, a kulcsfontosságú szereplők és befolyásoló tényezők azonosítása, valamint a nemzetközi hallgatói áramlások dinamikájának és motivációinak a feltárása, illetve ennek az összetett és gyorsan fejlődő területnek a jobb megértése, továbbá a fenntartható és méltányos nemzetközi oktatási rendszerek kialakítását támogató szakpolitikák és gyakorlatok segítségével történő ismeretszerzés.

A nemzetközi hallgatói áramlásnak, azaz a diákok külföldön folytatott tanulmányaival kapcsolatos összefüggéseknek a vizsgálata egy dinamikusan fejlődő kutatási terület. Habár jelentős haladás történt a nemzetközi hallgatói mobilitást befolyásoló tényezők megértésében, még mindig vannak megoldásra váró kutatási hiányosságok.

Közülük az egyik a nemzetközi hallgatók döntéshozatali folyamatát befolyásoló tényezőkkel kapcsolatos. Míg azokra a tényezőkre sok kutatás összpontosított, amelyek a diákokat az egyes országokba vonzzák – például az oktatás minősége, az ösztöndíjak elérhetősége és a foglalkoztatási lehetőségek –, addig maga a döntéshozatali folyamat kevesebb figyelmet kapott. Alaposabban meg kellene vizsgálni például azt, hogy a diákok hogyan mérlegelik a különböző tényezőket, amikor a tanulmányaik helyszínéről döntenek, és hogy azok hogyan hatnak egymásra.²

Egy másik kutatási hiányosság a nemzetközi hallgatók tapasztalataira vonatkozik. Habár jelent már meg néhány elemzés, amely bemutatja és értékeli azon kihívásokat, amelyekkel a fogadó országban szembesülnek, valamint az ott eléjük táruló lehetőségeket, több kutatómunkát igényel annak a megértése, hogy ezek a tapasztalatok származási országokként, tanulmányi területenként és más demográfiai tényezők szerint hogyan változnak. További mélyreható vizsgálatokra van szükség a nemzetközi hallgatói mobilitás hosszú távú eredményeinek – például a karrierlehetőségekre és a globális mobilitásra gyakorolt hatásának – a megfelelő értékeléséhez.

A harmadik pótolandó terület a nemzetközi hallgatói mobilitásnak a fogadó országra gyakorolt hatása. Folytak ugyan már olyan kutatások, amelyek a külföldön tanuló diákok gazdasági hatását vették górcső alá, a társadalmi és kulturális hatások megértéséhez viszont még újabb vizsgálódások szükségesek. Például jogosan merül fel a kérdés, hogy miképpen járulnak hozzá a nemzetközi hallgatók a sokszínűséghez akár az egyetemen, akár valamely nagyobb közösségben, és ez hogyan hat a társadalmi kohézióra és a kultúrák közötti toleranciára és párbeszédre.

Összességében e kutatási hiányosságok pótlása segíthet a nemzetközi hallgatói mobilitás mélyebb megértésében, valamint az olyan szakpolitikák és gyakorlatok kialakításában, amelyek a nemzetközi hallgatók és az őket befogadó országok és intézmények sikerét támogatják.

Bibliometriai pillanatkép

Kutatásaink során a *Web of Science* szakirodalmi platformon elérhető adatbázisokból dolgoztunk. A témakörünkbe illő publikációkat, bibliográfiai adatokat a TS (*international student mobility*), valamint az AND (*network analysis*) algoritmus révén gyűjtöttük össze, majd azokat a Bibliometrix-Biblioshiny szoftver segítségével elemeztük ki.

A Bibliometrix-Biblioshiny program lehetővé teszi a felhasználóknak, hogy a bibliográfiai adatokból interaktív vizualizációkat tudjanak készíteni. Az összetett adatoknak a vizuális elemekkel történő ábrázolásával készült tematikus térképek segíthetnek a minták és a tendenciák gyors azonosításában, továbbá megkönnyíthetik azoknak a szélesebb körű érdeklődők felé történő bemutatását is.

A bibliometriai elemzés során nyert adatok kiértékeléséből megállapítható, hogy az első témakörbe vágó tanulmány 2009-ben, a legtöbb cikk pedig 2019–2023 között jelent meg. A vizsgált szakirodalmat jelentős mértékű érdeklődés övezi, és e tanulmány szerzői számos olyan szakirodalmi forrást tártak fel, amelyek napjainkra már a vizsgált adatbázis alapvető tételeit képezik.

A kutatásaink során az egyik fontos célkitűzésünk az volt, hogy a releváns kifejezések együttes előfordulása alapján klasztereket képezzünk az egyes témakörökből, és azokat elhelyezzük egy olyan kétdimenziós síkban, amelynek az egyik dimenzióját az adott kérdéskör centralitása adja. Ez azt jelenti, hogy a különböző szakirodalmi források milyen mértékben idézik a vizsgált téma-, illetve problémakört, az mennyire áll az érdeklődés középpontjában, azaz mennyire tekinthetők ismeretelméleti (episztemológiai) szempontból alapvető, fundamentális jelentőségűnek a különböző szerzők által tárgyalt problémák. Tehát az egyes létrehozott klaszterek a bennük lévő ismeretek alapján milyen mértékben alkotják a többi működésének az alapját. A sík másik dimenziója az adott kérdéskörhöz tartozó, egymáson belüli publikációknak az egymás közti hivatkozását méri; ezt sűrűségnek nevezzük. Ez arra utal, hogy milyen intenzitású az adott kérdéskörrel foglalkozók egymás közötti párbeszéde, milyen mértékben hivatkozzák egymást. Ez azért érdekes, mert nyilvánvalóan vannak olyan témák, amelyekkel az adott kérdéskör kutatói elszigetelten foglalkoznak, tehát ott nem alakul ki egy intenzív párbeszéd a kutatók között. Ennek természetesen több oka lehet. Egyrészt annyira új és speciális lehet a téma, hogy a kutatói azt elszigetelten vizsgálják csak; másrészt a téma annyira marginálisnak tekinthető, hogy azzal az adott tudományos közeg egyszerűen nem foglalkozik, esetleg más tudományterületeken vitatja meg. Tehát elképzelhető például, hogy a felsőoktatásban van egy olyan szociológiai probléma vagy a kérdéskörnek a gender aspektusait vizsgáló része, amelyik a „felsőoktatást” tartalmazó szövegkorpusz és publikációs korpusz alapján marginálisnak tekinthető, de attól még azokban a szociálpedagógiai, szociálpszichológiai kutatásokban, amelyek ugyanazzal a

társadalmi jelenséggel más aspektusból foglalkoznak, értelemszerűen jelentőséggel bírhat. A leírtakból következik, hogy ha a két vizsgált dimenziót egyidejűleg (szimultán) és egységesen vesszük figyelembe, akkor egy olyan síkbeli ábrázolásra nyílik lehetőségünk, amely a két dimenziónak az egymáshoz való viszonya mérhetővé válik.

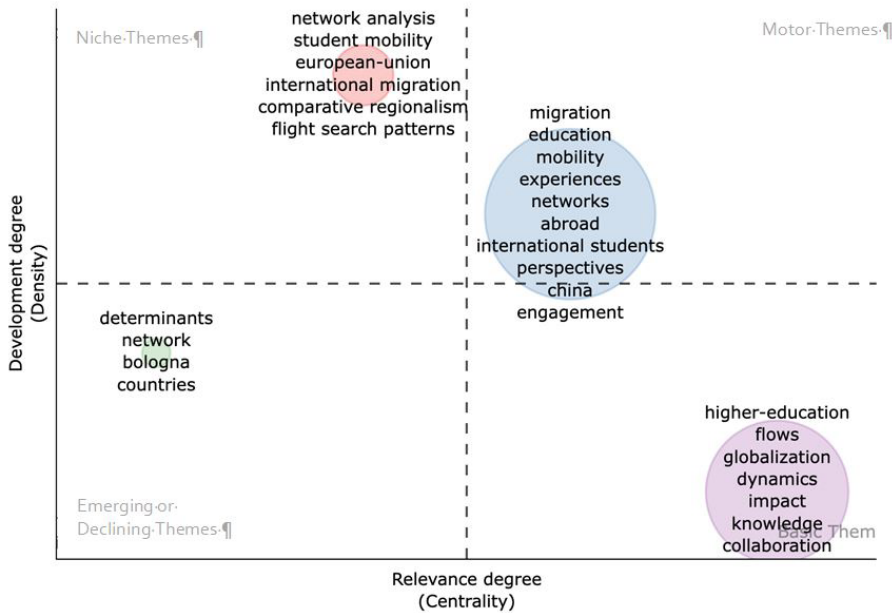
Ha a két vizsgált dimenziót egy síkra vetítjük, akkor azok – tehát a centralitás és a denzitás (azaz a sűrűség) értékei – mentén módunk van arra, hogy a különböző témakörök egymáshoz viszonyított pozícióját is meghatározzuk. A nemzetközi szakirodalomban az vált gyakorlattá, hogy a sűrűség és a centralitás alapján négy kérdéskörre bontják a különböző klasztereket: „motor”, „*niche*”, „feltörekvő vagy hanyatló”, valamint „*basic*” témákra. Azt a klasztert, ahol a centralitás és a sűrűség egyaránt nagyon magas, a témakör kidolgozói és e kutatási módszer megalapítói motor témának nevezték el, mivel nagyon intenzíven hivatkoznak őket, mégpedig nemcsak az adott klaszterbe tartozó, hanem az azon kívüli szakirodalmi források is. Az ilyen témák közös jellemzője egyrészt, hogy az ott előforduló fogalmak a tudományos kutatás számára alapvető paradigmaként jelennek meg, másrészt pedig nagyon intenzív tudományos párbeszéd zajlik az adott klaszterbe tartozó publikációk készítői között, s ezt az azon belüli magas idézettség és sűrűségi érték mutatja.

Vannak olyan klaszterek, ahol a centralitás értéke alacsonyabb, a denzitásé viszont jelentős. Oda olyan témák tartozhatnak, amelyek az adott tudományos közösség egésze szempontjából még kevésbé tekinthetők a kutatási kánon integráns részének, viszont már van egy olyan közeg, amely rendkívül intenzíven foglalkozik velük. Más témakörök esetében a centralitási és a denzitási érték is alacsony, ami két dologgal magyarázható: vagy annyira új a téma, hogy annak kapcsán még az adott témakörön belül kutatók között is csak nagyon alacsony intenzitású párbeszéd alakult ki, vagy a témakör már kikerült a tudományos érdeklődés homlokteréből. Végül, de korántsem utolsósorban, azok a témák, amelyeknél magas szintű centralitási és alacsony szintű denzitási érték a jellemző, általában úgynevezett alap témáknak tekinthetők. Ezek azok a kérdések egy-egy témakörön belül, amelyek esetében a tudományos megismerés már elért egy olyan szintet, hogy az itt közölt információk a kutatás alapjának tekinthetők, és a kutatók közötti párbeszéd már viszonylag alacsonyabb, ugyanakkor a rájuk történő hivatkozás értelemszerűen magasabb értékű.

Az egyik nagy motor téma (az 1. ábra jobb felső negyede: *motor themes*) magával a hallgatói mobilitással, migrációval és a hallgatói perspektívával foglalkozik. Érdekes módon önálló elemként megjelenik Kína is, amelynek a kulcsfontosságú szerepéről a tanulmány későbbi részeiben lesz szó.

A kevésbé intenzíven kutatott területekhez tartozik cikkünk korpusztémája, a hálózatelemzés, továbbá a komparatív előnyök és a regionalizmus, valamint az európai uniós témakörök halmaza.

1. ábra³
Tematikus térkép (*Bibliometrix-Biblioshiny*)

Az egyes témák jelentősége az ábrázolt körök méretével is megközelítően arányos, ám viszonylag csekély fontosságot kapott a hálózatelemzés, a jelen tanulmány vezérfonala, de ez egy olyan speciális *niche* témának tekinthető (az 1. ábra bal felső negyede: *niche themes*), amelyik várhatóan a következő évtizedekben motor témává fog válni.

Vannak olyan feltörekvő vagy hanyatló témák (az 1. ábra bal alsó negyede: *emerging or declining themes*), amelyek napjainkban még nem állnak az érdeklődés középpontjában, és a rájuk történő hivatkozások száma ebben a korpuszban viszonylag alacsony. Itt olyan problémakörök vetődnek fel, mint például a bolognai folyamat vagy a nemzetközi hálózat egészének a vizsgálata.

Az ábrán a negyedik területhez az olyan kérdéskörök tartoznak, amelyek kapcsán jelentős mértékben érkeznek a hivatkozások, és az adott témakör központi jelentőségű ugyan, de a kutatói között viszonylag alacsony intenzitású párbeszéd van. Ezek ún. „*basic*” témáknak tekinthetők (az 1. ábra jobb alsó negyede: *basic themes*). Közéjük tartoznak a hallgatók külföldön szerzett tapasztalataival kapcsolatos vizsgálatok, illetve a külföldi hallgatói mobilitás dinamikájának, áramlásának a tanulmányozása – mind a küldő, mind a fogadó ország szempontjából. A globalizációval kapcsolatos azon kérdések is ide kerültek, amelyek

egyrészt a hallgatói mobilitást, másrészt a hallgatók közérzetét befolyásolják. E tényezők részben azért kaptak alacsonyabb sűrűség értéket, mert már kevésbé kapcsolódnak a hálózatelemzés kutatásával kapcsolatos korpusz anyagához.

Irodalmi áttekintés

„A hallgatói mobilitás volumenének növekedése révén annak gazdasági jelentősége megkérdőjelezhetetlen. A tehetségek megszerzése mellett ma már a bevételszerzés is központi szerepet tölt be az egyetemek számára a külföldi hallgatók toborzása kapcsán. Kutatások sokasága szerint a külföldi hallgatók jelenléte egy egyetem, az annak székhelyéül szolgáló város és tágabb értelemben a célország számára gazdasági hasznot jelent”.⁴

A felsőoktatási mobilitásnak vertikális és horizontális dimenziója is ismert. A vertikálison azt érjük, ha a hallgató egy helyről – például a születési helyéről – egy másikra utazik annak érdekében, hogy ott a kiindulási településen, régióban vagy országban el nem érhető tudáshoz jusson. A horizontális pedig a hallgatóknak a különböző térségek, kultúrák, elméleti irányzatok és gyakorlati ismeretek oktatásához való egyenlő hozzáférését jelenti.⁵ Alain Fernex, Erica de Vries és Laurent Lima hasonló tendenciát emel ki: szerintük a folyamatra jelentős hatást gyakorol a képzések egyre jellemzőbb uniformizáltsága.⁶

A hallgatói mobilitás az oktatás nemzetköziesedésének az egyik legláthatóbb eleme.⁷ Európa esetében az alapvető célja egyrészt az európai identitás és polgárság megerősítése, tudatosítása, az itteni kulturális sokszínűség és multikulturalizmus elősegítése,⁸ másrészt a külföldi tapasztalattal felvértezett munkavállalók hatékonyabb tudáshasznosítása.⁹ A külföldi tanulmányok jelentős előnyökkel járnak a hallgatók tanulási folyamatának és a kompetenciáik fejlesztésének tekintetében is, hiszen:

- olyan elméleti tudást lehet megszerezni, amely a küldő intézményben nem vagy alacsonyabb szinten biztosított;
- a fogadó országban újfajta társadalmi, gazdasági és kulturális tapasztalatok szerezhetőek;
- sikeres tanulmányok folytathatók az alapvetően határokon átívelő tudományterületeken, szakmákban (például: nemzetközi jog, nemzetközi üzlet stb.);
- nemzetközileg összehasonlítható nézeteket lehet megismerni;
- a különböző kultúrák megismeréséből nyerhető tapasztalatok szélesíthetik és árnyaltabbá tehetik az érintettek látókörét;
- interkulturális kommunikációs technikák sajátíthatók el, és interkulturális kompetenciák fejleszthetők.¹⁰

Marianne A. Larsen egy, a tér-, a hálózat- és a mobilitáselméletek felhasználásával készült elemzést javasolt a felsőoktatás nemzetköziesedésével foglalkozó elméleti keretek kiszélesítésére.¹¹ Azzal érvelt, hogy jelentős problémák vannak a nemzetközivé válásnak a belföldön és külföldön történő megkülönböztetésével. Az e bináris kereten belüli vizsgálat ugyanis azt jelenti, hogy ragaszkodunk ahhoz a nézethez, hogy bizonyos nemzetköziesedési stratégiák helyi környezetben hatékonyak, mások pedig hatástalanok. A mobilitáselméletek elsősorban a társadalmi, a térbeli és az antropológiai kutatásokat egyesítik, s ezzel megnövelik „a szociológia néhány tisztán »társadalmi« aggályát (egyenlőtlenség, hatalom, hierarchiák) a földrajz »térbeli« aggályaival (terület, határok, lépték), valamint az antropológia és a médiatudomány »kulturális« aggodalmaival (diskurzusok, reprezentációk, sémák), miközben mindegyiket a szubjektumok, terrek és jelentések együttes felépítésének relációs ontológiájával befolyásolják”.¹²

Röviden összefoglalva: a térelméletek azzal foglalkoznak, hogy a teret miképpen építi fel és változtatja meg az emberi tevékenység, illetve hogyan változtatják meg és alakítják az emberi tevékenységet a térbeli elrendezések.¹³ A nemzetközi szintén a helyi egyetemeken belül épül fel, amelyek viszont az identitásukat befolyásoló és formáló, nagyon is nemzetközi jelenségeken keresztül látják el a feladatukat.¹⁴ A hálózatelméletekkel kapcsolatban Manuel Castells azt állította, hogy a „helyek tere” a gyakorlat, a jelentés, a funkció és a lokalitás egymással szorosan összefüggő kontinuitásán alapul, míg az „áramlások tere” azokból az anyagi elrendeződésekből áll, amelyek lehetővé teszik a helyek egyidejűségét. Ezek a tér- és hálózatelméletek olyan kitekintést nyújtanak, amelyen keresztül egyértelműbb megvilágításba kerül a hallgatók globális mobilitási problémájának az összetettsége, miközben szélesebb és sokrétű perspektívából teszik lehetővé e kérdéskör megértését.¹⁵

A tendenciák további elemzéséhez érdemes kiemelni a világnyelveknek a külföldi hallgatók toborzásában betöltött szerepét. Azokban az országokban található a legtöbb külföldi diák, amelynek a hivatalos nyelve a világon a legszélesebb körben használtak közé tartozik. Világnyelvként hivatalosan elfogadott az angol, a francia, a német, az orosz és a spanyol. Egyre gyakoribb, hogy olyan országokban is kínálnak angol nyelvű kurzusokat (Dánia, Finnország, Hollandia, Svédország és más európai országok), ahol nem az a hivatalosan használt. Kivételt képeznek ez alól a dél-európai államok egyetemei (Spanyolország, Olaszország, Görögország), valamint Ausztria és Oroszország, ahol szinte egyáltalán nem lehet angol nyelven tanulmányokat folytatni.¹⁶

Az utóbbi években a nagy egyetemek felismerték, hogy a tengerentúli kihelyezett képzési központok mennyire hatékonyak bizonyulnak a hallgatók figyelmének a felkeltésére és odacsábítására, valamint a márkájuk és az imázsuk globális megerősítésére, ezért a számuk folyamatosan növekszik. A fióktelepek az anyaintézmény neve alatt működnek, és annak nevében adják ki a diplomát.¹⁷

Rahul Choudaha egy új terminológiát vezetett be: ő a kihelyezett képzésben részt vevő hallgatókat a „*glocal*” szóval írja le, mert ők helyi szinten kapnak globális képzést.¹⁸ Ez az új hallgatói szegmens az elkövetkező években jelentősen növekedni fog, ezért kiemelt figyelmet kell fordítani rá. A *glocal* hallgatók elkötelezettek a globális tanulmányok iránt, ugyanakkor azok előnyeit teljes mértékben a saját régiójukban akarják kihasználni.¹⁹ Emellett magas színvonalú idegen nyelvű oktatásban szeretnének részesülni, s egy külföldi intézmény magas presztízsű diplomája révén munkaerőpiaci előnyhöz jutni, miközben e célok elérése érdekében nem kívánják a lakóhelyüket elhagyni.²⁰

Chunguang Hou és Debin Du a különböző elméleti keretek figyelembevételével azt állítja, hogy a feltörekvő államok gazdasági és felsőoktatási fejlődése, valamint a világ országai közötti gazdasági és politikai kapcsolatokban bekövetkezett változások új nemzetközi hallgatói mobilitási mintákat hoztak létre. Az eredmények azt mutatják, hogy az ISM (International Student Mobility) már nem korlátozódik néhány nyugati fejlett országra, ahogy azt eddig általában gondolták. Hou és Du megállapította, hogy a nemzetközi hallgatói mobilitási hálózat klaszteresedési együtthatója folyamatosan csökkent a vizsgált időszakban, és a közösségi differenciálódás igen jelentős volt, ami azt jelzi, hogy a regionalizáció egyre jelentősebbé vált. Valójában a tipikus célországok dominanciája csökkent, és néhány regionális csomópont a vártnál gyorsabban kialakult.²¹

A nemzetközi hallgatói áramlások iránya igencsak megváltozott. A korábbi legfontosabb toborzó országok vonzereje a világon megjelent új, népszerű célpontok következtében – regionális nemzetközi oktatási központok a Közel-Keleten és Délkelet-Ázsiában, valamint a kisebb európai országokban és másutt – erőteljesen megcsappant.²²

A jövőben az intézményeknek nemcsak a nemzetközi hallgatói létszám növelése érdekében kell újításokat bevezetniük, de ahhoz olyan megfelelő mennyiségű és minőségű támogató szolgáltatásokat is meg kell teremteniük, amelyek elősegítik a hallgatók sikerességét, többek között a karrierrel és a foglalkoztathatósággal kapcsolatos elvárásokat is.²³

Daisy Binfang Wu és Song Hou pedig amellezt érvel,²⁴ hogy a dinamikus és folyamatszerű megközelítés fontos a nemzetközi diákok törekvéseinek és mobilitásának a feltérképezéséhez, illetve újraértelmezéséhez, mivel az nemcsak olyan árnyalatokat azonosít, amelyek sokszínűbbé teszik a nemzetközi oktatást az egymástól nagyon sok tekintetben különböző hallgatók – különösen a globális déli országokban a kevésbé jólszituált háttérrel rendelkezők – számára, hanem áthidalja az olyan kettősségeket is, mint a képzelet és a valóság, az ígéret és a bizonytalanság, valamint a strukturális erő és a cselekvőképesség, amelyeket a nemzetközi hallgatói mobilitás szakirodalma általában külön kezel.

Chris R. Glass és Natalie I. Cruz eredményei azt mutatják, hogy a hálózat általános sűrűsége évről évre folyamatosan növekedett: az országok közötti

kapcsolatok számának legalább a háromszorosával, mivel a befolyás szélesebb körben és egyenletesebben oszlott meg a hálózaton belül a nagyobb számú külföldi hallgató befogadására képes központi országok között. Amint a feltörekvő országok ISM-be bevont egyetemeinek a száma megduplázódott, a hálózat szerkezete a multipolaritás irányába mutatott elmozdulást. Úgy tűnik, annak ellenére, hogy a nemzetközi hallgatói mobilitásban a mag és a periféria közötti dinamika továbbra is fennáll, az azonban mostanában kezdett kissé eltolódni, mivel a feltörekvő ázsiai, dél-amerikai, afrikai és közel-keleti jelenlegi és később megnyíló oktatási központok nagyobb és változatosabb alcsoportja egyre nagyobb befolyást gyakorol a teljes hálózatra.²⁵

A nemzetközi hallgatói mobilitás mindeddig egy kelet-nyugati irányt követett, és egy, a mag és a periféria közötti, évtizedek óta létező megkülönböztetést támogatott.²⁶ A migrációs áramlások származási és célországainak az eloszlása egyenetlen, és az utóbbiak általában olyan gazdasági előnyöket produkálnak, amelyek a világ meghatározó gazdasági és politikai hatalmai számára előnyösek.²⁷ A hagyományos desztinációk jóformán egyfajta gyarmatosítást hajtottak végre, ami mély hierarchikus egyenlőtlenségekhez vezetett a nemzetközi hallgatói mobilitás történelmi mintáiban.²⁸ A gyarmati kötelékeknek és hálózatoknak a nemzetközi mobilitásban tapasztalható fennmaradása például a külföldi hallgatókkal kapcsolatos, ellentmondásos hozzáállás is: az intézmények ugyanis e fiatalokat az általuk fizetett tandíj és a tehetségük miatt „kívánatosnak”, de a migrációs politika és a többi hallgató biztonsága miatt „nem kívánatosnak” minősítenek.²⁹ Valójában a hagyományos úti célok, mint például az Egyesült Államok, annyira függenek a nemzetközi hallgatók tandíjától, hogy a létszámuk mindössze 1 százalékos emelkedése 18 százalékkal növelte meg a jelenléti oktatás felé való elmozdulás valószínűségét a Covid19-világjárvány idején.³⁰ Mindazonáltal a hagyományos desztinációk által felvett nemzetközi hallgatók számának a túlhangsúlyozása háttérbe szorítja a tervezettek és a feltörekvők növekvő jelentőségét. Mert ott kisebb hálózatok léteznek, és gyakran rejtve maradnak a nagyobb közösségeken belül. Ezért olyan analitikus megközelítésekre van szükség, amelyek a migrációs áramlások viszonylagos változásaira összpontosítanak, hogy felerősítsük a tervezett és a kialakulóban lévő regionális csomópontoknak a nemzetközi hallgatói mobilitásban jelentkező, növekvő befolyását.

Anyag és módszertan

A társadalmi hálózatelemzés (*Social Network Analysis*, SNA) széles körben használatos a minták azonosításának és dinamikus modellezésének a hatékony eszközeként. Mint interdiszciplináris megközelítés, az SNA fogalmi és módszertani eszközöket biztosít a kölcsönhatásban lévő rendszerek közötti kapcsolati struktúra mélyreható elemzéséhez.³¹ Ennek az elemzési módszernek a nemzetközi

hallgatói mobilitás vizsgálatára történő alkalmazása új és részletesebb rálátást biztosít a hallgatók országválasztása mögött meghúzódó dinamikára.³²

A közösségi hálózatok elemzése a legalkalmasabb a nemzetközi hallgatói mobilitások mintáinak a feltárására. Az ISM ugyanis egy olyan hálózatként írható le, amelyben a csomópontok (*nodes*) az egyes, a hallgatókat fogadó, illetve küldő országokat jelentik; az élek (*edges*) pedig a küldött hallgatókat reprezentálják. Az általunk elkészített hálózat 7.032 db élből, azaz kapcsolatból (*links*) és 202 db csomópontból (országból) áll. Mivel egy-egy országból valamely másikkba érkeznek a hallgatók, jelentősége van a mozgás irányának, ezért ez esetben irányított hálózatról (*directed graph*) beszélhetünk. Súlyozott éleket (*weighted edges*) vizsgáltunk, tehát a kutatásunk során figyelembe vettük az egy adott országba küldött hallgatók számát. A hálózat globális mutatószámai közül kiszámoltuk többek között a hálózat átmérőjét (*network diameter*), az átlagos úthosszt (*average path length*), az átlagos klaszterezettségi együtthatót (*average clustering coefficient*) és a hálózat sűrűségét (*network density*). A lokális mutatószámok tekintetében kíváncsiak voltunk az élek számára (*degree*), a bemenő fokszámra vagy befokra (*indegree*), és a kimenőre/kifokra (*outdegree*), a súlyozott élszámokra (*weighted degree*), valamint a súlyozott befok (*weighted indegree*) és a súlyozott kifok (*weighted outdegree*) mutatójára. Továbbá számoltuk a közöttség centralitást (*betweenness centrality*), azaz az adott szereplő „megkerülhetlenségét”, a közelség centralitást (*closeness centrality*) – egy aktornak az összes többiétől való távolságának a reciprokát –, valamint a lokális klaszterezettségi együtthatókat (*local clustering coefficient*) is. Végül modularitásvizsgálatot (*analysis of modularity*) végeztünk a klaszterek (*clusters*), csoportosulások elemzéséhez.

A tanulmány elkészítéséhez felhasznált elsődleges adatforrásként az egyes országokból 2000 és 2020 között érkezett külföldi diákokra vonatkozó UNESCO-statisztikát használtuk,³³ de az adatok ott sem állnak korlátlanul rendelkezésre. Az UNESCO definíciója szerint ugyanis a nemzetközi hallgatók „olyan diákok, akik tanulási céllal átléptek egy nemzeti vagy területi határt, és a származási országukon kívüli intézménybe iratkoztak be”. Ezért az egy tanévig vagy annál rövidebb ideig tartó csereprogramokban részt vett hallgatók nem szerepelnek az elemzésünkben, mivel ők technikailag nem a saját országukon kívüli intézménybe iratkoztak be.

Továbbá az UNESCO-hoz az adatok az egyes országokból érkeznek be, amelyek akár eltérő módokon határozzák meg, hogy ki számít nemzetközi hallgatónak, s ezzel a be- és kiutazó diákok számát is. Példaként lehet említeni, hogy bár a legtöbb országban a nemzetközi hallgatókat az állampolgárságuk alapján határozzák meg, néhányban azonban ez a lakóhelyük szerint történik. Mindazonáltal e meghatározási különbségek hatása minimális, és általában véletlenszerűen oszlik meg a mintában.³⁴ Százegy ország viszont nem szolgáltatott a beutazó diákokról adatokat az UNESCO-nak – többnyire olyan kisebb országok,

amelyek hagyományosan nem fogadnak jelentős számú nemzetközi diákot. Néhány állam azért nem szerepel a mintánkban, mert vagy az UNESCO, vagy a származási ország nem közölt kétoldalú nemzetközi hallgatói áramlási adatokat (pl. Szingapúr, Libanon és Algéria). Egyesek pedig, többek között Kína, a beutazó hallgatókról nem szolgáltatnak adatokat, csak a kiutazók jelennek meg az adatbázisban, s ez már jobban torzítja az eredményt.

A hálózat elemzésére a Gephi 0.9.7 hálózatzvizualizáló és hálózatelemző programot³⁵ használtuk, amelynek segítségével elkészítettük az összeállított adatbázisból a kereskedelmi hálózatot, kiszámoltuk a hálózati mutatószámokat, és megalkottuk a hálózati ábrát.

Eredmények és azok értékelése

A hálózat globális mutatóinak elemzése

A hálózatban a csomópontokat az egyes országok jelentik. Két állam között akkor jelenik meg kapcsolat, ha az egyik a másikba hallgatókat küldött. Amennyiben nem volt köztük hallgatói áramlás, akkor nem rendelkeznek éllel. A hálózat globális mutatószámai nem az egyes csomópontoknak a hálózatban betöltött szerepéről, hanem a hálózat egészére vonatkozóan szolgáltatott információkat számunkra.

1. táblázat
A hálózat globális mutatói

A hálózat globális mutatói	Érték
csomópontok száma	202
élek száma	7032
a hálózat átmérője	5
átlagos úthossz	1,788
klaszterezettségi együttható	0,61
a hálózat sűrűsége	0,173
hurkok száma	0

Ahogy azt már korábban említettük, a kész hálózat 7032 élből (kapcsolatból) és 202 csomópontból (országból) állt. A hálózat sűrűsége 0,173, ami azt jelenti, hogy az összes lehetséges kapcsolatnak mindössze a 17,3 százaléka valósult meg. Abból, hogy ilyen kevés valósult meg a potenciális kapcsolatokból,

arra lehet következtetni, hogy jelentős klaszterezettség áll fenn a hálózatban. A klaszterezettségi együttható 0,61. Ez a mutató úgy jellemezhető, hogy a hálózat egyes csomópontjainak a szomszédai (a vele szomszédos országok) átlagosan kb. 61 százalékban állnak kapcsolatban egymással – ez a társadalmi hálózatokban általában magas értéknek számít. A kialakult hálózat egy összefüggő nagy komponenst alkot, tehát nincsenek benne elszigetelt kisebb csoportok, ami azt jelenti, hogy a hálózat egybefüggő.

A hálózat helyi mutatóinak elemzése

A hálózat lokális mutatószámai nem a hálózat egészéről nyújtanak információkat, hanem az egyes csomópontoknak a hálózatban elfoglalt szerepére vonatkozóan. A jelen esetben ez az egyes országok vizsgálatát jelenti a tekintetben, hogy a hallgatói mobilitási hálózatban milyen szerepet töltenek be.

A közelség centralitási mutató (*closeness centrality index*) 0 és 1 közötti értéket vehet fel, amely annál magasabb, ha egy szereplő minél kevesebb lépésből éri el a hálózat többi tagját. Tehát az olyan államok tekinthetők a hálózaton belül központinak, amelyek közvetlenül küldenek hallgatókat a hálózat majdnem minden egyes országába, illetve fogadnak közel mindegyikből. A legnagyobb közelség centralitási mutatóval rendre India, Kína, Nigéria és az Amerikai Egyesült Államok rendelkezik.

2. táblázat
A hálózat helyi mutatói: közelség centralitás

Országnev	Közelség centralitás
India	0,774
Kína	0,772
Nigéria	0,765
Amerikai Egyesült Államok	0,764
Németország	0,733
Egyesült Királyság	0,711
Törökország	0,711
Franciaország	0,711
Oroszország	0,700
Olaszország	0,700

Amennyiben az élek számát (*edge count*) vizsgáljuk, akkor jól látható, hogy rendre az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság, Németország, Kanada, Franciaország és Olaszország rendelkezik a legtöbb kapcsolattal. Esetünkben mindez azt jelenti, hogy ezen országoknak van összességében a legtöbb kapcsolatuk a hálózatban, beleértve a hallgatók küldését és fogadását is.

3. táblázat
A hálózat helyi mutatói: élek száma

Országnev	Élek száma
Amerikai Egyesült Államok	277
Egyesült Királyság	259
Németország	250
Kanada	249
Franciaország	238
Olaszország	229
Törökország	216
Oroszország	211
Spanyolország	209
Japán	209

A súlyozott élszám – az élek számától eltérően – figyelembe veszi a súlyokat is: a jelen esetben a küldött hallgatók számát. Ha egy ország sok hallgatót küld és fogad, akkor magas súlyozott élszámmal rendelkezik. Az Egyesült Államoknak, Kínának, az Egyesült Királyságnak, Indiának, Ausztráliának, Németországnak, Kanadának és Franciaországnak van a legtöbb kapcsolata. Azaz ezen országoknak van összességében a legtöbb kapcsolatuk a hálózatban, beleértve a hallgatók küldését és fogadását is. Az adatokból jól látszik, hogy a hallgatók számának a figyelembevételére esetén is az Egyesült Államok áll az első helyen, viszont a második Kína lett, az Egyesült Királyság pedig a harmadik helyre szorult vissza. Ennek oka, hogy Peking nem szolgáltat kimenő adatokat, s emiatt torzítja az eredményeinket. Az is elmondható ugyanakkor, hogy Kínába sokkal több hallgató érkezik, viszonylag kevesebb országból, míg az Egyesült Királyságba viszonylagosan több országból érkeznek, de kevesebben. Ha a foksámmutatók értékeit elemezzük, kiderül, hogy India és Ausztrália be sem kerül a legnagyobb értékkel rendelkező első tíz ország rangsorába. Viszont amennyiben figyelembe vesszük a hallgatók számát is, akkor ők ketten már rendre a negyedik és

az ötödik helyet foglalják el. Tehát ezen államokba nagyon kevés országból, de rendkívül sok hallgató érkezik, ugyanez igaz a küldött diákok kapcsán is. A későbbi klaszterelemzésből egyértelművé válik, hogy elsősorban a saját csoportosulásaikon (országcsoportok) belülről érkeznek hozzájuk a hallgatók.

4. táblázat
A hálózat helyi mutatói: a súlyozott fokok rangsora

Országnev	Súlyozott fokok rangsora
Amerikai Egyesült Államok	1.
Kína	2.
Egyesült Királyság	3.
India	4.
Ausztrália	5.
Németország	6.
Kanada	7.
Franciaország	8.
Oroszország	9.
Törökország	10.

Ha a befok mutatóit elemezzük, akkor kiderül, hogy szinte ugyanazon országok állnak a rangsor elején, mint a foksám esetében. A legnagyobb befokmutatóval az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság, Kanada és Németország rendelkezik. A befok az általunk vizsgált hálózat esetében azt mutatja meg, hogy a vizsgált ország hány másiktól fogadott hallgatókat.

A súlyozottbefok-mutató a befokmutatótól abban tér el, hogy figyelembe veszi a súlyokat is, azaz esetünkben a küldött hallgatók számát. Tehát azok az államok rendelkeznek a legmagasabb súlyozottbefok-értékkel, ahová sok országból sok hallgató érkezik. A sorrend is megváltozik, ugyanis amennyiben a befogadott hallgatók számát is figyelembe vesszük, akkor már korántsem Kanada, hanem Ausztrália a harmadik a rangsorban. Tehát míg Kanadába több helyről érkeznek hallgatók, mint Ausztráliába, az utóbbiba viszont kevesebb országból, de jóval több hallgató érkezik. Az is megfigyelhető, hogy Németország megelőzi Kanadát a súlyozottbefok-mutató rangsorában, miközben a befokmutatóéban hátrébb helyezkedik el. Belgium a súlyozottbefok-mutató tekintetében be sem került az első tíz ország közé. Ennek oka, hogy viszonylag sok országból érkezik, de kevés hallgató oda. Ellentétes helyzetben van Oroszország,

amely kimaradt az első tízből a befokmutató rangsorolása esetében, viszont a súlyozott érték számításánál már a hatodik helyet foglalja el – azaz viszonylag kevés országból, de jelentős számú hallgató érkezik az Oroszországi Föderációba.

5. táblázat
A hálózat helyi mutatói: befok

Országnev	Befok
Amerikai Egyesült Államok	195
Egyesült Királyság	188
Kanada	183
Németország	175
Franciaország	170
Olaszország	161
Japán	151
Törökország	146
Spanyolország	145
Belgium	143

6. táblázat
A hálózat helyi mutatói: a súlyozottbefok-rangsor

Országnev	Súlyozottbefok-rangsor
Amerikai Egyesült Államok	1.
Egyesült Királyság	2.
Ausztrália	3.
Németország	4.
Kanada	5.
Oroszország	6.
Franciaország	7.
Törökország	8.
Argentína	9.
Koreai Köztársaság	10.

A befokmutató párja a kifok, amely azt mutatja meg, hogy a vizsgált ország hány országba küldött hallgatókat. A legnagyobb kifokértékkel Kína, az Egyesült Államok, India, Nigéria, Németország és az Egyesült Királyság rendelkezik. Tehát ezen országok küldenek a világ legtöbb céldesztnációjába hallgatót.

7. táblázat

A hálózat helyi mutatói: kifok

Országnev	Kifok
Kína	83
Amerikai Egyesült Államok	82
India	82
Nigéria	79
Németország	75
Egyesült Királyság	71
Oroszország	70
Törökország	70
Franciaország	68
Olaszország	68

8. táblázat

A hálózat helyi mutatói: a súlyozottkifok-rangsor

Országnev	Súlyozottkifok-rangsor
Kína	1.
India	2.
Vietnám	3.
Üzbegisztán	4.
Franciaország	5.
Amerikai Egyesült Államok	6.
Németország	7.
Nepál	8.
Kazahsztán	9.
Brazília	10.

A kifokmutató másik párja a súlyozott kifok, amely azt mutatja meg, hogy a vizsgált ország hány országba küldött hallgatókat, figyelembe véve a súlyokat is. A súlyok továbbra is a hallgatók számát jelentik. Tehát azon országok rendelkeznek nagy kifokértékekkel, amelyek sok országba és sok hallgatót küldenek. A legnagyobb súlyozottkifok-érték szintén Kína esetében mutatkozik, viszont a második helyre India kerül az Egyesült Államok helyett, amely csak a hatodik helyet érte el. Tehát lehet, hogy India kevesebb országba küld hallgatókat, mint az Egyesült Államok, de indiai hallgatók jóval nagyobb számban utaznak a világ más országaiba, mint az amerikaiak.

A vizsgálatunkba bevontuk a közöttség centralitási mutatót is, amely azt mutatja meg, hogy egy csomópontnak mennyire van közvetítői szerepe két csoportosulás (klaszter) között. Amennyiben jelentős közvetítőszeressel bír a hálózatban, akkor az adott csomópontot központinak tekinthetjük. Az általunk vizsgált hálózatban ez azt jelenti, hogy léteznek olyan országcsoportok, amelyek elsősorban egymás között küldenek és fogadnak hallgatókat (ilyen pl. az Európai Unió); s ha van olyan állam, amely összeköti az országcsoportot más országcsoportokkal, akkor azt központinak nevezzük. A közöttség centralitási mutató alapján elmondható, hogy az Egyesült Államok, Németország, az Egyesült Királyság, India, Franciaország és Kanada számít központi szereplőnek.

9. táblázat

A hálózat helyi mutatói: közöttség centralitás

Országnev	Közöttség centralitás
Amerikai Egyesült Államok	2015,8
Németország	1215,9
Egyesült Királyság	1202,3
India	1020,4
Franciaország	870,4
Kanada	835,5
Olaszország	781,0
Törökország	695,9
Marokkó	584,3
Koreai Köztársaság	538,6

A klaszterezettségi együttható (*clustering coefficient*) kiszámításának az alapja, hogy a vizsgált csomópont szomszédai között ténylegesen megvalósult kapcsolatokat arányosítjuk az összes lehetséges kapcsolat számához. 1-es az érték, ha mindenki mindenkivel kapcsolatban van, 0, ha a szomszédok nincsenek kapcsolatban egymással. Az általunk vizsgált hálózat esetében ez azt jelenti, hogy ha az adott állam küld hallgatókat más országokba, akkor a partnerországok kapcsolatban vannak egymással. Ha ez a kapcsolat jelentős, akkor a mutató értéke magas, ellenkező esetben alacsony. Az eredmény nem lehet senki számára meglepő: az első helyen olyan kis lakosságsszámmal rendelkező országok osztoznak, amelyek hallgatóinak mobilitás szempontjából világviszonylatban nincs jelentős szerepük.

10. táblázat

A hálózat helyi mutatói: klaszterezettségi együttható

Országnev	Klaszterezettségi együttható
San Marino	1,000
Kajmán-szigetek	1,000
Vatikán	1,000
Montserrat	1,000
Nauru	1,000
Monaco	0,976
Tuvalu	0,933
Pápua Új-Guinea	0,932
Aruba	0,929
Anguilla	0,900

Hálózati modularitás

A Gephi nevet viselő hálózatelemző- és -ábrázoló szoftver a Louvain-módszer³⁶ alkalmazását is lehetővé teszi. A Vincent D. Blondel, Jean-Loup Guillaume, Renaud Lambiotte és Etienne Lefebvre által kidolgozott módszer lehetővé teszi a klaszterek feltárására, elemzésére, értékelésére és megjelenítésére. A klaszterek kialakítására szolgáló algoritmus mindegyik csoportosuláshoz létrehoz egy modularitási osztályértéket, amely a nemzetközi hallgatói mobilitási hálózaton belüli közösségek megjelölésére szolgál. Az eljárás esetünkben hat alhálózatot tárt fel, amelyeket azok legnagyobb centralitási értékkel bíró országáról neveztünk el. Ezek az alábbiak:

Amerikai közösség

Ennek az alhálózatnak a legnagyobb ranggal rendelkező országa (tehát ahova a legtöbb utaznak): az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság.

- Az Amerikai Egyesült Államokba a vizsgálatunk idején az alábbi térségekből érkezett a legtöbb hallgató:
 - Európából, elsősorban az Egyesült Királyságból (9646 fő), Németországból (6823 fő), Spanyolországból (6373 fő) és Franciaországból (6096 fő);
 - Nyugat-Ázsiából, főként Szaúd-Arábiából (30.860 fő);
 - Kelet-Ázsiából, jellemzően Kínából (343.761 fő), Dél-Koreából (46.996 fő), Japánból (14.166 fő);
 - Dél-Ázsiából, főleg Indonéziából (8039 fő) és Vietnámból (25.183 fő);
 - Kanadából (26.524 fő);
 - Dél-Amerikából, a legnagyobb számban Brazíliából (16.086 fő);
 - az USA földrajzi elhelyezkedése miatt a Karib-térségből és Közép-Amerikából (pl. Barbadosról, Belizéből, Dominikáról, Jamaicából, Trinidad és Tobagóból, valamint a Brit Virgin-szigetektől) is jelentős számú hallgató érkezik.
- Az Egyesült Királyság kapcsán érdekesség, hogy egy korábbi tanulmány³⁷ még a britek esetében saját közösségről számolt be, amely azonban 2020-ra beágyazódott az USA közösségébe, bár így is a második legnagyobb fokkal rendelkező ország:
 - továbbra is jelentős kapcsolatot ápol, így számos hallgatót fogad a volt Brit Birodalom országaiból (például sokan érkeznek Indonéziából, Malajziából és Nigériából);
 - kedvelt úti cél a Perzsa-öböl menti államok hallgatói számára (pl. Szaúd-Arábia, az Egyesült Arab Emírségek, Katar és Jemen);
 - természetesen Kína (143.867 fő) és India (55.232 fő) is jelentős számban küld oda hallgatókat;
 - szintén természetesen tekinthető, hogy Nyugat-Európa államaiból szintén erős a hallgatói áramlás.

Török közösség

Az alhálózat legnagyobb ranggal bíró (tehát a legtöbb hallgatót fogadó) állama Törökország és Oroszország.

- Törökország:
 - Nyugat- és Közép-Ázsia központi regionális csomópontja, a világon a legtöbb nemzetközi hallgatót fogadja három országból, Szíriából (37.236 fő), Azerbajdzsánból (21.069 fő) és Türkmenisztánból (18.016 fő);
 - Európából elsősorban Németországból (4637 fő) és Görögországból (2874 fő) érkeznek a legtöbben.

- Oroszország:
 - elsősorban a volt FÁK-országokból érkeznek jelentős számban oda hallgatók: Kazahsztánból (71.368 fő), Türkmenisztánból (27.889 fő), Üzbegisztánból (27.397 fő), Tádzsikisztánból (21.973 fő), Ukrajnából (21.609 fő), Azerbajdzsánból (10.946 fő);
 - Kelet- és Dél-Ázsián belül Kínából (18.531 fő) és Indiából (12.105 fő) választanak orosz oktatási intézményt;
 - az európai országok közül Portugáliából (4965 fő) is viszonylag nagyszámú hallgató kezdi meg a tanulmányait ott.

Japán közösség

- Japán kapcsán a korábbi tanulmányok³⁸ még nem említettek saját közösséget. Az alhálózatban a legnagyobb rangot viselő ország (azaz a legtöbb oda utaznak):
 - elsősorban Délkelet-Ázsiából érkeznek nagy számban hallgatók: Vietnámból (40,633 fő), és Indonéziából (4722 fő);
 - Dél-Ázsián belül a vizsgálatunk idején Nepálból többen (14.959 fő), míg Indiából tizedannyian (1145 fő) tanultak ott;
 - a Nyugat fiatalságát az Egyesült Államokból (2453 fő) és Franciaországból (1121 fő) érkezők képviselik.

Francia közösség

- Az alhálózat legnagyobb rangú (tehát a legtöbb hallgatót vonzó) országa Franciaország, ahova
 - elsősorban a frankofón országokból érkeznek hallgatók: Szenegálból (10.897 fő), Kamerunból (5272 fő), Beninből (3046 fő), Belgiumból (2202 fő), Burkina Fasóból (1705 fő), Csádból (1443 fő);
 - jelentős számban utaznak dél-európai hallgatók is Olaszországból (8428 fő) és Spanyolországból (4288 fő).

Spanyol közösség

- Az alhálózat legnagyobb ranggal (a legtöbb külföldi hallgatóval) rendelkező országa Spanyolország, amelynek a korábbi tanulmányokban³⁹ még nem szerepelt saját közössége, ahova
 - elsősorban spanyol nyelvterületről érkeznek a hallgatók;
 - Dél-Európa más országaiból szívesen utaznak tanulni: például Franciaországból (9794 fő) és Olaszországból (6738 fő).

Német közösség

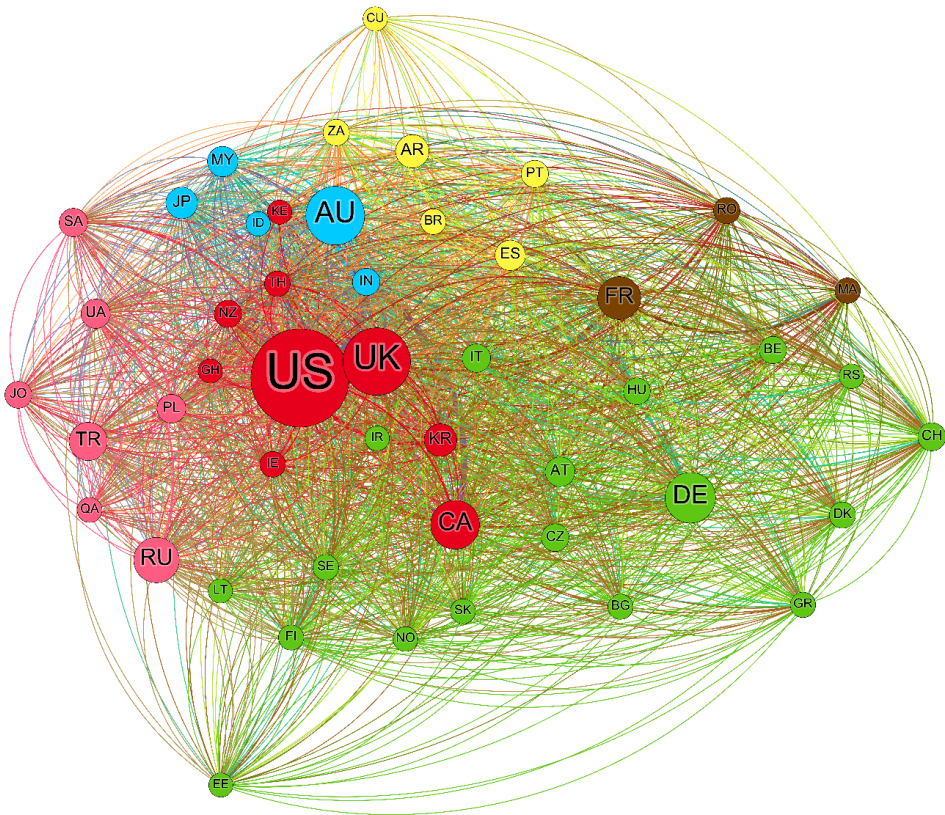
- Az alhálózat legnagyobb rangot viselő országa, tehát ahova a legtöbb utaznak, Németország, ahova

- a világ szinte minden tájáról érkeznek hallgatók (akárcsak az Egyesült Államok esetében): a legtöbbből Kínából (39.281 fő), Indiából (25.130 fő), Szíriából (15.769 fő) és Ausztriából (14.514 fő).

A 2. ábrán a súlyozott befok alapján limitált országok hálózata látható. A bemutatott országok számát az átláthatóság kedvéért lecsökkentettük: a hozzájuk rendelt fokszámok alapján a legnagyobb értékkel rendelkező 102 országot jelenítettük meg. Az ábráról jól látszik, hogy mely országok melyik klaszterhez tartoznak. Az amerikai közösséget piros, a törököt lila, a japánt kék, a franciát barna, a spanyolt citromsárga, a németet pedig zöld színnel jelöltük. A csomópontok méretét a súlyozott befok alapján határoztuk meg.

2. ábra⁴⁰

A legtöbb központi ország (100–202 fok közötti tartomány)

Következtetés

Tanulmányunk eredményei az Amerikai Egyesült Államoknak, az Egyesült Királyságnak, Franciaországnak és Németországnak a már számos korábbi cikkben⁴¹ is ismertetett központi szerepét igazolták. Írásunk azonban két újszerű, eddig nem vizsgált szempontból nyújt betekintést a nemzetközi hallgatói mobilitás témakörére.

Az első újdonság, hogy a vizsgálatunk idejére két új klaszter alakult ki, egy pedig megszűnt a megelőző évekhez képest. Az egyik, különálló klaszterre emelkedett alhálózat Japán és közössége. Annak az eshetőségét, hogy az adatokban olyan változás áll be, amelyek következtében az ország regionális csomóponttá válhat, már a régebbi tanulmányokban is előre jelezték,⁴² de hálózatelemzési eszközökkel még nem igazolták. 2020-ra érkezett el ennek az ideje.⁴³ Szintén új klaszterként jelent meg a spanyol közösség, az Egyesült Királyság és közössége elnevezésű klaszter pedig megszűnt.⁴⁴ Ahogy az az elemzésünkből kitűnt, Spanyolország és Japán egyaránt olyan jelentős befokértékkel bír, és olyan közvetlen hálózatot tudhat magáénak, amely alkalmassá teszi őket a regionális központi szerepre. Az Egyesült Királyság különálló csoportosulásként játszott szerepének a megszűnésében közrejátszhatott az országnak az Európai Unióból történt kilépése és az Egyesült Államokkal való szorosabb kapcsolat kialakítása, amelynek következtében az USA által dominált klaszter részévé vált.

A második újításnak az számít, hogy megvizsgáltuk a súlyozott élszám (*weighted degree*), a súlyozott befok (*weighted indegree*) és a súlyozott kifok (*weighted outdegree*) értékeit is, amelyekre a korábbi tanulmányok nem tértek ki. A súlyozottbefok-mutató ugyanis figyelembe veszi a súlyokat – esetünkben a beáramló hallgatók számát. Tehát azon országok rendelkeznek magasabb súlyozottbefok-értékkel, ahová sok országból több hallgató érkezik. Amennyiben a befogadott hallgatók számát is figyelembe vesszük, akkor hiába volt befok szerint Kanada a harmadik a rangsorban, így már Ausztrália vette át a helyét. Azaz Kanadába több országból érkeznek hallgatók, mint Ausztráliába, de az utóbbiba jóval több hallgató érkezik, ám kevesebb országból. Belgium pedig be sem került a súlyozottbefok-mutató tekintetében az első tíz ország közé. Ennek oka, hogy oda viszonylag sok országból érkezik a kevés hallgató. Ezzel ellentétes helyzetben van Oroszország, amely a befokmutató szempontjából be sem került az első tízbe, viszont a súlyozott érték számításánál már a hatodik helyet foglalja el. Azaz oda viszonylag kevés országból, de jelentős számú hallgató érkezik. Ám az ország az ukrajnai inváziója miatt – a nyugati államok által bevezetett szankciók következtében – nagy valószínűséggel ki fog kerülni az első tízből. Elsősorban a beutazási korlátozások lehetnek negatív hatással Oroszországnak a nemzetközi hallgatói mobilitásban betöltött pozíciójára.

A súlyozott kifok (*weighted outdegree*) azt mutatja meg, hogy a vizsgált ország hány államba küldött hallgatókat – figyelembe véve a súlyokat, azaz ez esetben is a hallgatók számát. Tehát azon országok rendelkeznek nagy kifokértékekkel, amelyek sok országba minél több hallgatót küldenek. A legnagyobb súlyozottkifok-értékkel – a kifokértékhez hasonlóan – Kína rendelkezik, viszont a második helyre India került az Egyesült Államok helyett, amely csak a hatodik lett. Ennek oka, hogy bár India esetleg kevesebb országba küld hallgatókat, mint az Egyesült Államok, de az amerikaiaknál jóval nagyobb számban utaznak indiai hallgatók a világ más országaiba.

A súlyozott élszám (*weighted degree*) az egyes országok súlyozott kifok és súlyozott befok értékeinek az összegségét adja. Ha egy ország sok hallgatót küld és fogad is egyben, akkor magas súlyozott élszámmal rendelkezik. Az általunk vizsgált hálózaton belül az Amerikai Egyesült Államok, Kína, az Egyesült Királyság, India, Ausztrália, Németország, Kanada és Franciaország tudhatja magának a legtöbb kapcsolatot (a hallgatók küldését és fogadását is beleértve), amennyiben figyelembe vesszük a súlyokat, tehát a hallgatók számát. Az adatokból jól látszik, hogy ez esetben szintén az Egyesült Államok áll az első helyen, mint az élek száma esetén, viszont a második helyre Kína került, s az Egyesült Királyság a harmadik helyre szorult vissza. Ennek oka, hogy Kína nem szolgáltat kimenő adatokat, így torzíja az eredményeinket.

Az is elmondható, hogy míg Kínába sokkal több hallgató érkezik, de viszonylag kevesebb országból, addig az Egyesült Királyságba több országból érkezik, ám kevesebb hallgató. Amennyiben a foksámmutatókat elemezzük, India és Ausztrália be sem kerül az első tíz legnagyobb értékkel rendelkező országok rangsorába. Viszont amennyiben figyelembe vesszük a hallgatók számát is, akkor már a két ország rendre a negyedik és az ötödik helyet foglalja el. Tehát nagyon kevés országból rendkívül sok hallgató érkezik oda. A későbbi klaszterelemzésből kiderült, hogy elsősorban a saját csoportosulásaiakon (országcsoportok) belülről érkeztek a diákok.

Egy ilyen elemzésbe más, vitatott vagy ténylegesen használt mutatók is bevonhatók, amennyiben az kritikusan tárgyalja a korlátaikat is. Ha a hallgatói mobilitás kapcsán a jövőben javulnak az arra vonatkozó adatok, és az iránta való közérdeklődés továbbra is jelentős mértékű, vagy akár még nő is, akkor minden bizonnyal számottevő erőfeszítéseket tesznek majd a jelenleginél szélesebb körű mutatószámok egyeztetésére és kialakítására.

A későbbi kutatások során érdemes megvizsgálni a regionális csomópontok (*hubok*) szerepének a változásában jelentkező dinamikát. Tehát célszerű lesz több időszak adatát összevetni és az SNA módszerével egy dinamikus hálózatot létrehozni. Ennek kapcsán nemcsak a regionális csomópontok szerepének a változására, hanem a kialakulóban lévő regionális csomópontok (*emergent regional hubs*, ERG) alakulására is elemzéseket lehet készíteni.

Jegyzetek

- 1 Muchiri, Martin Kamau, Erdei-Gally Szilvia, Fekete-Farkas Mária és Lakner Zoltán: „Bibliometric Analysis of Green Finance and Climate Change in Post-Paris Agreement Era”, *Journal of Risk and Financial Management*, 15., no. 12. (2022): 561. Elektronikusan elérhető: <https://doi.org/10.3390/jrfm15120561>; Janik Henrietta és Naárné Tóth Zsuzsanna: „A Stipendium Hungaricum program szerepe a magyar agrár-felsőoktatás nemzetköziesítésében”, *Külügyi Szemle*, 20., no. 4. (2021): 184–202. Elektronikusan elérhető: https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2021.4.8.
- 2 Janik Henrietta és Naárné Tóth Zsuzsanna: „Macroeconomic Indicators and Student Mobility: a Case Study of the African Countries most Actively Involved in FAO Student Mobility”, *Economic Annals–XXI*, 190., no. 5–6/2., (2021): 75–85. Elektronikusan elérhető: <https://doi.org/10.21003/ea.V190-07>.
- 3 Forrás: a szerzők saját munkája.
- 4 *Tempus Közalapítvány*, „A befelé irányuló felsőoktatási mobilitás gazdasági hatásainak mérése”, https://tka.hu/docs/palyazatok/a_befelediranyulo_felsooktatasi_mobilitas_gazdasagi_hatasainak_meresesh.pdf, 4. o. (a letöltés ideje: 2024. március 11.). A téma kapcsán lásd még: Janik és Naárné: „Macroeconomic Indicators and Student Mobility” Makai Attila Lajos és Vasa László: „A felsőoktatási intézmények szerepe a startup cégek külhoni inkubációjában”, *Külügyi Szemle*, 19., no. 1. (2020): 105–128.; Sungchul, Chung, Csonka László és Vasa László: „New Role of Higher Education Institutions in an Innovation-Based Economy”, *2019/20 KSP Policy Consultation Report*, (2020): 31–104.
- 5 Teichler, Ulrich: „Mutual Recognition and Credit Transfer in Europe: Experiences and Problems”, *Journal of Studies in International Education*, 7., no. 4. (2003): 312–341.
- 6 Fernex, Alain, De Vries, Erica és Lima, Laurent: „Articulating Perspectives on International and Social Mobility in Higher Education”, *European Journal of Higher Education*, 7., no. 1. (2016): 3–14. Elektronikusan elérhető: <https://doi.org/10.1080/21568235.2017.1265740>.
- 7 Byram, Mike és Dervin, Fred: (2009). *Students, Staff and Academic Mobility in Higher Education* (Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2008.). Elektronikusan elérhető: <https://core.ac.uk/download/pdf/11040421.pdf>; Kovács Vilmos István és Tarrósy István: „Internationalisation of Higher Education in a Global World” in *Joint Modules and Internationalisation in Higher Education. Reflections on the Joint Module „Comparative Studies in Adult Education and Lifelong Learning”*, szerk. Egetenmeyer, Regina, Guimarães, Paula és Németh Balázs (Frankfurt am Main: Peter Lang International Academic Publishers, 2017), 39–52. o. Elektronikusan elérhető: <https://library.oapen.org/handle/20.500.12657/27245>; Lukács Eszter, Kovács Zsolt, Völgyi, Katalin és Filep Bálint: „A »keleti nyitás« politika szerepe a magyar felsőoktatás és a Széchenyi István Egyetem nemzetköziesítésében”, *Külügyi Szemle*, 19., no. 1. (2020): 80–104.
- 8 King, Russel és Ruiz-Gelices, Enric: „International Student Migration and the European ‘Year Abroad’: Effects on European Identity and Subsequent Migration Behaviour”, *International Journal of Population Geography*, no. 3. (2003): 229–252. Elektronikusan elérhető: <https://doi.org/10.1002/ijpg.280>.
- 9 Honvári János: „Migrációs potenciál és a potenciális tanulási migráció. Hazai hallgatók külföldi tanulási szándékai”, *Tér és Társadalom*, 26., no. 3. (2012): 93–113. Elektronikusan elérhető: <https://doi.org/10.17649/TET.26.3.2058>.
- 10 Bracht, Oliver, Engel, Constanze, Janson, Kerstin, Over, Albert, Schomburg, Harald és Teichler, Ulrich: *The Professional Value of ERASMUS Mobility* (Kassel: International Centre of Higher Education Research, University of Kassel, 2006).

- 11 Larsen, Marianne A.: *Internationalization of Higher Education: An Analysis through Spatial, Network, and Mobilities Theories* (New York, NY: Palgrave Macmillan, 2016), 196. o.
- 12 Uo.
- 13 Wu, Shu-Jing, Chang, Dian-Fu és Sun, Fu-Rong: „Exploring College Student’s Perspectives on Global Mobility during the COVID-19 Pandemic Recovery”, *Education Sciences*, 10., no. 9. (2020): 218. o. Elektronikusan elérhető: <http://dx.doi.org/10.3390/educsci10090218>.
- 14 Larsen: *Internationalization of Higher Education*.
- 15 Castells, Manuel: „Materials for an Exploratory Theory of the Network Society”, *The British Journal of Sociology*, 51. (2000): 5–24. Elektronikusan elérhető: <https://doi.org/10.1111/j.1468-4446.2000.00005.x>.
- 16 De Wit, Hans: „Student Mobility between Europe and the Rest of the World: Trends, Issues and Challenges”, *Springer Link*, https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-94-007-3937-6_24 (a letöltés ideje: 2024. március 18.).
- 17 Lakner Zoltán, Kiss Anna, Merlet, Ivan, Oláh Judit, Máté Domicián, Grabara, Janusz és Popp József: „Building Coalitions for a Diversified and Sustainable Tourism: Two Case Studies from Hungary”, *Sustainability*, 10., no. 4. (2018): 1090. Elektronikusan elérhető: <https://doi.org/10.3390/su10041090>; Wilkins, Stephen, Balakrishnan, Melodena Stephens és Huisman, Jeroen: „Student Choice in Higher Education: Motivations for Choosing to Study at an International Branch Campus”, *Journal of Studies in International Education*, 16., no. 5. (2012): 413–433. Elektronikusan elérhető: <https://doi.org/10.1177/1028315311429002>.
- 18 Choudaha, Rahul: „The Rise of ‘Glocal’ Students and Transnational Education”, *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/higher-education-network/blog/2012/jun/21/opportunities-in-transnational-education> (a letöltés ideje: 2024. március 1.).
- 19 Popp József, Kovács, Sándor, Oláh, Judit, Divéki, Zoltán és Balázs Ervin: „Bioeconomy: Biomass and Biomass-Based Energy Supply and Demand”, *New Biotechnology*, 60., (2021): 76–84. Elektronikusan elérhető: <https://doi.org/10.1016/j.nbt.2020.10.004>.
- 20 Vinogradov Szergej: „A nemzeti versenyképesség puha tényezői, a társadalmi versenyképesség” in *Versenyképesség: új elméleti és módszertani közelítések*, szerk. Csath Magdolna (Budapest: Dialóg Campus Kiadó, 2020), 109–138. o. Elektronikusan elérhető: <http://hdl.handle.net/20.500.12944/16023>.
- 21 Hou, Chunguang és Du, Debin: „The Changing Patterns of International Student Mobility: a Network Perspective”, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 48., no. 1. (2020): 248–272. Elektronikusan elérhető: <https://doi.org/10.1080/1369183X.2020.1797476>.
- 22 Sin, Cristina, Tavares, Orlanda, Aguiar, Joyce és Amaral, Alberto: „More Students and More Diverse: New Trends in International Mobility to Portugal”, *Tertiary Education and Management*, 28. (2022): 135–153. Elektronikusan elérhető: <https://doi.org/10.1007/s11233-022-09090-y>.
- 23 Choudaha, Rahul: „Three Waves of International Student Mobility (1999–2020)”. *Studies in Higher Education*, 42., no. 5. (2017): 825–832. Elektronikusan elérhető: <https://doi.org/10.1080/03075079.2017.1293872>.
- 24 Wu, Daisy Binfang és Hou, Song: „International Student Mobility as »Aspiration on the Go«: Stories from African Students at a Chinese University”, *Higher Education*, 85. (2023): 759–773. Elektronikusan elérhető: <https://doi.org/10.1007/s10734-022-00864-2>.
- 25 Glass, Chris R. és Cruz, Natalie I.: „Moving towards Multipolarity: Shifts in the Core-Periphery Structure of International Student Mobility and World Rankings (2000–2019)”, *Higher Education*, 85. (2023): 415–435. Elektronikusan elérhető: <https://doi.org/10.1007/s10734-022-00841-9>.
- 26 Altbach, Philip G.: „Globalisation and the University: Myths and Realities in an Unequal World”, *Tertiary Education and Management*, 10., no. 1. (2004): 3–25. Elektronikusan

- elérhető: <https://doi.org/10.1023/B:TEAM.0000012239.55136.4b>; Kondakci, Yasar, Bedenlier, Svenja és Zawacki-Richter, Olaf: „Social Network Analysis of International Student Mobility: Uncovering the Rise of Regional Hubs”, *Higher Education*, 75., no. 3. (2018): 517–535. Elektronikusan elérhető: <https://doi.org/10.1007/s10734-017-0154-9>; Waters, Johanna L.: „Geographies of International Education: Mobilities and the Reproduction of Social (Dis)Advantage”, *Geography Compass*, 6., no. 3. (2012): 123–136. Elektronikusan elérhető: <https://doi.org/10.1111/J.1749-8198.2011.00473.X>; Wallerstein, Immanuel: *World-Systems Analysis. An Introduction* (Durham, NC: Duke University Press, 2004), 128. o.
- 27 Cantwell, Brendan, Marginson, Simon és Smolentseva, Anna (szerk.): *High Participation Systems of Higher Education* (Oxford: Oxford University Press, 2018), 496. o.; Waters: „Geographies of International Education”.
- 28 Quijano, Aníbal: „Coloniality and Modernity/Rationality”, *Cultural Studies*, 21., no. 2–3. (2007): 168–178. Elektronikusan elérhető: <https://doi.org/10.1080/09502380601164353>; Sassen, Saskia: *Losing Control? Sovereignty in an Age of Globalization* (New York, NY: Columbia University Press, 1996).
- 29 King, Russell és Raghuram, Parvati: „International Student Migration: Mapping the Field and New Research Agendas”, *Population, Space and Place*, 19., no. 2. (2013): 127–137. Elektronikusan elérhető: <https://doi.org/10.1002/psp.1746>; Yao, Christina W.: „Global Positional Competition and Interest Convergence: Student Mobility as a Commodity for U.S. Academic Imperialism” in *U.S. Power in International Higher Education*, szerk. Lee, Jenny J. (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 2021).
- 30 Whatley, Melissa és Castiello-Gutiérrez, Santiago: „Balancing Finances, Politics, and Public Health: International Student Enrollment and Reopening Plans at US Higher Education Institutions amid the COVID-19 Pandemic”, *Higher Education*, 84. (2022): 299–320. Elektronikusan elérhető: <https://doi.org/10.1007/s10734-021-00768-7>.
- 31 Wasserman, Stanley és Faust, Katherine: *Social Network Analysis: Methods and Applications* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994). Elektronikusan elérhető: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511815478>.
- 32 Barnett, George A., Lee, Moosung, Jiang, Ke és Park, Han Woo: „The Flow of International Students from a Macro Perspective: A Network Analysis”, *Compare: A Journal of Comparative and International Education*, 46., no. 4. (2015): 533–559. Elektronikusan elérhető: <https://doi.org/10.1080/03057925.2015.1015965>; Chen, Tse-Mei és Barnett, George A.: „Research on International Student Flows from a Macro Perspective: A Network Analysis of 1985, 1989 and 1995”, *Higher Education*, 39., no. 4. (2000): 435–453. Elektronikusan elérhető: <https://doi.org/10.1023/A:1003961327009>; Kondakci, Bedenlier és Zawacki-Richter: „Social Network Analysis”.
- 33 UNESCO Institute for Statistics, „Data for the Sustainable Development Goals”, <http://uis.unesco.org/en/> (a letöltés ideje: 2024. március 18.).
- 34 Richters, Eric és Teichler, Ulrich: „Student Mobility Data: Current Methodologic Issues and Future Prospects” in *EURODATA: Student Mobility in European Higher Education*, szerk. Kelo, Maria, Teichler, Ulrich és Wächter, Bernd (Bonn: Lemmens Verlag & Mediengesellschaft, 2006), 78–95. o.
- 35 Bastian, Mathieu, Heymann, Sebastien és Jacomy, Mathieu: „Gephi: An Open Source Software for Exploring and Manipulating Networks”, *AAAI Publications*, <https://ojs.aaai.org/index.php/ICWSM/article/view/13937/13786>. <https://doi.org/10.1609/icwsml.v3i1.13937> (a letöltés ideje: 2024. március 18.).
- 36 Blondel, Vincent D., Guillaume, Jean-Loup, Lambiotte, Renaud és Lefebvre, Etienne: Fast Unfolding of Communities in Large Networks”, *Journal of Statistical Mechanics: Theory*

and Experiment, no. 10. (2008): 12. Elektronikusan elérhető: <https://doi.org/10.1088/1742-5468/2008/10/P10008>.

- 37 Kondakci, Bedenlier és Zawacki-Richter: „Social Network Analysis”.
- 38 Uo.; Chen és Barnett: „Research on International Student Flows”; Barnett, Lee, Jiang és Park: „The Flow of International Students”; *OECDiLibrary*, „Education at a Glance 2015: OECD Indicators”, <https://doi.org/10.1787/eag-2015-en> (a letöltés ideje: 2024. március 1.).
- 39 Kondakci, Bedenlier és Zawacki-Richter: „Social Network Analysis”; Chen és Barnett: „Research on International Student Flows”; Barnett, Lee, Jiang és Park: „The Flow of International Students”; *OECDiLibrary*, „Education at a Glance 2015”.
- 40 Forrás: a szerzők saját munkája.
- 41 Kondakci, Bedenlier és Zawacki-Richter: „Social Network Analysis”; Chen és Barnett: „Research on International Student Flows”; Barnett, Lee, Jiang és Park: „The Flow of International Students”; *OECDiLibrary*, „Education at a Glance 2015”.
- 42 Kondakci, Bedenlier és Zawacki-Richter: „Social Network Analysis”; Chen és Barnett: „Research on International Student Flows”; Barnett, Lee, Jiang és Park: „The Flow of International Students”; *OECDiLibrary*, „Education at a Glance 2015”.
- 43 Kondakci, Bedenlier és Zawacki-Richter: „Social Network Analysis”.
- 44 Uo.

Új szereplő a „nagy játszmában”. Kína földgázpolitikája Közép-Ázsiában

1. rész: A szereplők¹

A New Player in the “Big Game.” China’s Natural Gas Policy in Central Asia Part 1: The Actors

Dudlák Tamás

https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2024.1.7

Összefoglaló: A tanulmány a közép-ázsiai földgáziparban való kínai részvétellel geopolitikai és geoökonómiai háttérét elemzi. A téma feldolgozásának az időszerűségét az utóbbi évek számos olyan fejleménye teszi indokolttá, amely hozzájárul Közép-Ázsia geopolitikai és gazdasági helyzetének az átrendeződéséhez, és komoly hatással van a régió erőforrás-gazdálkodására. Az írás célja annak a bemutatása, hogy bár a térségből származó erőforrások Kína teljes energiaszükségletének csak kis részét elégítik ki, Peking mégis alapvető hatással van a közép-ázsiai energiatér szerkezetére. Azaz az ottani növekvő befolyását a földgázpolitikája csak kis részben alapozza meg, a növekvő közép-ázsiai szerepvállalása azonban – az orosz jelenléttel együtt – a térség hatalmi viszonyait illetően sajátos átmeneti helyzetet eredményez. A kétrészes tanulmány első részében a szereplők – az energiaéhes Kína és a számottevő földgázforrásokkal rendelkező három közép-ázsiai állam, Türkmenisztán, Üzbegisztán és Kazahsztán – földgáziparának és földgázpolitikájának az adott országon belüli helyzetét vizsgálom.

Kulcsszavak: Kína, földgáz, Közép-Ázsia, Türkmenisztán, Üzbegisztán, Kazahsztán

Abstract: This paper reveals the geopolitical and geo-economic background of Chinese involvement in Central Asia’s natural gas industry. The timeliness of this topic is underlined by the several developments of the last few years that contribute to the rearrangement of Central Asia’s geopolitical and economic situation and have a severe impact on the management of resources in the region. The study aims to demonstrate that, although the resources acquired from Central Asia represent only a small percentage of China’s total energy needs, Beijing is still fundamentally transforming the structure of the Central Asian energy space. Although natural gas constitutes only one part of China’s increasing influence in Central Asia,

China's growing involvement, in parallel with the Russian presence there, leads to a transitional situation in the power relations of the region. The first part of this two-part paper examines the actors (China and the three Central Asian states with significant natural gas resources, namely Turkmenistan, Uzbekistan, and Kazakhstan) in terms of their domestic natural gas policies and the natural gas market in their respective countries.

Keywords: China, natural gas, Central Asia, Turkmenistan, Uzbekistan, Kazakhstan

Bevezetés

Az alábbi kétrészes tanulmányban Kína Közép-Ázsiát érintő földgázpolitikájának az utóbbi két évtizedben tapasztalható változásait mutatom be, illetve általánosságban a térség földgáztermelő országaival (Türkmenisztán, Üzbegisztán, Kazahsztán) kialakított energiapolitikai viszonyát elemzem. (A kőolajkapcsolatokra és a petrokémiai iparág fejleményeire csak röviden térek ki, amennyiben azok hozzájárultak az adott ország és Kína földgázkapcsolatainak a dinamizálásához.)

A kutatás aktualitását az utóbbi néhány évben történt számos fontos fejlemény igazolja, amely az elemzett térség geopolitikai és gazdasági viszonyait átrendezték, és komoly hatással voltak és vannak az ottani erőforrások menedzsmentjére is. Ezek között említendő, hogy a kínai földgázimportot kiszolgáló legnagyobb volumenű és leghosszabb (Közép-Ázsia–Kína) vezeték Türkmenisztánból indul, amelyet a 2009-es átadása óta többször is bővítettek (és küszöbön áll a negyedik bővítés befejezése is). 2015-ben indult meg a Türkmenisztán–Afganisztán–Pakisztán–India földgázvezeték (TAPI) építése – ami jelenleg szünetel –, s ha teljesen elkészül, új fogyasztók számára is lehetővé teszi a közép-ázsiai földgáz elérését. Ami a kínai földgázpiac ellátását illeti, 2019 végétől működik az orosz–kínai földgázvezeték (Szibéria Ereje 1), amely a két fél közötti kapcsolatok elmélyítésében is kiemelt szerephez jut, ráadásul Moszkva egy újabb, összekötő földgázvezeték megépítését sürgeti. Ez annak tükrében érthető is, hogy a 2022-ben kezdődött orosz–ukrán háború következtében az energiahordozók ára jelentősen megemelkedett, de az Oroszország energiapolitikai elszigeteléséből (nyugati szankciók) adódó geopolitikai következmények (a kínai–orosz energiapolitikai együttműködés esetleges elmélyülése) szintén kiemelt fontosságúak. Ugyanakkor Kína számára az egyre bővülő vezetékes földgázimportja mellett az olyan új szereplők előretörése, mint Ausztrália, Kanada és az Amerikai Egyesült Államok, az LNG-piacon többletkínálatot is eredményez. Ez a többletkínálat viszont lassuló mértékű kínai növekedéssel jár együtt, ami csökkenő földgázkeresletet indukál. Ráadásul a koronavírus-járvány következtében, a lezárásokkal párhuzamosan, többször is visszaesett a különféle energiahordozók iránti kínai kereslet (mivel az ipari termelés kisebb importot igényelt).

Feltételezésem szerint Törökország, India, az Európai Unió, az Egyesült Államok, Kína és Oroszország között egy geopolitikai verseny (egy új „nagy játszma”) zajlik annak érdekében, hogy Közép-Ázsia energiahordozóit és szállítási útvonalait minél nagyobb mértékben ellenőrzés alá vonják. Vizsgálatom központjában ennek az állításnak egy lényeges – a legfőbb változásokkal járó – eleme, Kínának a közép-ázsiai földgázpolitikai térnyerése áll. Az anyag a legfrissebb források segítségével készült, és elsősorban a legújabb fejleményekre koncentrál.

A tanulmány az utóbbi másfél évtizedben a közép-ázsiai országokkal kialakított kínai földgázpolitika változásait és tendenciáit mutatja be és értékeli, és az érintett országok földgázpolitikájának és földgáziparának az ismertetése mellett az alábbi kérdések megválaszolására tesz kísérletet:

- Kína pozíciószerezése kínai szemszögből: Hogyan tett szert Peking a közép-ázsiai földgázszektorban domináns pozícióra? Mennyit fektet be az *upstream* (kitermelési) és a *midstream* (szállítási) tevékenységekbe? Mennyi földgázt importál a régióból, és ez miként változott az elmúlt másfél évtizedben?
- Kína pozíciószerezése közép-ázsiai szemszögből: Milyen mértékű a közép-ázsiai földgázexportőrök kínai függősége?
- Kína és mások (főleg Oroszország) versengése a földgázszektorban: Milyen (geo)politikai lépések és tendenciák határozzák meg Peking közép-ázsiai aktivitását? Hogyan sikerült domináns pozícióba kerülnie a közép-ázsiai földgázszektorban Oroszországgal szemben?

Célom annak a bizonyítása, hogy bár Kína teljes energiaigényének viszonylag csekély részét elégíti ki a jelen elemzésben vizsgált térségből érkező, vagyis a közép-ázsiai kapcsolatok révén szerzett és potenciálisan szerezhető szénhidrogén, sokatmondó tény, hogy Peking az utóbbi másfél évtizedben is alapvetően változtatja meg a közép-ázsiai energiatér szerkezetét. A jelen tendenciák folytatódása esetén a kínai befolyás további fokozódása várható, ami összességében Oroszország és Kína közép-ázsiai hatalmi relációjában egy átmeneti geopolitikai helyzetet eredményez.

A klasszikus geopolitikai és geoökonómiai szempontokat előtérbe helyező tanulmányomban a nagyhatalmi és az erőforrásjátszmák bemutatása során a hangsúlyt a kőolaj és a földgáz kiaknázása, szállítása és megszerzése érdekében folyó versenyfutásra helyezem. Ezek a pozícióharcok nem katonai eszközökkel zajlanak, hanem olykor kevésbé látványos, a diplomáciai és a gazdasági területen megnyilvánuló lépésekben mutatkoznak meg. A geopolitikai elemzés a nyersanyagok termelésének, elosztásának, fogyasztásának, az azokhoz kapcsolódó befektetéseknek, kölcsönöknek, valamint a termelő és a fogyasztó országok gazdasági erejének a vizsgálatán alapul. A geopolitikai gondolkodásmód visszatérése, az új gazdasági hatalmak és népességközpontok (Kína, India)

felemelkedésének korában, különösen aktuális, a kőolaj- és a földgázforrások kitermeléséért és felhasználásáért folytatott verseny esetében pedig kimondottan releváns. Minthogy a szénhidrogének globális eloszlása egyenetlen a Földön, és a lelőhelyük csak a legritkább esetben található a legnagyobb fogyasztó országok területén, így az oda történő eljutásuk leginkább csak „geopolitikailag rögzített” vezetékeken vagy tengeri szállítási útvonalakon keresztül lehetséges. Ez nem csupán a termelő országoknak kölcsönöz stratégiai fontosságot, hanem azoknak is, amelyeken a vezetékek áthaladnak, azaz az energiaszállítók biztosítják az ellátó országok és a felvevőpiacok között. Eurázsia szárazföldi mélységei – amelyek ugyanakkor komoly szénhidrogénforrásokat is rejteneek – még inkább meggyőzik a tengeri kijáráttal nem rendelkező kőolaj- és földgáztermelő országokat arról, hogy vezetékeket építsenek ki a nagyfogyasztók irányába. Ez a dinamika különösen érvényes Közép-Ázsia és Kelet-Ázsia között, és az utóbbi két évtizedben a két régió komoly energiapolitikai együttműködésének lehetünk a tanúi.

Szakirodalmi áttekintés

A kutatás szükségességét a témához köthető szakirodalom hiányosságai és a legújabb nemzetközi fejlemények indokolták. Bár Kína világhatalmi pozíciójának az elemzése az utóbbi időben a kutatások homlokterébe került, a Közép-Ázsiával kialakított kapcsolatait újabban leginkább az Övezet és Út Kezdeményezés (*Belt and Road Initiative*, BRI) keretében szokás vizsgálni, s így az elemzésekből hiányzik a Kína és a közép-ázsiai államok közötti, a kőolaj- és a földgázexport révén egyre mélyülő energiapolitikai együttműködés részletes tárgyalása.

A jelen elemzés az energiahordozók (kiemelten a földgáz) és a kínai-közép-ázsiai viszony kettősén alapszik, ennek megfelelően a felhasználható szakirodalmi bázis is két – valamint az azok metszetét alkotó – kategóriába sorolható.

Az első kategóriába a tematikailag kapcsolódó – tehát a külpolitika, az energiapolitika (azon belül is a földgázpolitika) kérdéseivel foglalkozó – anyagok tartoznak. A Kínát érintő szakirodalom terén az ország külpolitikájával és a BRI-vel kapcsolatos tanulmányok jelentik a legfrissebb és a legnépszerűbb témát.² Mindezeknek rengeteg aspektusát tárták fel, míg Közép-Ázsia vonatkozásában leginkább a szállítási infrastruktúra (közút, vasút, digitális infrastruktúra) elemzése került előtérbe. A Kína energiapolitikájával foglalkozó tanulmányok³ jellemzően a belső viszonyokat elemzik,⁴ a bennük található nemzetközi kitekintés (kínai kőolaj- és földgázimport) csekély mértékű. Nemzetközi kitekintéssel – a jellegükből adódóan – a szénhidrogének (kőolaj és földgáz), valamint a szén kínai importját tárgyaló írások rendelkeznek.

A második szakirodalmi kategóriát a területi szempontból kapcsolódó anyagok⁵ alkotják, amelyek a kínai-közép-ázsiai kapcsolatokkal általánosságban

foglalkoznak – azaz értelmezésemben a stratégiai, katonai, gazdasági, regionális, politikai, intézményi együttműködések és rivalizálást vizsgálják. Ezek a munkák segítenek az energiapolitika geopolitikai és gazdasági hátterének a megértésében, miközben maguk is érdekes adalékokat tartalmaznak az itt elemzett témára vonatkozóan.

A két előző kategória metszetébe tartozó, a területi és a tematikus kritériumnak egyaránt megfelelő publikációk Közép-Ázsia és Kína viszonyrendszerével, kiemelten pedig a két fél közötti energiapolitikai kapcsolatról szólnak.⁶ Ám e tanulmányok is csupán érintőlegesen térnek ki Kína Közép-Ázsiához fűződő földgázpolitikájára, holott a térségnek a vezetékes földgáz kínai importja szempontjából játszott szerepe kiemelkedő. Lényegében csak egyetlen tanulmány foglalkozik kimondottan Kína és Közép-Ázsia földgázkapcsolataival.⁷

A *Külügyi Szemle* jelen és következő számában megjelenő tanulmányom első részében a szereplők (Kína, valamint a számottevő földgázforrásokkal rendelkező három közép-ázsiai állam, Türkmenisztán, Üzbegisztán és Kazahsztán) földgáziparának és földgázpolitikájának az adott országon belüli helyzetét vizsgálom. Ezen belül először a kínai energiapolitika lehetőségeiről és korlátairól lesz szó, majd a közép-ázsiai földgázpiacok országspecifikus jellemzőinek a tárgyalására helyeződik a hangsúly.

Kínai energiapolitika: lehetőségek és korlátok között

Ahhoz, hogy megértsük Peking Közép-Ázsiával kapcsolatos energia-, illetve földgázpolitikai lehetőségeit és kényszereit, számításba kell vennünk a Kínában e területeken fennálló alapvető feltételrendszert, továbbá azoknak az utóbbi néhány évtizedben végbement fejlődését.

A Teng Hsziao-ping által kezdeményezett belső reform és külkereskedelmi nyitás 1979-től kezdődően lehetővé tette Kína számára a világkereskedelemben, illetve a nyersanyagok globális áramlásába való fokozatos bekapcsolódást. A nyitás politikája nem csupán a nyugati termékek, de részben a nyugati technológia megismerésével is együtt járt, s ez utóbbi különösen fontos szereppel bírt a földgáztermelés fejlődésében, amely tőke- és technológiaintenzív ágazatnak is minősül. A kommunista párt gazdasági és külpolitikai reformtörekvéseit nagymértékben motiválták az egyre intenzívebb és extenzívebb gazdálkodást folytató kínai vállalatok, valamint a növekvő lakossági igények.⁸ A robbanásszerű gazdasági növekedés egyre nagyobb energiaigényt támasztott, amelyet a vezetésnek eleinte még sikerült a hazai forrásokból kielégítenie. Kína azonban 2010-re megelőzte az Amerikai Egyesült Államokat, és a világ legnagyobb energiaszükségletjévé vált.⁹

A kínai energiaigény döntő része a széntüzelésű erőművekhez, illetve az ipari és a lakossági felhasználáshoz társul, s azt az ország belső (főképp szén-)

készletei évtizedekig fedezni tudták. A szén kiemelkedő szerepe nagyon is érthető, tekintve, hogy Kínában a szén olcsón és bőségesen áll rendelkezésre,¹⁰ hiszen a világ szénkészletének 13 százaléka ott található.¹¹ Ám 2009 óta az ország szénből is behozatalra szorul, a hazai rendszer (a szállítási távolságok és a megfelelő infrastruktúra hiánya miatt) ugyanis nem képes ellátni az igényeket.¹² Az utóbbi két évtizedben azonban a teljes energiafogyasztásban a szén aránya egyre kisebb lett, mivel más energiahordozók is megjelentek: a megújulók, a kőolaj és a földgáz – ez utóbbiakból eleinte a hazai termelés futott fel, majd megnövekedett az import is (1. és 2. táblázat). Ezeknek az energiahordozóknak a térnyerésével együtt is Kína teljes energiafogyasztásának csupán 8,65 százalékat tette ki a földgáz 2021-ben, míg kőolajból biztosították az energia 19,41, szénből pedig 54,66 százalékát.¹³ A maradék energiaigényt a különféle megújuló energiaforrások elégítik ki, amelyek tehát a földgáznál kétszer nagyobb arányban veszik ki a részüket Kína energiaellátásából.¹⁴

1. táblázat¹⁵

Kína kőolajtermelése (1000 hordó/nap)

2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
4074	4155	4216	4246	4309	3999	3846	3802	3848	3901	3994

2. táblázat¹⁶

Kína kőolajfogyasztása (1000 hordó/nap)

2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
9630	10.061	10.563	11.018	11.890	12.297	13.003	13.642	14.321	14.408	15.442

3. táblázat¹⁷Kína földgázimportja (milliárd m³)

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Mianmarból	-	-	0,2	2,9	3,8	3,7	3,2	2,9	4,4	3,9	3,9
Oroszországból	-	-	-	-	-	-	-	-	0,3	3,9	7,6
Közép-Ázsiából	13,6	20,8	26,2	27,4	28,7	33,0	36,7	45,0	43,0	37,3	41,7
Vezetékes import összesen	13,6	20,8	26,4	30,3	32,4	36,8	39,9	47,9	47,7	45,1	53,2
LNG-import	16,9	20,1	25,1	27,3	27,0	36,8	52,9	73,5	84,7	94,0	109,5
Import összesen (LNG és vezetékes)	30,5	40,8	51,5	57,5	59,4	73,5	92,8	121,3	132,5	139,1	162,7

Kína 2006-ban importált először földgázt (akkor még LNG formájában, majd 2010-ben a vezetékes földgáz importja is megkezdődött), de annak a teljes energiafogyasztáson belüli részaránya viszonylag alacsony maradt. 2019 óta viszont már a kelet-ázsiai ország számít a világ legnagyobb földgázimportőrének: abban az évben már 132,5 milliárd köbmétert importált, amelynek 64 százaléka LNG formájában, a többi vezetéken érkezett (3. táblázat).

A felhasznált földgáz szektorális eloszlását tekintve 2015-ben a legnagyobb fogyasztó az ipari energiaszektor volt (37 százalékkal), míg a lakosság 18,9, az áramtermelés 18, az energiaszektoron kívüli ipar 13,6, a közlekedés pedig 12,5 százalékot tett ki a teljes fogyasztásból.¹⁸ A bővülő egyéni fogyasztási igények miatt a kínai energiaszektorban nem csupán extenzív, hanem nagyarányú intenzív növekedés is zajlik. Ugyanakkor, ahogy az energaintenzív és alacsony hozzáadott értékű ipari szektort (*made in China*) lassan felváltja a technológiaközpontú, nagy hozzáadott értékkel bíró gyártási kapacitás dominanciája (*created by China*), a lakossági energiafogyasztás növekedésével párhuzamosan az ipari energiaigény növekedése tovább lassulhat.¹⁹ Ez megmutatkozik a földgázfogyasztásban is: míg a 2000-es években a kereslete robbanásszerűen nőtt, addig a 2010-es években annak aránya már mérséklődött (4. és 5. táblázat).

4. táblázat²⁰

Kína földgáztermelése (milliárd köbméter)

2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
106,2	111,5	121,8	131,2	135,7	137,9	149,2	161,4	176,7	194,0	209,2

5. táblázat²¹

Kína földgázfogyasztása (milliárd köbméter)

2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
135,2	150,9	171,9	188,4	194,7	209,4	241,3	283,9	308,4	336,6	378,7

A belső földgáztermelés fokozása még középtávon sem jelent megoldást a növekvő igények kielégítésére: annak növekedése ugyanis lassabb, mint a fogyasztásé. A nagy várakozásokkal ellentétben a kínai palaolaj- és palagáz-forradalom elmaradt, már csak azért is, mivel az országban korlátozott mértékben lelhetők fel azok nem konvencionális készletei.²² Így az importfüggőség folyamatosan nő – bár jelenleg már csökkenő mértékben.²³

A pekingi kormány az utóbbi években erőteljes lépéseket tett a lakossági és a közlekedési földgázfogyasztás egyre szélesebb körű elterjesztésére és támogatására, emellett a szénerőműveket folyamatosan földgáztüzelésűvé alakítja át.²⁴ Azzal azonban, hogy a széntüzelésű erőművek visszaszorítása során a földgáz

állami támogatása mellett köteleződött el, politikai kockázatokat is magára vállalt, hiszen ez az import kényszere révén az ország számára egy, a korábnál szélesebb (külföldi) függőségi pályát ír elő. Ráadásul ahhoz, hogy a szénnél olykor akár 40 százalékkal is drágább földgáz piaca életképes legyen, az árak állami szubvenciójára is szükség van.²⁵ Vagyis a földgáz a kínai állam számára tisztább, de drágább és geopolitikai szempontból kockázatosabb energiaforrás.

Kína az energiaigénye 60 százalékát importból fedezi – kőolajból, földgázból, szénből és uránércből. Az ország már 1993 óta nettó kőolajimportőr,²⁶ 2015 áprilisában pedig az Egyesült Államokat is megelőzte, s e téren világelső lett.²⁷ Az első LNG-terminálja Kuangtung (Guandong) tartományban épült meg, 2006-ban.²⁸ A következő évben pedig nettó földgázimportőrré vált, s a Kínát ellátó országok köre fokozatosan bővült: már 2012-ben is tizenkettőtől importált földgázt, két évvel később pedig a számuk tizenhétre nőtt. Átlagosan az országba a földgáz 40 százaléka vezetéken, 60 százaléka pedig LNG formájában érkezik.²⁹ A legfontosabb LNG-szállító partnerei közé Ausztrália, Katar, Indonézia és Malajzia tartozik; Türkmenisztánból és kisebb mennyiségben Üzbegisztánból, Kazahsztánból és Mianmarból vezetéken keresztül érkezik a földgáz. 2021. október óta pedig már Kína a világ legnagyobb LNG-importőre³⁰ (6. táblázat).

6. táblázat³¹
Kína LNG-importja (milliárd m³)

2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
16,9	20,1	25,1	27,3	27,0	36,8	52,9	73,5	84,7	94,0	109,5

A hatékonyabb energiagazdálkodás érdekében az 1990-es évek végén a nemzeti olajvállalatokat profitorientált vállalkozásokká alakították át.³² A szektorra nehezedő központosítási törekvések 2003 óta enyhültek ugyan,³³ de a kormány politikai célkitűzéseit (például a hatóságilag szabályozott árat) a nemzeti olajvállalatoknak – akár anyagi veszteségek árán is – érvényesíteniük kell. Az aktív külföldi szerepvállalásaik gyakran a kínai energiapolitikát meghatározó lépésekké váltak.³⁴ A 2000-es években számos olyan változás történt a kínai és a globális energiapiacra, amely elősegítette a külföldi energiapiacok felé történő kínai nyitást. A belső tényezők közül fontos kiemelni, hogy Kína egyre kevésbé akart a hagyományos energiahordozóra, a szénre támaszkodni, ezért megnyílt a lehetőség a nagyobb arányú kőolaj- és földgázfogyasztásra. Ez utóbbi növelését a kormányzati politika elkezdte aktívan támogatni. Ugyanakkor a rohamos tempóban emelkedő kereslettel a hazai kőolaj- és földgázforrások kitermelése nem bírt lépést tartani, így egyre nagyobb mértékben importra kellett támaszkodni. Idővel a kínai állami olajvállalatok egyre több külföldi tapasztalatot szereztek, és számottevő bevételi forrássá váltak számukra a külföldi projektek.³⁵ Fontos külső

körülmény, hogy a magas kőolajár a beszerzési országok tekintetében diverzifikációra készítette Kínát. A kínai döntéshozók szemében a közvetlen vezetékes összeköttetés vált az energiakapcsolatok legmegbízhatóbb fajtájává, mivel azok nem az Egyesült Államok által dominált világtengereken, hanem Eurázsia szárazföldi részén keresztül kínáltak alternatívát (lásd az ún. Malakka-dilemmát³⁶). Szerencsés körülmény, hogy a kontinens nagy nyersanyagbázisai – Kazahsztán és Oroszország – a 2000-es években jelentősen növelni tudták a kőolaj- és földgáztermelésüket, ezért lehetőség nyílt az ottani többlet exportjára. Ráadásul a két ország maga is érdekelt volt az exportútvonalaik diverzifikálásában.³⁷

Kínában a nagymérvű importkitettséggel szemben, valamint a gazdaság központi irányítása miatt az energia kérdésköre a politika legmagasabb szintjeit is meghatározza: az energiabiztonság a nemzeti fejlődés legfontosabb pillérei közé tartozik. A megfelelő működése a vezetés legitimációját erősíti, és általában a szociális biztonság zálogát jelenti. Hszi Csin-ping elnök jóformán azonnal a 2012. novemberi hatalomra kerülése után Kína történetének az egyik legátfogóbb korrupcióellenes kampányát indította el, amelynek eredményeképpen a nemzeti kőolaj- és földgázszektor működésében is változások következtek be, s ezzel együtt a kínai külpolitika irányainak és stratégiai céljainak a definiálásában az elnök személye sokkal markánsabb szerephez jutott.

A kínai kőolaj- és földgázipart három nagy állami tulajdonú cég dominálja, amelyek között a feladatok az alábbiak szerint oszlanak meg:

- CNOOC (*China National Offshore Oil Corporation*): tengeri kőolajfeltárások és -kitermelés
- Sinopec (*China Petroleum & Chemical Corporation*): kőolaj-feldolgozás
- CNPC (*China National Petroleum Corporation*) vagy Petrochina: leginkább a külföldi beszerzésekért, illetve a kitermelésért felelős.

A kínai gazdaság a koronavírus-járvány következtében 2020 óta számos kihívással néz szembe. Egyrészt a szigorú járványügyi korlátozások visszafogták a termelést, továbbá a globális és a lokális ellátási láncok többszöri megszakadásához is hozzájárultak. Másrészt a 2021 végétől tapasztalható magas nyersanyag- és energiaárak is korlátozták a kínai gazdaság lehetőségeit. A pandémia hatásain túl fontos kiemelni, hogy Kínát 2021 nyarán komoly természeti csapások sújtották, valamint – legújabban – az orosz–ukrán háború tovagyűrűző következményei is negatív befolyásoló tényezőkként jelentkeznek.³⁸

A közép-ázsiai földgáztermelő országok

Bár a legtöbb elemzés egységként tekint a közép-ázsiai országokra azok viszonyainak a vizsgálatakor, fontos kihangsúlyozni, hogy valójában eltérő a földrajzi, a gazdasági, a társadalmi és a történelmi hátterük, amelyekből adódóan

különböznek a külpolitikai prioritásaik is. E fontos különbségek az energiapolitika esetében is megmutatkoznak, így a térség legnagyobb földgáztermelői – Türkmenisztán, Üzbegisztán és Kazahsztán (amely jelentős kőolajtermelő is) – külön kezelendők a Kínával fennálló kapcsolataik elemzése során. A három közép-ázsiai ország földgáztermelésre és -fogyasztásra vonatkozó éves adatait a 8. és 9. táblázat tartalmazza.

Türkmenisztán

Közép-ázsiai viszonylatban a legjelentősebb földgázpotenciállal Türkmenisztán rendelkezik. Az ottani földgáztartalékok nagyságáról csak bizonytalan becslések születtek. 2012-ben a párizsi központú Cedigaz 10 billió köbméterre saccolta a kinyerhető földgáz mennyiségét, míg a brit BP úgy vélte, a türkmén földgázkincs akár 17,5 billió m³ is lehetett akkor – amely a világon feltárt készletek 9,4 százalékát jelentette. (A BP becslései egyébként 2007 óta folyamatosan emelkedtek: először 2,3 billió m³, 2008-ban már 7,3 billió m³, 2010-ben pedig 10,2 billió m³ földgáztartalékkal számoltak.)³⁹ A 2022-es becslések még mindig jelentős mennyiséget (11,326 billió m³), ám világviszonylatban csökkenő részarányt (3,8%) valószínűsítenek. Ezzel Türkmenisztán a földkerekség 6. legnagyobb földgáztartalékkal rendelkező állama (7. táblázat).

7. táblázat⁴⁰
Földgázkészletek országonként (milliárd m³)

1.	Oroszország	47.798
2.	Irán	33.980
3.	Katar	23.871
4.	Szaúd-Arábia	15.910
5.	Amerikai Egyesült Államok	13.167
6.	Türkmenisztán	11.326
7.	Kína	6.654
16.	Üzbegisztán	1.841
17.	Kazahsztán	1.840

Türkmenisztán számottevő földgázlelőhelyei az ország keleti és dél részén, a Galkinis [megújulás] mezőn és a Dauletabad melletti óriásmező területén összpontosulnak. Az előbbi a világ második legnagyobbjának tekintik. Ugyancsak jelentősek, de részben Azerbajdzsánnal és Iránnal vitatott területen

fekszenek a Kaszpi-tengeri földgázmezői. A türkmén földgáz jellegzetessége, hogy magas, 6-8 százalékos hidrogén-szulfid és szén-dioxid tartalommal bír, ezért speciális eljárással tisztítani kell.

Türkmenisztán geopolitikailag problémás helyzete abból adódik, hogy – Afganisztán kivételével – mindegyik szomszédja (tehát Irán, Azerbajdzsán, Kazahsztán, Üzbegisztán) szintén jelentős földgáztermelő. Ráadásul előnyösebb geopolitikai helyzetben is vannak, ugyanis a nagyobb felvevőpiacokhoz (Kína, Oroszország, világtegek) közelebb helyezkednek el.

A szakirodalomban „pozitív semlegességgént” szokás a türkmén vezetésnek a függetlenné válás (1991) óta folytatott külpolitikai különutaságát jellemezni,⁴¹ amely alapján az ország nem vesz részt semmilyen katonai szövetségben vagy nemzetközi szervezetben.⁴² Egy másik külpolitikai elv értelmében a türkmének kizárólag a határig szállítják az exportálni kívánt földgázt, így az onnan továbbhaladó infrastruktúra kiépítése már nem az ország költségvetését terheli.

Türkmenisztán földgázát az 1960-as évektől kezdve – a Közép-Ázsia-Központ vezetéken keresztül – a Szovjetunió európai területei felé szállították.⁴³ A függetlenség elnyerését követően azonban a termelés hanyatlani kezdett, majd lassú növekedésnek indult, amit újra visszaesés követett. Szaparmurat Nijazov (Saparmyrat Nyýazow) elnök alatt az energiapolitika elsődleges irányát az Oroszországba történő földgázszállítások jelentették, a rohamosan romló műszaki állapotú Közép-Ázsia-Központ földgázvezeték révén. 2003-ban az orosz Gazprom 25 évre szóló szerződést írt alá Türkmenisztánnal, amelyben célul tűzték ki, hogy 2028-ra a türkmén földgázexport mennyiségét évi 70-80 milliárd köbméterre növelik.⁴⁴ Az egyébként jelentős földgáztermelőnek számító Oroszországnak ugyanis így olcsóbb volt, mintha magának kellett volna földgázt termelnie.⁴⁵ A Gazprom igyekezett a közép-ázsiai forrásokat még azelőtt lekötöni, hogy a nyugati nyersanyagimportőrök közvetlen kapcsolatot alakítottak volna ki az ottani államokkal. A türkmén földgáz egyébként nem belső használatra szolgált: azt Oroszország magasabb áron az európai piacokra exportálta tovább.

A Moszkvától való függés veszélyeit felismerő türkmén vezetés a nemzetközi elszigeteltségből Gurbanguly Berdimuhamedov (Gurbanguly Berdimuhamedov) elnöksége (2007–2022) alatt óvatos nyitással és egy új szerepkon koncepcióval lépett ki. Ennek értelmében Türkmenisztán továbbra is semleges politikát folytat, nem vesz részt nemzetközi szervezetekben, de aktív híd-, illetve összekötő szerepet játszó állam kíván lenni.⁴⁶ 2007-től korlátozott keretek között, de megjelenhettek az országban nem orosz befektetők is.⁴⁷

Ez a külső technikai és pénzügyi segítség jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy Türkmenisztán a meglévő lehetőségeit a korábbiaknál nagyobb mértékben – bár korántsem a leghatékonyabb módon – használja ki. Az ország az utóbbi két év-tizedben részben belföldi, részben külföldi források bevonása révén számottevő

földgázkitermelői és -szállítói kapacitást épített ki, miközben a becsült készlete a feltárásoknak köszönhetően egyre nagyobb lett, és ezzel együtt a kitermelés is ugrásszerű növekedésnek indult.

Meglehetősen korlátozott kapacitással, de már 1997-re kiépült egy 200 km hosszúságú földgázvezeték Irán felé is (a türkmén Korpezse és az iráni Kordkuj között), amely az észak-iráni területek ellátását szolgálta.⁴⁸ Irán felé a második, 182 km hosszú Dauletabad–Szaraksz–Kangiran vezeték 2010-ben nyitották meg, s az éves kapacitása a 20 milliárd köbmétert is elérheti,⁴⁹ gyakorlatilag azonban soha nem szállított ennyi földgázt. Ráadásul egy árazással kapcsolatos vita 2017 januárjában az Iránba történő földgázszállítások leállításához vezetett.⁵⁰ Összességében tehát az iráni vezetékek kiépülése nem okozott stratégiai változást a türkmén földgázexportban.

A türkmén földgázkivitel szempontjából az orosz és az iráni útvonal mellett harmadik lehetőséget a nyugati irányba történő export jelenti. E téren az ország számos akadállyal néz szembe. Ezek között említendő a Kaszpi-tengeri határviták ügye, illetve az Európába vezető infrastruktúra hiánya. Bár a nyugati piac képviselői számos alkalommal tárgyaltak a türkmén földgáz megvételének a lehetőségéről, a projekttel együtt járó politikai kockázatok (Irán, Oroszország és részben Azerbajdzsán ellenérdekeltsége, valamint a törökországi szállítási útvonal kockázata) és a hatalmas költségek eddig nem tették lehetővé a vezeték kiépítését. Ugyanakkor az Oroszország ellen 2022 és 2023 során életbe léptetett nyugati szankciók miatt felértékelődhet az orosz befolyástól függetlenedni próbáló közép-ázsiai államok és a nyugati hatalmak közti együttműködés jelentősége. Oroszország és Irán jelenleg mégis hatékonyan igyekszik megakadályozni a Kaszpi-tenger alatt húzódó földgázvezeték megvalósítását.

A türkmén diverzifikációs törekvések negyedik iránya délkelet. A Türkmenisztán, Afganisztán, Pakisztán és India összeköttetését szolgáló, ún. TAPI földgázvezeték megvalósíthatósági terve 2005-ben készült el, s a projekt kivitelezésének a költségét 7,6 milliárd dollárra becsülték. A terv az Egyesült Államok támogatását is elnyerte – amely Afganisztánban akkor még katonailag jelen volt –, és az érintett négy ország képviselői 2010 szeptemberében egy megegyezést is aláírtak.⁵¹ A mindvégig bizonytalan afganisztáni helyzet és a megfelelő anyagi háttér hiánya viszont komoly késéseket okozott. Kína számára szerencsés fejlemény, hogy ez a kínai tervekben vetélytársként értékelt projekt nem valósult meg, így elsőként és máig is egyedülként Peking aknázhatta ki az egyre bővülő türkmén földgáztermelést. (A türkmén földgázexport ötödik irányára vonatkozóan részletesen lásd az előző, a kínai energiapolitikával foglalkozó fejezetet). Aşgabat azonban a várható többlettermelése miatt az utóbbi években újra elkötelezettnek tűnik a TAPI iránt, így a földgázvezeték Türkmenisztánon belül szakaszának az építését már 2015. decemberben megkezdték. Az ezt az exportútvonalat kiszolgáló, a Türkmenisztán keleti és nyugati

részen található földgázmezőket összekötő Kelet–Nyugat földgázvezeték építése pedig éppen akkoriban fejeződött be.⁵² A TAPI építése Afganisztánon belül 2016 februárjában indult el, Pakisztánban pedig 2018 decemberében.⁵³ A vezeték a türkménisztáni Mari városából az afganisztáni Kandaháron és Heráton át vezet majd Pakisztánba, s onnan tovább Indiába, Fazilkáig. Ha elkészül, a hossza 1814 km, a maximális kapacitása pedig évi 33 milliárd m³ lesz.⁵⁴ A projekt sikerében leginkább érdekelt Türkmengaz a jelenlegi állás szerint 10 milliárd dolláros projektköltség 85 százalékához járult hozzá.⁵⁵ E tekintetben tehát az a kivételesnek mondható helyzet állt elő, hogy Türkmenisztán az ország területén kívüli infrastruktúra fejlesztésében vesz részt.

Üzbegisztán

Üzbegisztán Iszlam Karimov elnöksége (1990–2016) alatt többször váltott orientációt Oroszország és a nyugati hatalmak között,⁵⁶ és egyfajta ingamozgással próbált meg autonóm hatalmi pozícióra szert tenni.⁵⁷ Annak idején az állam által vezérelt gazdaságpolitika importhelyettesítő termelésre állt be, és az üzbég gazdaságot csak részben nyitották meg a külföldi befektetők előtt.⁵⁸ Ilyen kivétel volt például, amikor 2005-ben az Aral-projekt keretében konzorciumot hoztak létre az Aral-tó földgázkészleteinek a kitermelésére, amelyben a CNPC 20 százalékos részesedést kapott, akárcsak a négy további partner: az Uzbeknefteygaz, az orosz Lukoil, a maláj Petronas és a koreai KNOC.⁵⁹

Az üzbég földgázkészletek túlnyomóan az ország déli, illetve középső részén, Buhara környékén találhatók.⁶⁰ Az a térség felelős az ország kőolajtermelésének a 70 százalékáért is.⁶¹ Az üzbég földgázhálózat rendkívül szerteágazó, ugyanakkor elavult, és emiatt sok a hálózati földgázvesztés.⁶² Egyes becslések szerint az így keletkezett kár akár az üzbég GDP 4,5 százalékát is elérheti.⁶³

Üzbegisztán a kisebb földgázkészletei és a nagyobb belső fogyasztása miatt nem tud olyan mértékben exportálni, mint Türkmenisztán. Az ország 35 milliós lakossága ugyanis a teljes földgáztermelésnek akár a 80 százalékát is felhasználja,⁶⁴ így minimális – de lokális szempontból mégis jelentős – mennyiségben van lehetőség exportra, amely Kirgizisztánba és Tádzsikisztánba, illetve Kazahsztán déli részére irányul. Az említett országok, akárcsak a politikai viszonyaik, korántsem problémamentesek – elegendő e tekintetben a határvitákra, illetve a vízelosztás nehézségeire utalni. 2012 januárjában például Üzbegisztán leállította a tádzsikisztáni földgázszállítását, mivel Dusanbe nem fogadta el az üzbégek által megemelt árat.⁶⁵

A régió túlra irányuló üzbég földgázexport tekintetében Oroszország és Kína emelhető ki a legjelentősebb partnerekként. Az előbbi sokáig a Szovjetunió időszakából örökölt földgáz-infrastruktúrára támaszkodva kapta a földgázt, amelynek mértékében a 2008-as világgazdasági válságot követően jelentős

viSSzaesés történt. 2013-tól pedig az üzbégek tovább csökkentették az Oroszország felé szállított földgáz mennyiségét:⁶⁶ az addigi évi 8-9 milliárd m³-ről évi 3-6 milliárd m³-re.⁶⁷ 2014-ben pedig Üzbegisztán is megkezdte a Kínába irányuló kivitelt. A keleti exportja érdekében rácsatlakozott a Peking által épített vezetékre (a bevezetésben említett Közép-Ázsia-Kína földgázvezetékre), amely alapvetően a türkmén földgáz szállítási útvonala. Ennek köszönhetően 2016-ban 4,3, 2017-ben 3,5, 2018-ban pedig 6,5 milliárd m³ földgáz jutott Kínába üzbég forrásból.⁶⁸

2016 novemberében Islam Karimov uralmát Savkat Mirzijojev elnöké váltotta. Ez a változás szerencsésen egybeesett azon kínai törekvésekkel, hogy Üzbegisztán még nagyobb szerepet vállaljon a regionális összekötő projektekben.⁶⁹ Mirzijojev felismerte, hogy hazájának tengertől kétszeresen elzárt országhént – ami azt jelenti, hogy nemcsak neki, de egyik szomszédjának sincs tengeri kijárata – létfontosságú a környező államokkal való jó viszony fenntartása. Ehhez pedig az addigi viszonylagos elzárkózást fel kell váltania a proaktív politikának.⁷⁰ E „nyitás” keretében 2017-től több energiapolitikai egyezmény született Üzbegisztán és Kína között. Közülük is a legfontosabb megemlíteni a Buhara környéki földgázmezők kitermelésére hivatott New Silk Road Oil and Gas nevű konzorcium megalapítását.⁷¹ A földgázipari együttműködés másik fontos területét a Surtan mellett felépült földgázfinomító komplexum jelenti, amelybe Kína 3,7 milliárd dollárt fektetett.⁷²

Azonban a vevő számára problémát okozott, hogy a földgáz gyakran gyenge minőségű volt, ezért csak kisebb mennyiségben tápláltak belőle a vezetékbe.⁷³ Mindezek ellenére 2020 végéig nagyjából azonos arányban részesült az üzbég földgázból Kína és Oroszország, de akkortól az orosz export megszűnt.⁷⁴ 2022 elején pedig a kazahsztáni tüntetések hatására az üzbég vezetés úgy döntött, hogy a földgázhiány megakadályozása érdekében Kína helyett a helyi piacok ellátására koncentrál.⁷⁵ Ha ez a tendencia tovább folytatódik, 2025-re az üzbég földgázexport (minden irányba) akár teljesen le is állhat.⁷⁶

8. táblázat⁷⁷Földgáztermelés (milliárd m³)

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Kazahsztán	28,7	29,0	30,4	31,0	31,2	31,5	33,4	33,1	33,1	33,3	32,0
Üzbegisztán	56,6	56,5	55,9	56,3	53,6	53,1	53,6	58,3	57,5	47,1	50,9
Türkmenisztán	56,3	59,0	59,0	63,5	65,9	63,2	58,7	61,5	63,2	66,0	79,3

9. táblázat⁷⁸
Földgázfelhasználás (milliárd m³)

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Kazahsztán	9,9	10,7	11,2	12,7	12,9	13,4	14,1	16,5	16,6	17,4	15,1
Üzbegisztán	47,4	46,2	46,2	48,5	46,3	43,3	44,8	44,4	44,6	43,6	46,4
Türkmenisztán	20,7	22,9	19,3	20,0	25,4	25,1	24,8	28,4	31,5	29,6	36,7

Kazahsztán

Kazahsztán a szénhidrogénforrások közül leginkább a kőolaj szempontjából jut kiemelkedő szerephez. Míg 2008-ban úgy becsülték, 38,8 milliárd hordónyi kőolajtarték rejtőzhet az ország alatt, addig az újabb felmérések szerint annak mennyisége akár a 100–110 milliárdot is elérheti.⁷⁹ Ugyanakkor a földgázkészlete kevésbé kiemelkedő – 1,804 billió m³, s ezzel a 17. a világranglistán –, az azt szolgáló vezetékhálózat pedig gyengén kiépített, így az ország távoli területein a földgázhoz való hozzáférés nem megoldott.

A kazah kőolaj nagyjából háromnegyede az ország nyugati részén, a Kaszpi-tenger medencéjében elhelyezkedő három nagy (Kasagan, Tengiz és Karacsaganak) kőolajmező területén összpontosul. A földgázkészletek döntő többsége is ott található, javarészt az Imasevszkoje, a Kasagan, a Karacsaganak, a Tengiz és a Zsanazzsol mezőkben.⁸⁰ A vizsgált közép-ázsiai országok kőolajtermelését és -fogyasztását a 10. és 11. táblázat tartalmazza, éves bontásban.

10. táblázat⁸¹
Kőolajtermelés (1000 hordó/nap)

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Kazahsztán	1684	1664	1737	1710	1695	1655	1838	1904	1919	1806	1811
Üzbegisztán	80	72	69	63	60	57	61	64	67	61	60
Türkmenisztán	234	244	256	263	271	270	269	259	254	219	252

11. táblázat⁸²
Kőolaj-felhasználás (1000 hordó/nap)

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Kazahsztán	270	288	297	304	289	304	313	338	345	302	327
Üzbegisztán	104	88	83	82	83	86	87	95	95	83	90
Türkmenisztán	125	129	137	143	145	143	144	145	146	140	146

Kazahsztán földrajzi, geopolitikai szempontból Közép-Ázsia kapuját jelenti Kína számára, s mivel közvetlen szomszédok, hosszú közös határszakasszal, egyúttal a legbiztonságosabb energiaellátó országot is. A kínai-kazah energiapolitikai kapcsolatok nyitánya 1997-re tehető, amikor a két állam egy közös kőolajvezeték létrehozásáról döntött. A CNPC első kazahsztáni befektetése is ahhoz az évhez köthető, amikor is az európai és az amerikai befektetőkkel folyt versenyből győztesként került ki, s 60,7 százalékos részesedést szerzett a kazah AktobeMunaiGasz nevű vállalkozásban.⁸³ Ráadásul ugyanabban az évben, más nemzetközi olajvállalatok elől megszerezte a 1,5 milliárd hordónyi készlettel rendelkező kazah Uzen mező feletti ellenőrzést is.⁸⁴

1999-re elkészült az említett kazah-kínai kőolajvezeték terve, de a projekt megvalósítása késett. Ennek oka a kőolajnak az aktuálisan alacsony nemzetközi piaci ára, a jelentős megvalósítási költségek és az akkor elérhető, viszonylag kevés kazah nyersanyag volt. 2000-ben azonban, a Kasagan kőolajmező felfedezésével már biztossá vált az ellátás. Így 2003-ban a két fél arról egyezett meg, hogy három szakaszban építik meg az összekötő kőolajvezetékét.

A Kazahsztán-Kína kőolajvezeték nyugati szakaszát (Atirau-Kenkijak) még 2003-ban, a keletit (Ataszu-Dusanzi) 2005 végén, a középsőt (Kenkijak-Ataszu) pedig 2009-ben adták át.⁸⁵ A keleti szakaszon 2006 májusában kezdődött meg a szállítás. A vezetékben a CNPC 49, az AktobeMunaiGasz pedig 51 százalékos részesedést szerzett.⁸⁶ A teljes kőolajvezeték 2860 km hosszan húzódik,⁸⁷ és Kína első nemzetközi vezetékének tekinthető. Kazahsztán tehát sikeresen kihasználta az ESPO kőolajvezetékekkel⁸⁸ kapcsolatos, elhúzódó kínai-orosz tárgyalásokat, és így hamarabb tudott Kína felé vezetékes összeköttetést megvalósítani, mint Oroszország.⁸⁹

A 2000-es években, a vezeték építésével párhuzamosan, jelentős kínai térnyerés zajlott a kazah kőolajszektorban: 2003-ban a CNPC részesedése további 25,4 százalékkal nőtt az AktobeMunaiGaszban,⁹⁰ 2005 októberében pedig 4,18 milliárd dollárért megvásárolta – a legnagyobb orosz befektetőnek számító Lukoil⁹¹ elől – a PetroKazahsztán vállalatot. Ez utóbbi kimondottan a Kazahsztán-Kína kőolajvezeték ellátásával foglalkozik,⁹² és 11 kőolajmezőt, 5 feltárás alatt álló mezőt üzemeltet, ráadásul a kezelésébe tartozik az ország legnagyobb finomítója is.⁹³ A CNPC 2005-ben 100 százalékos tulajdonosa lett az észak-buzacsi kőolajmezőnek.⁹⁴ A hongkongi CITIC ugyanabban az évben vette meg 1,9 milliárd dollárért a nyugat-kazahsztáni JSC Karazsanbaszmunai nevű olajvállalatot.⁹⁵ 2009 áprilisában a CNPC 1,7 milliárd dollárért 49 százalékos részesedést szerzett a MangisztanMunaiGasz vállalatban, míg a többségi tulajdonos a legnagyobb kazah nemzeti olajvállalat, a KazMunaiGasz maradt.⁹⁶ 2013-ban Kína (a CNPC) úgy szerzett 8,33 százalékos tulajdonrészét az óriási méretű Kasagan kőolajmezőben, hogy a versenyben az indiai állami olajvállalatot utasította maga mögé.⁹⁷ Az, hogy több nemzetközi olajvállalat mellett a CNPC is részesedést

kapott a projektben, jól mutatja a kazah vezetés egyensúlyozó politikáját. 2014 áprilisában a kínai Sinopec a Lukoil 50 százalékát vette meg a kazah Caspian Investment Resources vállalatban.⁹⁸

A felsorolt tranzakciók eredményeképpen 2010-re a kazah kitermelésnek már közel egynegyede a kínai tőkét gyarapította,⁹⁹ s 2014 közepére a szénhidrogénekkel foglalkozó kazahsztáni vállalatokból legalább 22 hozzájuk volt köthető, sőt tíz teljesen kínai tulajdonban állt. Kína többséget szerzett két nagy kazah olajvállalatban (AktobeMunaiGasz és PetroKazahsztán), valamint több kisebb cégben. A kínaiak által 2005 és 2015 között Kazahsztánban befektetett 23,5 milliárd dollárból 20,9 milliárd az energiaszektorra érintette.¹⁰⁰

A kazah–kínai kőolajvezeték megvalósulása nem vezetett kenyértöréshez az Oroszországgal kialakított kapcsolatokban, sőt Kazahsztán mindkét nagy szomszédjának fontos kőolajszállítója lett, miközben a világpiacra is szállított kőolajat a Kaszpi-tengeren, illetve a 2006-tól működő Baku–Tbiliszi–Dzszejhan kőolajvezetékén keresztül.¹⁰¹ A folyamatos fejlesztések eredményeként a Kazahsztán–Kína vezeték már oroszországi eredetű kőolajat is fogadhatott, hogy aztán azt is továbbszállítsák Kínába.¹⁰² 2022. február 4-én a Rosznyefty és a CNPC arról egyezett meg, hogy az orosz olajvállalat tíz éven keresztül napi 200.000 hordó kőolajat szállít Kazahsztánon keresztül Oroszországból Kínába. Így jelenleg a kőolajvezeték kapacitásának a felét orosz, a másik felét kazah forrás biztosítja.¹⁰³

Ugyanakkor a kazah földgáz nagymértékű felhasználása és exportja előtt számos akadály tornyosul. Egyrészt a kormány a kőolaj kitermelését tekinti a prioritásnak, ezért a kőolajmezők működési idejének a meghosszabbítása érdekében az olajjal együtt kinyert földgáz nagy részét visszatáplálják a mezőkhöz. Másrészt a földgáz helyi felhasználására való lehetőségek igencsak korlátozottak, mivel főleg csak az ország nyugati és déli területein kiépített az infrastruktúra.¹⁰⁴ Ráadásul a Tengiz és a Kasagan mezőből származó földgáz kéntartalma magas, ezért gyakran olcsóbb a gázt elégetni, mint feldolgozni. 2018-ban például az elfáklyázott (felhasználás nélkül elégetett) földgáz mennyisége 2 milliárd m³-t tett ki.¹⁰⁵

A kedvezőtlen körülmények ellenére a kazah földgáz kínai exportjának a terve már viszonylag korán felmerült: 2005 augusztusában a CNPC és a KazMunaiGasz között megegyezés jött létre egy 2798 km hosszú, éves szinten 5 milliárd m³ földgáz szállítására alkalmas földgázvezetékéről.¹⁰⁶

2013-ban Kazahsztán összesen 10,2 milliárd m³ földgázt exportált,¹⁰⁷ amelyből Kínába is jutott, de a szükségesnél kevesebb, mert a két ország közti földgázt akkor részben egy kisebb kapacitású vezeték, részben pedig ún. LNG-vonatokon szállították. Az állandó és nagy volumenű földgázkapcsolat érdekében valósult meg 2015-ben a CNPC és a KazTranszGaz együttműködésében a Bej-neu–Bozoi–Simkent földgázvezeték.¹⁰⁸ A vezeték jelentőségét az adja, hogy a Kazahsztán nyugati területein kitermelt földgázt az ország keleti részében

megépült Közép-Ázsia–Kína földgázvezetékbe szállítja.¹⁰⁹ Ezzel Kínának a türkmén és az üzbég mellett újabb közép-ázsiai földgázforrásokat sikerült a saját ellátásába bevonnia. E vezetéken keresztül az első két évben (2015, 2016) 0,4, egy évvel később 1,1, 2018-ban pedig már 5,8 milliárd m³ földgázt tápláltak be a Közép-Ázsia–Kína vezetékekbe. Mindeközben a kazahok évi 12 milliárd m³ földgázt szállítanak Oroszországba az annak központi területeihez közel levő nyugat-kazahsztáni Karacsaganak mezőről.¹¹⁰

A viszonylag korlátozott tartalékai miatt Kazahsztán a 2020-as évek közepére várhatóan csökkenteni kényszerül a keleti és a nyugati irányú földgázexportját is.¹¹¹ Ez azért is valószínű, mert az ország bizonyos térségeiben jelenleg sem megoldott a földgázellátás, így oda orosz, üzbég és türkmén forrásból érkezik a vezetékes földgáz. A problémát jól jelzi, hogy a kazah vezetés 2022/2023 telén kénytelen volt a Kínának szánt földgázt a helyi igények kielégítésére fordítani, s ezért jelentős kötbér kifizetésére kényszerült.¹¹² A kormány célul tűzte ki, hogy az ország önellátása érdekében e lokális függéseket megszüntesse, és létrehozza a megfelelő gázösszeköttetéseket.

Összefoglalás

A tanulmányomnak ebben a részében a termelők oldaláról a földgázpolitika legfontosabb közép-ázsiai szereplőinek – Türkmenisztánnak, Üzbegisztánnak és Kazahsztánnak – az adottságait, lehetőségeit és politikai választásait elemeztem, míg a fogyasztói oldalon a kínai energiapolitika, különösen pedig a földgázpolitika alapvető jellegzetességeire világítottam rá. A két fél esetén a 2000-es években a szükségletek és a lehetőségek szerencsés együttállásának lehettünk a tanúi. Kína földgázimportja és az ellátás diverzifikációja akkor kezdett egyre jelentősebb méreteket ölteni, amikor az egyes közép-ázsiai államokban uralomváltás történt, és a hagyományos, az oroszokra támaszkodó kül- és energiapolitikát egy sokkal nyitottabb, a helyi gazdaságok kockázatmegosztását szolgáló irányvonal kezdte felváltani. Pekingnek a közép-ázsiai kőolaj- és földgázforrásokhoz való hozzájutását nagyban segítette az ország jelentős tőkeereje, amely viszonylag rövid idő alatt stratégiai léptékű befektetések megvalósítását tette lehetővé az ottani energiaszektorban. E tanulmányban közülük elsősorban a helyi jellegű földgázipari befektetésekre koncentráltam.

A tanulmány következő részében a szereplők között kialakult földgázpolitikai kapcsolatok legfontosabb eleméről, a Közép-Ázsia–Kína földgázvezeték megépülésének a körülményeiről, illetve az azok következtében kialakult kapcsolatok fejlődéséről és jellegzetességeiről lesz szó.

Jegyzetek

- 1 A kutatást a Pallas Athéné Domus Meriti Alapítvány támogatta a PADME kutatói program keretében, 2022-ben.
- 2 Lásd például: Griffiths, Richard: „New Silk Road Electronic Library Version 4.0 (October 2019)”, *Academia.edu*, https://www.academia.edu/40846726/New_Silk_Road_Electronic_Library_Version_4_0_October_2019 (a letöltés ideje: 2023. szeptember 16.).
- 3 Például: Andrews-Speed, Philip és Dannreuther, Roland: *China, Oil and Global Politics* (London: Routledge, 2011); Vörös Zoltán: *Kínai sakkjátszma. Tengeri kereskedelmi útvonalak és az energiabiztonság geopolitikája* (Pécs: Publikon Kiadó, 2014); Andrews-Speed, Philip: „China’s Energy Needs and Energy Security” in *Sino-US Energy Triangles. Resource Diplomacy under Hegemony*, szerk. Zweig, David és Hao, Yufan (London: Routledge, 2016), 38–54. o.; Guo, Xusheng, Hu, Dongfeng, Li, Yuping, Wei, Xiangfeng, Wang, Qingbo és Zhang, Hui: „Technologies in Discovery and Exploration of Fuling Shale Gas Field, China”, *Natural Resources*, 7., no. 5. (2016): 271–286.; O’Sullivan, Stephen: „China’s Natural Gas Development Report – Reality Check”, *The Oxford Institute for Energy Studies*, no. 62. (2019); Meidan, Michal és Andrews-Speed, Philip: „China’s Power Crisis: Long-Term Goals Meet Short-Term Realities”, *The Oxford Institute for Energy Studies*, <https://www.oxfordenergy.org/publications/chinas-power-crisis-long-term-goals-meet-short-term-realities/> (a letöltés ideje: 2024. február 15.); Meidan, Michal: „China’s Energy Policies in the Wake of COVID-19: Implications for the Next Five Year Plan”, *The Oxford Institute for Energy Studies*, <https://www.oxfordenergy.org/publications/chinas-energy-policy-in-the-wake-of-covid-19-implications-for-the-next-five-year-plan/> (a letöltés ideje: 2024. február 15.); Meidan, Michal: „The Russian Invasion of Ukraine and China’s Energy Markets”, *The Oxford Institute for Energy Studies*, <https://www.oxfordenergy.org/publications/the-russian-invasion-of-ukraine-and-chinas-energy-markets/> (a letöltés ideje: 2024. február 15.).
- 4 Kína energiapolitikájában évek óta az egyik legfontosabb kérdés a dekarbonizáció, ennek köszönhető a megújuló energiaforrások iránti érdeklődés a kínai energiapolitikával foglalkozó szakirodalomban.
- 5 Például: Fedorenko, Vladimir: „The New Silk Road Initiatives in Central Asia”, *Rethink Paper*, no. 10. (2013.); Thornton, Susan A.: „China in Central Asia: Is China Winning the „New Great Game?””, *Brookings.edu*, https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2020/06/FP_20200615_china_central_asia_thornton.pdf (a letöltés ideje: 2024. február 15.); Vakulchuk, Roman és Overland, Indra: „China’s Belt and Road Initiative through the Lens of Central Asia” in *Regional Connection under the Belt and Road Initiative. The Prospects for Economic and Financial Cooperation*, szerk. Cheung, Fanny M. és Hong, Ying-yi (London: Routledge, 2019); Reeves, Jeffrey: „China’s Silk Road Economic Belt Initiative: Network and Influence Formation in Central Asia”, *Journal of Contemporary China*, 27., no. 112. (2018): 502–518.; Laurelle, Marlene: *China’s Belt and Road Initiative and Its Impact in Central Asia* (Washington, DC: The George Washington University, 2018); Smith Stegen, Karen és Kusznir, Julia: „Outcomes and Strategies in the »New Great Game«: China and the Caspian States Emerge as Winners”, *Journal of Eurasian Studies*, no. 6. (2015): 91–106.; Omelicheva, Mariya Y. és Du, Ruoxi: „Kazakhstan’s Multi-Vectorism and Sino-Russian Relations”, *Insight Turkey*, 20., no. 4. (2018): 95–110.; Rossi, Marco és Bendini, Roberto: „Old Games, New Players: Russia, China and the Struggle for Mastery in Central Asia”, *European Parliament*, [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/briefing_note/join/2012/491436/EXPO-INTA_SP\(2012\)491436_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/briefing_note/join/2012/491436/EXPO-INTA_SP(2012)491436_EN.pdf) (a letöltés ideje: 2024. február

- 15.); Eder, Thomas Stephan: *China–Russia Relations in Central Asia. Energy Policy, Beijing’s New Assertiveness and 21st Century Geopolitics* (Wiesbaden: Springer, 2014); Kim, Younkyoo és Blank, Stephen: „Same Bed, Different Dreams: China’s »Peaceful Rise« and Sino–Russian Rivalry in Central Asia”, *Journal of Contemporary China*, 22., no. 83. (2013): 773–790.; *International Crisis Group*, „China’s Central Asia Problem”, <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/central-asia/china-s-central-asia-problem> (a letöltés ideje: 2024. február 15.); Sarı, Yaşar: „Energy Diplomacy and Foreign Policy Choice: Turkmenistan’s Relations with China” in *Inter-State and Intra-State Conflicts in Global Politics. From Eurasia to China*, szerk. Ari, Tayyar (Idaho Falls, ID: Lexington Books, 2022), 235–248. o.; Song, Weiqing: *China’s Approach to Central Asia. The Shanghai Cooperation Organisation* (London: Routledge, 2016); Garcia, Zenel: *China’s Western Frontier and Eurasia. The Politics of State and Region-Building* (London: Routledge, 2022); Gabuev, Alexander: „Crouching Bear, Hidden Dragon: »One Belt One Road« and Chinese–Russian Jostling for Power in Central Asia”, *The Journal of Contemporary China Studies*, 5., no. 2. (2016): 61–78.; Pieper, Moritz: *The Making of Eurasia. Competition and Cooperation between China’s Belt and Road Initiative and Russia* (London és New York, NY: I.B. Tauris, 2022).
- 6 Bedeski, Robert E.: *Eurasia’s Ascent in Energy and Geopolitics. Rivalry or Partnership for China, Russia and Central Asia?* (London: Routledge, 2012); Amineh, Mehdi P. és Van Driel, Melanie: „China’s Statist Energy Relations with Turkmenistan and Kazakhstan”, *African and Asian Studies*, 17. (2018): 63–89.; Paramonov, Vladimir és Stokov, Alexey: „China in Central Asia: Energy Interests and Energy Policy”, *Central Asia And The Caucasus*, 11., no. 3. (2010): 18–30.; Skalamera, Morena: „The Silk Road between a Rock and a Hard Place: Russian and Chinese Competition for Central Asia’s Energy”, *Insight Turkey*, 20., no. 4. (2018): 45–65.
- 7 Pirani, Simon: „Central Asian Gas: Prospects for the 2020s”, *The Oxford Institute for Energy Studies*, no. 155. (2019).
- 8 Ez a folyamat szerencsés időzítéssel éppen akkor zajlott, amikor a hagyományos nyugati ipari társadalmak éppen felszámolták a hazai termelési kapacitásaikat, amelyeket így részben Kínába át tudtak helyezni.
- 9 Andrews-Speed: „China’s Energy Needs”, 38. o.
- 10 A szénfogyasztás olyan méreteket ölt, hogy Kína egyedül majdnem annyit használ fel, mint a világ többi országa együttvéve. Vörös: *Kínai sakkjátszma*, 21. o.
- 11 Ziegler, Charles E.: „China’s Energy Relations with the Global South: Potential for Great Power Realignment”, in *China’s Energy Relations with the Developing World*, szerk. Currier, Carrie Liu és Dorraj, Manochehr (London: The Continuum International Publishing Group, 2011), 197. o.
- 12 Andrews-Speed: „China’s Energy Needs”, 40. o.
- 13 Ritchie, Hannah és Roser, Max: „China: Energy Country Profile”, *Our World in Data*, <https://ourworldindata.org/energy/country/china> (a letöltés ideje: 2023. szeptember 16.).
- 14 Kína az utóbbi egy évtized fejlesztéseinek eredményeként „zöld nagyhatalomnak” is számít, és újabban a klímaváltozás elleni globális küzdelemben is vezető szerepre pályázik.
- 15 Forrás: *British Petrol*, „BP Statistical Review of World Energy, 2022”, <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2022-full-report.pdf> (a letöltés ideje: 2024. február 15.), 15. o.
- 16 Forrás: Uo., 20. o.
- 17 Forrás: Uo., 34. o..
- 18 Peng, Donna: „Prospecting Chinese Gas Demand”. *The Oxford Institute for Energy Studies*, no. 110. (2017): 23.
- 19 Laurelle: *China’s Belt and Road Initiative*, x. o.

- 43 Siddi, Marco és Kaczmarski, Marcin: „The EU and China in Central Asian Energy Geopolitics” in *The European Union, China and Central Asia. Global and Regional Cooperation in a New Era*, szerk. Bossuyt, Fabienne és Dessein, Bart (London: Routledge, 2021), 161–177. o.
- 44 Stegen és Kusznr: „Outcomes and Strategies”, 96. o.
- 45 Eder: *China–Russia Relations*, 45. o.
- 46 Amineh és Van Driel: „China’s Statist Energy Relations”, 73–74. o.
- 47 Lubina, Michał: *Russia and China. A Political Marriage of Convenience – Stable and Successful* (Leverkusen: Verlag Barbara Budrich, 2017), 251. o.
- 48 Fedorenko: „The New Silk Road Initiatives”, 22. o.
- 49 Cobanlı, Onur: „Central Asian Gas in Eurasian Power Game”, *Energy Policy*, 68. (2014): 353.
- 50 Lee, Yusin: „Turkmenistan’s East–West Gas Pipeline. Will It Save the Country from Economic Decline?”, *Problems of Post-Communism*, 66., no. 3. (2019): 216.
- 51 Calder, Kent E.: *The New Continentalism. Energy and Twenty-First-Century Eurasian Geopolitics* (New Haven, CT: Yale University Press, 2012), 236. o.
- 52 Lee: „Turkmenistan’s East–West Gas Pipeline”, 211. o.
- 53 Hasan, Pathik: „Work on the TAPI Central Asia Pipeline Resumes Under the Taliban”, *Silk Road Briefing*, <http://silkroad2021.org/index-392.html> (a letöltés ideje: 2024. február 16.).
- 54 Jarosiewicz, Aleksandra: „Turkmenistan Begins the Construction of a Gas Pipeline to Pakistan and India”, OSW, <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/analyses/2015-12-16/turkmenistan-begins-construction-a-gas-pipeline-to-pakistan-and-india> (a letöltés ideje: 2023. szeptember 16.).
- 55 Lee: „Turkmenistan’s East–West Gas Pipeline”, 219. o.
- 56 Lubina: *Russia and China*, 248. o.
- 57 Pieper: *The Making of Eurasia*, 77. o.
- 58 Uo., 76. o.
- 59 Karimova, Aynur: „Uzbekistan Begins Exploring Hydrocarbons in Aral Sea”, *AzerNews*, <https://www.azernews.az/region/89496.html> (a letöltés ideje: 2023. szeptember 16.).
- 60 Ögütçü, Mehmet és Ma, Xin: „Geopolitics of Energy: China and the Central Asia”, *Insight Turkey*, 9., no. 4. (2007): 57.
- 61 Fedorenko: „The New Silk Road Initiatives”, 28. o.
- 62 Aminjonov, Farkhod: „Central Asia’s Natural Gas: the Pitfalls of Energy Export Diversification”, *OSCE Academy*, no. 13. (2013): 9.
- 63 Uo., 11. o.
- 64 Umbach, Frank és Raszewski, Slawomir: „Strategic Perspectives for Bilateral Energy Cooperation between the EU and Kazakhstan. Geo-Economic and Geopolitical Dimensions in Competition with Russia and China’s Central Asia Policies”, *Konrad-Adenauer-Stiftung*, https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=00e96c-ba-e1e7-30ca-2457-5b611c6d6c9b&groupId=252038 (a letöltés ideje: 2024. február 16.), 21. o.
- 65 Krasnopolsky, Peter: *China, Russia and Central Asian Infrastructure. Fragmenting or Re-formatting the Region?* (Szingapúr: Palgrave Macmillan, 2022), 192. o.
- 66 Kaczmarski, Marcin: *Russia–China Relations in the Post-Crisis International Order* (London: Routledge, 2015), 90. o.
- 67 Pirani: „Central Asian Gas”, 18. o.
- 68 Uo., 21. o.
- 69 Pieper: *The Making of Eurasia*, 80. o.
- 70 Dadabaev, Timur: „The Chinese Economic Pivot in Central Asia and Its Implications for the Post-Karimov Re-emergence of Uzbekistan”, *Asian Survey*, 58., no. 4. (2018): 751–753.

- 71 Uo., 763. o.
- 72 Dadabaev, Timur: *Transcontinental Silk Road Strategies. Comparing China, Japan and South Korea in Uzbekistan* (London: Routledge, 2019), 115–116. o.
- 73 Krasnopolsky: *China, Russia and Central Asian*, 192. o.
- 74 Uo., 192. o.
- 75 Uo., 192. o.
- 76 Webster, Joe: „The War’s Impact on Central Asia”, *China–Russia Report*, <https://chinarusiareport.substack.com/p/the-wars-impact-on-central-asia> (a letöltés ideje: 2023. szeptember 16.).
- 77 Forrás: *British Petrol*, „BP Statistical Review”. 29. o.
- 78 Forrás: Uo. 31. o.
- 79 Umbach és Raszewski: „Strategic Perspectives for Bilateral Energy Cooperation”, 20. o.
- 80 Pirani, Simon: „Central Asian and Caspian Gas Production and the Constraints on Export”, *The Oxford Institute for Energy Studies*, no. 69. (2012).
- 81 Forrás: *British Petrol*, „BP Statistical Review”. 15. o.
- 82 Forrás: Uo. 20. o.
- 83 Ez a negyedik legnagyobb kazah állami kőolaj- és földgázvállalat az Aktobe kőolajmező kezelője, s mintegy egymilliárd hordónyi kőolaj fölött rendelkezik.
- 84 Meidan: „The Structure of China’s Oil Industry”, 24. o.
- 85 Huirong, Zhao és Hongwei, Wu: „China’s Energy Policy towards the Caspian Region: The Case of Kazakhstan, in *Secure Oil and Alternative Energy. The Geopolitics of Energy Paths of China and the European Union*, szerk. Amineh, Mehdi P. és Guang, Yang (Leiden: Brill, 2012), 178. o.
- 86 Eder: *China–Russia Relations*, 48. o.
- 87 Ögütçü és Ma: „Geopolitics of Energy”, 53. o.
- 88 A kelet-szibériai (ES) kőolajforrások és a Csendes-óceán (PO) között húzódó kőolajvezeték az Oroszország és Kína közti első vezetékes összeköttetés.
- 89 Lubina: *Russia and China*, 250. o.
- 90 Andrews-Speed és Dannreuther: *China, Oil and Global Politics*, 125. o.
- 91 Oliphant, Craig, Mills, Simon, Campbell, Ivan, Mariani, Bernardo, Paasiaro, Maija és Xiaomin, Tang: *Central Asia at a Crossroads: Russia and China’s Changing Roles in the Region and the Implications for Peace and Stability* (Bristol: Saferworld, 2015), 20. o.
- 92 Eder: *China–Russia Relations*, 48. o.
- 93 Amineh és Van Driel: „China’s Statist Energy Relations”, 75. o.
- 94 Huirong és Hongwei: „China’s Energy Foreign Policy”, 178. o.
- 95 Andrews-Speed és Dannreuther: *China, Oil and Global Politics*, 125. o.
- 96 Eder: *China–Russia Relations*, 53. o.; Siddi és Kaczmarski: „The EU and China in Central Asian Energy Geopolitics”, 167. o.
- 97 Kaczmarski: *Russia–China Relations*, 91. o.
- 98 Uo., 91. o.
- 99 Peyrouse, Sébastien: „Perspectives and Limits on Sino–US Competition: the Kazakhstan Case Study”, in *Sino–US Energy Triangles. Resource Diplomacy under Hegemony*, szerk. Zweig, David és Hao, Yufan (London: Routledge, 2016), 170. o.; Gyene Pál: „Kína gazdasági felemelkedése és az »új selyemút« percepciói Közép-Ázsiában”, *Külügyi Szemle*, 17., no. 3. (2018): 105.
- 100 Amineh és Van Driel: „China’s Statist Energy Relations”, 75. o.
- 101 Lubina: *Russia and China*, 250. o.

- 102 Horta, Loro: „The Dragon Looks West: China and Central Asia – Analysis”, *Eurasia Review*, <https://www.eurasiareview.com/05102013-dragon-looks-west-china-central-asia-analysis/> (a letöltés ideje: 2023. szeptember 16.), 2. o.
- 103 Meidan: „The Russian Invasion of Ukraine”, 3. o.
- 104 Pirani: „Central Asian Gas”, 27. o.
- 105 Uo., 26–27. o.
- 106 Ögütçü és Ma: „Geopolitics of Energy”, 54. o.
- 107 Umbach és Raszewski: „Strategic Perspectives for Bilateral Energy Cooperation”, 52. o.
Sokkal jelentősebb viszont Kazahsztán uránbányászata: a világ össztermelésének 36,5%-át teszi ki. Fedorenko: „The New Silk Road Initiatives”, 19. o.
- 108 Krasnopolsky: *China, Russia and Central Asian*, 192. o.
- 109 Pirani: „Central Asian Gas”, 24. o.
- 110 Uo., 30. o.
- 111 Uo., 22. o.
- 112 Mitrova, Tatiana: Q&A | The Geopolitics behind Kazakhstan's Turbulent Energy Sector”, *Center on Global Energy Policy at Columbia*, <https://www.energypolicy.columbia.edu/qa-the-geopolitics-behind-kazakhstans-turbulent-energy-sector/> (a letöltés ideje: 2024. február 16.).

Nemzet, gyarmat, birodalom, avagy a magyar elit Balkán-percepcióinak metamorfózisa a dualizmus évtizedeiben

Csaplár-Degovics Krisztián: *„Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink”. Magyar részvétel a Monarchia gyarmatosítási törekvéseiben a Balkánon (1867–1914)*, Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2022, 452 o.

https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2024.1.8

Amikor fiatal diplomataként megkezdtem a munkámat a Balkánon, a háború poklából 1996–1997 környékén még épp csak kitántorgó Bosznia-Hercegovinában, sokszor éreztem magamat felkészületlennek azokra a helyzetekre, amelyekkel ott szembekerültem. Meglepetésként ért például, amikor az akkoriban vezető boszniai szerb nacionalista erőnek számító Szerb Demokrata Párt egyik helyi vezetője közel tízperces, indulatoktól távolról sem mentes kiselőadást tartott nekem Kállay Benjáminnak (1839–1903) a Monarchia által megszállt Bosznia-Hercegovinában a 19. században folytatott „szerbellenes politikájáról”. Beszélgetőpartnerem még száz évvel a „Kállay-korszak” után is botrányosnak és értelmetlennek tartotta, hogy a tartományt akkoriban kormányzó magyar politikus hamis „bosnyák identitást” akart rákényszeríteni a balkáni provincia szerb lakosaira. Az is megütközést keltett bennem, amikor a délszláv térségben egy-egy beszélgetés során vagy valamelyik történeti mű lapjain a „magyar birodalom” kifejezéssel találkoztam, mintegy az 1918 előtti történelmi Magyarország szinonimájaként. Nem nagyon tudtam, hogyan kellene reagálnom az egykor „birodalmi pozícióból” politizáló Magyarország máig ható felelősségének a felhántorgatására, amikor az a Magyarország, amelyet akkor képviseltem, éppen csak maga mögött hagyta a rendszerváltás utáni gazdasági visszaesés gyötrelmeit, és a legnagyobb ambíciója az volt, hogy tagságot nyerjen a NATO-ban.

A nagykövetségen dolgozó kollégáimmal együtt sokat olvastunk a témában, de valahogy soha nem voltunk igazán tájékozottak. Amikor már „képbe kerültünk”, az akkor is csak annyit jelentett, hogy az Amerikai Egyesült Államoknak, Oroszországnak és a nagy európai országoknak a Balkánnal kapcsolatos múltját és érdekeit meg tudtuk érteni. Viszont még mindig gondunk volt azzal, hogy a Magyarország térségbeli múltját és jelenét összekötő vonalat világosan megrajzoljuk, illetve az ottani érdekeinket az általánosságokon túlmenően is definiáljuk. Most már tudom, hogy többek között nagyon hiányzott az, hogy egy

olyan könyv kerüljön a kezünkbe, mint ami Csaplár-Degovics Krisztián többéves kutatómunkájának eredményeként 2022-ben a magyar könyvpiacra került. Egy kötet, amely hitelesen képes bemutatni a dualista évtizedek magyar politikai vezetésének a Balkánnal kapcsolatos akkori dilemmáit, gondolatait, amikor még egy kedvező pozícióból, viszonylag széles mozgástérrel számolva lehetett külpolitikai, de főleg külgazdasági terveket szőni Budapesten. (1918 és 1990 között aztán a kisantant szorítása, a tengelyhatalmak dominanciája, illetve később a Vörös Hadsereg megszállása nyilvánvalóan szűkre szabta bármilyen, a Balkán irányába és általában a külpolitikában mutatkozó ambícióinkat.)

Csaplár-Degovics Krisztián történész immár bő negyedszázados intenzív tudományos kutatómunkát tudhat maga mögött, amelynek a középpontjában végig a Balkán története állt. Albán és szerb nyelvtudása szerencsésen egészül ki a német és az angol nyelv magas fokú ismeretével, illetve az odaadó precizitással, és nem utolsósorban a levéltári kutatás terén szerzett lenyűgöző jártassággal. A könyv szempontjából kiemelkedő fontosságú volt, hogy a szerzője a bécsi levéltárakban is otthonosan mozog. Korábbi, az albán nemzetépítés folyamatáról szóló művei sokunknak szolgáltak már forrásként és referenciaként a tudományos munkáink, illetve a Balkán történetével kapcsolatos ismereteink bővítése során. Ez a könyve már a témaválasztásában is merész, de egyben rendkívül hiánypótló: a Monarchia 1867 és 1914 közötti, a gyarmatosítás akkori globális trendjével mindenképpen párhuzamba állítható balkáni törekvéseiben való magyar részvételt veszi górcső alá. A szerző az általa vizsgált források alapján úgy gondolja, hogy az osztrák–magyar törekvések a 19–20. század fordulóján nemcsak időben estek egybe, hanem a részét is alkották annak a gyarmatosítási folyamatnak, amelyet minden európai ország megkísérelt, ha lehetősége nyílt rá. Az persze más kérdés, hogy ez a törekvés mennyire tudott kiteljesedni, hiszen a balkáni expanziós politika az 1870-es években indult meg, az 1890-es években kezdett szélesebb formát ölteni, és tudjuk, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia 1918-ban felbomlott. Ez a néhány évtized éppen csak a szándékok kikristályosodására és a megvalósításuk elindítására volt elég. A Ballhausplatznak a könyv által is tárgyalt, 1896-ra datálható albánpolitikája annyit elért, hogy 1912-ben a Monarchia bábáskodott a független Albánia létrejötténél, de arra már nem volt idő, hogy a birodalom – és annak részeként Magyarország – ennek a külpolitikai bravúrnak a gyümölcsét learassa. (A sors úgy akarta, hogy az a két világháború között Benito Mussolini Olaszországának az ölébe hulljon.)

A gyarmat, a gyarmatosítás és a birodalom mindegyike olyan fogalom, amelynek a pontos tartalma kibontásával a magyar történetírás nem foglalkozott eleget. A könyvnek rendkívüli értéket ad már az elméleti bevezetője is, amelyben sorra veszi a fenti fogalmak leírására alkotott definíciókat, és bepillantást enged az Európa által vezérelt, 1850–1950 között kicsúcsosodott globális gyarmatosítás jelenségét vizsgáló történészi kutatások aktualitásaiba.

A kiadvány nyilvánvalóan nem tudja megkerülni azt a kérdést, hogy vajon a nemzetállam és a birodalom mennyire összeegyeztethető fogalom. Márpedig ezt igencsak aktuális dilemmává teszi, hogy Yoram Hazony izraeli politológus a 2018-ban megjelent, magyarra is gyorsan lefordított sikerkönyvében a nacionalizmust és az imperializmust egymást kizáró fogalmaknak tekinti. Sőt, a nacionalizmuskonceptiója alapvetésévé teszi, hogy a nemzetállamok nem töreksenek a nyelvi-etnikai-kulturális határaikon túli terjeszkedésre. Nos, lehet, hogy a helyzet komplexebb annál, mint amit Hazony tézise sugallni kíván. A történeti kutatások szerint ugyanis a nacionalizmus igenis átcsaphat imperializmusba. A 19. században egyes nemzetállamok a gyarmatosításon keresztül birodalmakká váltak. S most nem csak a Brit Birodalomra vagy a franciák által Afrikában és Délkelet-Ázsiában létesített gyarmatokra kell gondolni. Olyan kis országok is voltak köztük, mint Hollandia, Portugália és Belgium. Csaplár-Degovics Krisztián az osztrák, az orosz és a magyar példát számos korabeli politikusi nyilatkozaton keresztül elemezve arra jutott, hogy a nemzetépítés és a birodalmi ambíciók összeegyeztethetlenségének tézise egyre kevésbé védhető.

A könyv tulajdonképpen az Osztrák–Magyar Monarchia 1867 utáni külpolitikájának egy új szemszögből történő áttekintése. Mint ismert, a kiegyezéshez vezető út két olyan osztrák háborús vereségen (1859: Solferino, 1866: Königsgrätz) keresztül vezetett, amelyek következtében Bécs nyugati irányú terjeszkedési lehetősége végleg lezárult. A birodalom újragondolásának folyamatában a Budapesttel való kiegyezés, azaz a belső stabilitás helyreállítása csak az első lépés volt. A másodikat a délkeleti irányú expanzió lehetőségeinek a feltérképezése, majd a harmadik fázist azoknak a kiaknázása jelentette – a diplomácia, a hadsereg, végül a közigazgatás eszközeivel.

Ennek a délkeleti irányú expanzióknak a célkeresztjében a könyv által tárgyalt fél évszázadban Bosznia-Hercegovina, Albánia, illetve Szerbia állt, bár ez utóbbi igazából csak a világháború éveiben. S itt jelentkezik egy újabb, a szerző által javasolt fontos paradigmaváltás. Az a régi történettudományi mítosz ugyanis, hogy Ausztria–Magyarország egy imperializmus és kolonializmus nélküli birodalom volt, egyre kevésbé állja meg a helyét. Bosznia-Hercegovina 1878-as megszállása egy, a birodalom részéről természetesen soha nem vitatott tény volt. Ám mivel az első világháború után a birodalom Bosznia-Hercegovinát is elvesztette, sőt a Monarchia is szétesett, sem az osztrák, sem a magyar történeti kutatások során nem fordítottak túlzottan sok energiát arra, hogy kielemezzék az 1878-as megszállás, illetve az 1908-as annexió hátterét, politikai megfontolásait és az azokból szőtt balkáni stratégiát. A megszállás kapcsán általában leragadtak annál a magyaráztatnál, hogy arra Dalmácia, a hosszan elnyúló, stratégiai jelentőségű tengerpart biztonságának szavatolása érdekében volt szükség. Bécs és Pest balkáni külpolitikája azonban abban az időszakban nem defenzív, hanem dinamikusan expanzív volt, amely a Kelet-Adrián való

dominancia megteremtését és egy Boszniából Szaloniki kikötőjéig vezető vasútvonal megépítését is célként tűzte ki.

A könyv bepillantást enged azokba a levéltári forrásokba, amelyek segítségével fellebben a fátyol a Monarchia politikai döntéshozóinak Bosznia-Hercegovina jövőjéről szőtt elképzeléseiről. A szerző bemutatja a magyar politikai elitnek a balkáni országról a törvényhozásban és a sajtóban, a teljes nyilvánosság előtt folytatott diskurzusát. Sokak számára kimondottan meglepetés lehet, hogy a 19–20. század fordulójának évtizedeiben a magyar országgyűlés és a magyar nyelvű sajtó mennyit és milyen behatóan foglalkozott Bosznia-Hercegovinával. Sőt, azt is megtudhatjuk, hogy még egy feledésbe merült Jókai-regény is született annak a Monarchián belüli jelenéről és jövőjéről. A 20. század elején Boszniát és általában a Balkánt a magyar gazdasági szereplők is felfedezték maguknak: komoly üzleti lehetőségeket láttak benne, és ez már nyilvánvalóan befolyással volt a politikai döntésekre is Budapesten. Különösen érdekesnek találtam a kötetben azokat a részeket, amelyek a magyar pénzügyi szférának az arra irányuló leleményességét és kezdeményezőkészségét mutatják be, hogy kihasítsa a maga szeletét a bosznia-hercegovinai „tortából”. Aztán szinte mosolyra fakasztó, hogy ennek mennyire megjósolható következménye lett a birodalom osztrák és magyar fele között kirobbant politikai konfliktus. A Monarchia szebbik arcát mutatja viszont, hogy a végeredmény egy konstruktív kiegyezés és összefogás lett, így 1909-től az osztrák és a magyar üzleti szféra már összehangolta a Balkánnal kapcsolatos elképzeléseit.

A könyv olvasása során többször is szembeötlöttek a jelenkori történésekkel való párhuzamok. 1878 és 1908 között Bosznia-Hercegovina a berlini kongresszuson kapott nemzetközi mandátum alapján egy birodalom igazgatása alatt állt. Az 1995-ben aláírt daytoni békeszerződés is létrehozott egyfajta nemzetközi igazgatást. A Főmegbízotti Hivatal (*Office of the High Representative, OHR*) egy funkcionális igazgatási feladatot kapott: a békefolyamat polgári elemeinek a végrehajtása feletti felügyeletet. A boszniai realitások, a háború után uralkodó belpolitikai-közigazgatási inercia következtében viszont 1998 és 2005 között az OHR egy központi jelentőségű törvényalkotási intézménnyé vált, amely államalkotó feladatokat is ellátott, mivel szinte az összes jelenlegi állami szintű intézményt nemzetközi asszisztenciával állították fel a háború által szétzilált országban. Az OHR munkájához Magyarország is jelentősen hozzájárult: 2000 óta már hat nagyköveti rangú magyar diplomata kapott vezető beosztást a szervezetben.

Amikor arról olvastam, hogy Kállay Béni megpróbálta a magyar befektetőket Boszniába csábítani, azonnal eszembe jutott az osztrák Wolfgang Petritsch, aki 1999–2002 között látta el a főmegbízott feladatait, és üzletembereket hívott a hazájából Sarajevóba, hogy ottani beruházásokra beszélje rá őket. Ahogy a 19–20., úgy a 20–21. század fordulóján is a Lajtán túliak voltak a gyorsabbak a

helyzetfelismerésben és a tőke mozgósításában. Így a boszniai bankszektor egy része osztrák tulajdonosok kezébe került, és a Száva és a Drina közé ékelődött országnak Ausztria az öt legnagyobb kereskedelmi partnere közé tartozik. Miként a dualizmus idején, úgy a 21. században is némi késéssel ugyan, de megjelentek Bosznia-Hercegovinában a magyar üzleti szféra képviselői is, és kiharcolták maguknak a „részesedést”.

Hogy a magyar értelmiség a 21. században is a hazai politikai és gazdasági döntéshozók rendelkezésére bocsátott-e annyi információt és elemzést, mint a dualizmus idején? Nos, ezzel kapcsolatban, sajnos, vannak kételyeim. A 2000-es évek magyar könyvkiadása annyit tudott tenni, hogy ismét megjelentette Asbóth Jánosnak a Bosznia-Hercegovinát feldolgozó zseniális művét, amelyet – mint azt Csaplár-Degovics Krisztiántól megtudhatjuk – Kállay Béni pénzügyminiszter rendelt meg Asbóthtól a 19. század végén. Az elmúlt 20 évben a fiatal magyar kutatók közül többen is vették az erőt és a fáradságot ugyan, hogy feldolgozzanak Bosznia-Hercegovinával kapcsolatos egyes témákat, azonban az országnak a magyar szempontokat is figyelembe vevő, átfogó gazdasági-politikai átvilágítására nem került sor. Csaplár-Degovicsnak a Monarchia balkáni expanzióját feldolgozó könyve azért is üdítő jelenség, mert legalább a közös történelmünk egy kulcsfontosságú szakaszát részletesen ismerteti.

A könyv által életre keltett külpolitikai panoptikum figurái között megjelenik a halálra ítélt huszártisztból a nagyhatalmak 1878-as berlini kongresszusának az ikonikus figurájává avanszált gróf Andrássy Gyula külügyminiszter, a közös pénzügyminiszterként Bosznia-Hercegovinát kormányzó Kállay Benjámin, illetve a nyughatatlan vérű tudós, báró Nopcsa Ferenc. A kötet már azzal is némi történelmi igazságtételt hordoz, hogy Kállay és Nopcsa életútjáról és munkásságáról részletesen értekeznek. Bosznia-Hercegovinában a mai napig nincs olyan, középiskolát végzett ember, aki ne ismerné Kállay Benjámin nevét – bár nem szakmai berkekben kétségtelenül sokan osztráknak vagy esetleg bosnyák származásúnak tartják a komoly birodalmi karriert befutott magyar nemest és értelmiségit. Az erdélyi származású Nopcsa Észak-Albániáról írt könyveinek albán fordítását néhány évvel ezelőtt szinte minden pristina utcai könyvtárban megtaláltam, Magyarországon azonban nemcsak a könyveihez nehéz hozzájutni, hanem az ismertsége is korlátozott. Annak ellenére, hogy egy, mind az albanológia, mind a paleontológia területén nemzetközileg elismert tudósról van szó.

Thallóczy Lajos, aki szintén Kállay alatt kezdte a tevékenységét, már többször felbukkant Csaplár-Degovics korábbi publikációiban. Ebben a kötetében azonban hangsúly kerül ennek a hivatalnok-történésznek az első világháború alatt megszállt Szerbia kormányzójaként játszott szerepére is, amelynek a kiteljesedését csak a korai, váratlan halála akadályozta meg. A kulcsszereplők közül nem szeretnék megfedkezni a felvidéki származású Burián István grófról sem,

aki először közös pénzügyminiszterként segítette a magyar gazdasági pozíciószerzést Boszniában, majd birodalmi külügyminiszterként játszott szerepet a Balkán-politika alakításában. Végül, de nem utolsósorban megismerkedhetünk a Magyar-Bosnyák és Keleti Gazdasági Központ, valamint a Turáni Társaság magyar gazdasági expanziót támogató szerepével is.

A könyv segít tudatosítani, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia nevű birodalomnak mi, magyarok is meghatározó szereplői voltunk, és az ezzel járó lehetőségeket évtizedről évtizedre egyre tudatosabban próbáltuk meg kihasználni a saját, gyakran újragondolt és átdefiniált érdekeinknek az érvényesítésére. A szerző arra is rámutat, hogy a magyar gazdaság felzárkózásával mind határozottabb formában megjelent az a politikai igény, hogy Bosznia-Hercegovina gazdasági kizsákmányolásából Magyarország is vegye ki a részét, a terepet ne engedje át teljesen az osztrákoknak. A magyar nemzetállam a századfordulót követően megindult a birodalommal válás útján, amire nyilvánvaló bizonyítékként szolgál, hogy a budapesti vezetők Bosznia-Hercegovinát Magyarországhoz kívánták csatolni, illetve Szerbia 1915-ös megszállását követően újabb, a nem magyarlakta területekre vonatkozó annexiós igény fogalmazódott meg. Ezek a történelmi tények valószínűleg azért halványultak el az emlékezetünkben, mert az expanziós álmoknak a világháborús vereség és a trianoni katasztrófa véget vetett, és a következő évtizedekben inkább elszenvedői, mint alakítói voltunk a történelemnek.

Csaplár-Degovics Krisztián könyvét egyértelműen kötelező olvasmánynak ajánlom a Balkánnal foglalkozó magyar szakemberek számára. S nemcsak a történészeknek, hanem a jelenkori régiót politikai vagy gazdasági szempontból vizsgáló elemzőknek, politikusoknak, illetve üzletembereknek is. A szerző által feldolgozott téma és néhány, általa tett megállapítás többek számára minden bizonnyal zavarba ejtő lesz. A téziseivel akár vitatkozni is lehet, de ennek az előfeltétele nyilvánvalóan a kötet elolvasása, illetve az ellenérvek kifejtésének a legalább megközelítőleg olyan kiterjedt kutatómunkára alapozása, mint amelyet a szerző részéről láthatunk. Gyakorló diplomataként úgy vélem, hogy a nemzeti érdekeink megfogalmazásához és azok magabiztos képviseléséhez nagyon fontos az alapos önismeret. Ez a könyv történelmünknek egy fontos szakaszát világítja meg, s így segít szembenéznünk azzal, hogy milyenek voltunk mi, magyarok, amikor nagyhatalmi pozícióból politizálhattunk, de egyben önbizalmat is adhat számunkra annak a tudata, hogy milyen nagyformátumú szakembereket, diplomátákat és politikusokat tudtunk kiállítani a 19–20. század fordulóján.

A napokban a kezembe került egy, a boszniai szerb középiskolákban jelenleg használatban lévő történelemkönyv. Az osztrák–magyar megszállás időszakához lapozva azt állapítottam meg, hogy Kállay Benjámin a mai napig nem tartozik a népszerű figurák közé a szerbek körében, viszont a tankönyvíró elismerően szögezi le, hogy a magyar nemesember a Bosznia-Hercegovinában uralkodó

állapotok kiváló ismerője volt. Csaplár-Degovics könyvéből pedig emlékeztem arra a részre, amelyben azt hangsúlyozta, hogy Kállay az országgal kapcsolatos ismeretei jelentős részét már az 1882-es pénzügyminiszteri kinevezése előtti felkészülése során megszerezte. Szeretném hinni, hogy vannak olyan szakembereink, akikben megvan a néhai Kállay, Nopcsa vagy Thallóczy érdeklődése és ambíciója, és ők késztetést fognak érezni arra, hogy tüzetesen áttanulmányozzák Csaplár-Degovics művét, illetve a hozzá hasonló színvonalon publikáló más magyar Balkán-szakértőink könyveit.

Márkus László

A megjelenés technikai követelményei

Kiemelés:

- **félkövér:** fejezetcím
- *dőlt:* alcím, idegen szavak, nagyon fontos kiemelendők (csak rövid)

Terjedelem:

- tanulmány: 50.000 leütés (szóközzel); benne: magyar és angol cím és összefoglaló (max. 10-10 sor); négy-öt kulcsszó; a főszöveg és a végjegyzetek
- recenzió: 10.000 n (nincs összefoglaló, sem angol cím)
- a szerző munkahelye és a betöltött pozíció (max. kettő)

Végjegyzetek:

- első alkalommal teljes és pontos címléírás
- könyvcím: Szerző(k) családneve, keresztnéve: „A fejezet címe” in *A könyv címe*, szerk. Szerkesztő(k) családneve, keresztnéve (Kiadás helye [amerikai település esetén az adott állam postai rövidítésével]: Kiadó neve, évszám), oldalszám, o.
- Pl.: Samples, John: „The Origins of Modern Finance Law” in *The Campaign Finance Reform* (Chicago, IL: University of Chicago Press, 2006), 35. o.
- folyóirat: Szerző családneve, keresztnéve: „A cikk címe: Alcíme”, *A folyóirat címe*, évfolyam, no. szám (évszám): oldalszám.
- Pl.: Jensen, Kimberly: „A Base Hospital”, *Frontiers: A Journal of Women Studies*, 26., no. 2. (2005): 211.
- szerző nélküli cikk: *A folyóirat/honlap címe*, „A cikk címe”,...
- újságcikk: Szerző családneve, keresztnéve: „A cikk címe: Alcíme”, *Az újság címe*, a megjelenés ideje magyaros sorrendben, oldalszám, o.
- Pl.: Fields, Marguerite: „The Jewel in the Crown”, *The New York Times*, 2008. május 4., 3. o.
- interjú: Az alany családneve, keresztnéve (ha kell, a titulusa), az interjú készítésének módja/körülménye, dátum.
- Pl.: Macmillan, Andrew (tanácsadó, FAO), a szerzővel folytatott beszélgetés, 1998. szeptember 3.
- honlapra történő hivatkozás: Szerző családneve, keresztnéve: „A cikk címe: Alcíme”, *A honlap címe*, URL/doi (a letöltés ideje: magyaros sorrendben).
- Pl.: Jalopy, John: „Storefront Arctic Panorama in Los Angeles”, *Dinosaurs and Robots*, <http://www.dinosaursandrobots.com/2009/01/effulgence-of-north-store-front-arctic.html> (a letöltés ideje: 2009. január 30.).
- blog: Családnév, keresztnév: „A cikk címe”, *A blog neve*, URL (a letöltés ideje).
- levéltári kiadvány: Az irat szerzője (vezeték-, keresztnév), *A dokumentum címe*, típusa (levél, kézirat), A forrás (levéltár) neve, *A gyűjtemény neve*, dátumokkal, URL/doi (a letöltés ideje).
- Pl.: Keller, Helen: *Helen Keller to John Hitz, 29 August, 1893*, Levél, Kongresszusi Könyvtár, *The Alexander Graham Bell Family Papers, 1862–1939*, www.loc.gov/item/magbellbib004020 (a letöltés ideje: 2006. január 11.).
- egy kiadvány második említésétől rövid címléírás: A szerző családneve: „A cím első néhány szava” (cikk esetén) vagy *A cím első néhány szava*, oldalszám (kiadvány esetén).
- Pl.: Samples: „The Origins of Modern Campaign”, 35. o.
- egymás alatt ugyanarra történő hivatkozáskor: Uo., oldalszám.
- a cím lefordítandó (szögletes zárójelben, a világnyelvek kivételével)
- egy helyen csak egy jegyzetszám lehet, de ahhoz több cím is tartozhat

3500 Ft

